

Васил Пенчев

**Историята
на СССР**

Институт за философски изследвания
Българска академия на науките

**Догонващо развитие
и/или историческа
приемственост?**

Васил Пенчев
ИСТОРИЯТА НА СССР
Догонващо развитие и/или
историческа приемственост?

Васил Пенчев

ИСТОРИЯТА НА СССР
Догонващо развитие и/или
историческа приемственост?

София • 2008

Институт за философски изследвания –
Българска академия на науките

Книгата би могла да бъде осмислена чрез следния израз: „Съветският период в Православното време“. „Октомврийската революция“ има претенцията за радикално скъсване с миналото за построяването на „нов общественно-икономически строй - комунизма“ според възприетото учение на марксизма. В действителност обаче, историята на СССР е много по-лесно и естествено да бъде осмислена като продължение на руската цивилизация с характерните за нея самодържавие, колективизъм, съборност, есхатологизъм, духовна откъснатост и пр. в условията на небивало ускорена модернизация. Книгата е предназначена за студенти, преподаватели и научни работници в областта на философията, историята, теорията на цивилизациите, съветологията.

© Васил Динев Пенчев, 2008

ISBN 978-954-92145-4-3

СЪДЪРЖАНИЕ:

Няколко уводни думи 7

1. Въведение: историята на СССР като философски проблем. Подходи към осмисляне на историята на СССР 12

1.1. Съветският период в осмислянето на историята на СССР 13

1.2. Историографията на СССР на Запад 16

1.3. Осмисляне на историята на СССР след неговото разпадане 18

1.4. Цивилизационният подход 21

2. Държавата-предприятие. Икономическа система и трудов етос на социализма 27

2.1. Какво е социалистическа икономика? 27

2.2. "Модерната икономика" 29

2.3. Реалната социалистическа икономика 32

2.4. Православният трудов етос 33

2.5. Социалистическият трудов етос 36

2.6. Заключение 36

3. Държавата-предприятие: самодържавие, или защо социализмът не премахна стоково-паричните отношения? 38

3.1. Изменение на отношението към стоково-паричните отношения в съветската държава 40

3.2. Социализмът – православна модернизация? 47

3.3. Пътят на модернизация в православието чрез държавно управление на стоково-паричните отношения 48

3.4 Вместо заключение: "материята" на икономиката 50

4. Развитието на социализма (традиция и проект) 52

4.1. Въпросът и постановка на въпроса 52

4.2. Философията и идеалната времевост на социалните и историческите явления 52

4.3. Идеята като социализъм 55

4.4. Практиката като социализъм 57

4.5. Материализирането на проектната материя и идеалната материя на социализма 61

4.6. Вместо заключение 63

5. Феноменът на "култа към личността" 64

5.1. Следствия от Хусерловия тезис за паралелизма на "феноменологичния" и "трансценденталния субект": феноменът на харизмата 66

5.2. Едно феноменологично описание на харизматичната легитимност на господството 67

5.3. "Жизненият свят" като държава-предприятие – "догонваща" модернизация 68

5.4. "Култът към личността" – възел между православна традиция, марксистки проект и държавата предприятие: традиционна, харизматична и правова легитимност на Сталин 70

5.5. Вместо заключение	72	
6. Терор и "идеологическа работа" на социализма	74	
6.1. Феноменът на принудата и подчинението: политическите "проект" и "традиция"		74
6.2. Според доминирането на политическото и традиционното над икономическото и правово-бюрокраичното социализмът е "ляв"	77	
6.3. С годините социализмът се преобразува от "радикален" в "консервативен"		81
6.4. Терор и тероризирани групи от населението при социализма		82
6.5. Идеологическа работа и облагодетелствувани групи от населението при социализма		90
6.6. Вместо заключение	93	
7. "Перестройка": проектът за репроектиране на социализма		96
7.1. "Онтологическият смисъл" на интелигенцията		96
7.2. Горбачов – инициатор и жертва на перестройката		97
7.3. Необходимост и невъзможност на "перестройката"		100
7.4. От "ускорение" през "преустройство" към "пазарност" на социализма		104
7.5. Заключение	121	
8. Руският преход: разплатата за догонващото развитие		122
8.1. Въведение: времево дистанциран поглед към краха на СССР		122
8.2. Първият от трите пътя: елциновото управление и господството на олигархията		126
8.3. Вторият от трите пътя: путиновото управление, или може ли да се демократизира руското самодържавие	129	
8.4. Стратификацията на руското общество в развитие		131
8.5. Културно-исторически и цивилизационни препятствия за възникване на руска средна класа	136	
8.6. Все още хипотетичният трети път: политическо управление на руската средна класа		141
8.7. Цивилизационният избор на Русия		144
Заключение и изводи	149	
Бележки	156	
Литература	159	

ИСТОРИЯТА НА СССР: ДОГОНВАЩО РАЗВИТИЕ И/ИЛИ ЦИВИЛИЗАЦИОННА ПРИЕМСТВЕНОСТ?

СЪВЕТСКИЯТ ПЕРИОД В ПРАВОСЛАВНОТО ВРЕМЕ

НЯКОЛКО УВОДНИ ДУМИ

Философията на историята и социологията, изучавайки обществото, са две дисциплини с диаметрално противоположни подходи. Социологията по-скоро се интересува от синхронните "части" на обществото, докато философията на историята – от неговите диахронни "фази". Работата е в руслото на философско-историческия подход, но в нея категорично се отхвърля историко-материалистическият формационен възглед. Историята има смисъл, но нейният смисъл в епохата на глобализацията не бива и не може да се отъждествява със смисъла на и за европейската цивилизация. Единица на смисъла е не историята изобщо, а цивилизацията, която "достига до самосъзнание" в система от религиозни, религиозно-философски и философски възгледи.

Водещо е понятието за смисъл. В него следва да се открият следните моменти. Първо, той представлява времево единство и поради тази причина устойчивите инварианти в развитието на една цивилизация. Ако физическите закони са закони за инвариантност на формата, то цивилизацията възпроизвежда своя смисъл или съвкупност от смисли под най-различни форми. Цивилизациите, разбира се, могат да бъдат сравнявани или обединявани според някакво единство на формите, например на обществено устройство или на модели, в т.ч. и чрез модернизационния. Но всяка цивилизация достига до дадено обществено устройство или до модернизация като възплъщение на *собствените* ѝ смисли.

Една аналогия от биологията: и множество насекоми, и множество бозайници имат "крака", а не, да кажем, "колела", тъй като "краката" са се оказали най-добрият начин за придвижване по сухоземна повърхност. Но всеки от тези два еволюционни клона е "достигнал до краката" по свой собствен и независим път, а биологията не групира животните по признака "притежаващи крака". Така различни цивилизации могат да достигнат до модернизационни форми, но от гледна точка на философия на историята те не следва да бъдат обединявани като "модернизиращи се общества".

На второ място смисълът, предполага наличието на човек, който разбира този смисъл. Ето защо обективността на смисъла е напълно различна от обективността на формата, която може да се приеме съществуваща "вън и независимо" от всеки разбиращ я човек. Освен

това обективността на смисъла не предполага неговата единственост, само неговото времево единство. Смисълът се проявява като множество форми, които биват разбрани като единни.

Нека илюстрираме смисъла с разделянето на мненията на А, В, С, D и т.н. по някакъв въпрос X от коя да е социологическа анкета. Разбира се, мненията се отнасят до някакъв предмет O, за който е поставен въпросът X, но ние не можем да заявим, че кое да е от мненията А, В, С, D и пр. е истинното относно обекта O. Философски разбрана, истината в случая е в това, че имаме въпросът X и множеството отговори А, В, С, D и т.н. Едва в своята цялостност и единство те означават нещо. Ето защо обективността на осмисляния обект O е в единството на въпроса X и множеството отговори.

Друг пример: за европейската цивилизация е характерно смислите да встъпват като някакви ценности. Но самите ценности биват интерпретирани в множество тълкувания и по този начин могат да се разглеждат като своеобразни въпроси. Така разбрана напр. ценността "свобода" е въпросът "Какво е свобода?" и той допуска най-разнообразни отговори, всеки от който представлява едно разбиране, предполагащо някой или някои, разбрали това разбиране за свобода.

Цивилизациите се различават не само по отговорите, които дават, а преди всичко по въпросите, които задават, т.е. по въпросите, които се смятат за главни и определящи. Така ако имаме отговорът "модернизация", но даден в рамките на различни цивилизации, то той може да е отговор на напълно различни въпроси, напр. "Какво е свобода и прогрес?" и "Какво е взаимопомощ и национално самоутвърждаване?".

Една цивилизация може да усвои успешната форма на друга само ако успее да преведе този отговор в същия отговор на свой главен въпрос. Така например съвременната "либерална демокрация" е отговор на един от главните въпроси на западноевропейската цивилизация "Какво е свобода?". Но за православната руска цивилизация, този въпрос никога не е стоял като централен. Ако дава някакъв отговор на механично пренесения въпрос, той – както показват цитирани в изследването анкети – той до голяма степен е "волност", т.е. свободата да правиш каквото си искаш, анархистичната свобода. Напротив, свободата на либералната демокрация е принцип на държавно устройство и следователно по никакъв начин не е волност в руския смисъл, а система от ясни правила. Ето защо Русия би могла да въведе формата на либерална демокрация, само ако успее да открие своя исконен и напълно различен въпрос, на който да е отговор либералната демокрация. В противен случай либералната демокрация ще остане нещо цивилизационно чуждо и неразбираемо, *безсмислено*. Още по интересно е, че на втория етап (1987-1988 г.) от своите реформи Горбачов въвежда "демократизацията" и универсалните "общочовешки ценности" като главни лозунги, а през 1990 г. либералната демокрация като форма на държавно устройство среща одобрение сред

болшинството респонденти при редица анкети. Въпреки това, последващият преход ясно показва, че либералната демокрация е твърде трудно да се възприеме от обществото като цяло.

Друг, противоположен пример е формулираната от Маркс в рамките на комунистическото учение "диктатура на пролетариата". Макар и формулирана на Запад, тя се оказва същностен отговор на въпрос, съществуващ в Русия "Как да се извърши руската индустриална модернизация?".

От всичко казано следва, че ако имаме модернизация в Западна Европа, Русия и Япония, зад сходните като форма явления се крие напълно различен цивилизационен смисъл. Ако социологията се интересува от универсалните обществени форми, ползвайки се със заимстван от природните науки метод, понякога наричан също така феноменологичен (не в смисъла на Хусерл), то философията на историята може да открие своя предмет в цивилизационно устойчивото възпроизвеждане на традицията, използвайки преди всичко генетичния метод.

Същностно за генетичния метод при определяне на валидна общност от явления е не сходство на свойствата, а наличието на общ "прародител". Нещо повече, генетичният метод верифицира "феноменологичния", отхвърляйки сравненията и обобщенията относно еволюционно по-отдалечени клонове, за сметка на тези, които са по-близки. Ето защо можем да сравняваме руската и западноевропейската модернизация в рамките на генетичния подход, но не и руската и японската или китайската.

Казаното дотук може да се разглежда и като обосноваване на част от названието на работата "Догонващо развитие и/или историческа приемственост?". Действително, западноевропейската цивилизация е водещата в съвременността. Ето защо тя е основен източник на форми, които са образец за подражание от другите страни. В нейните рамки обаче тези форми са органични, те произтичат от основните ѝ цивилизационни въпроси. Тяхното превеждане като отговори на собствени въпроси забавя и затруднява другите цивилизации, също както ако си принуден да използваш нероден език, и ги обрича на догонващо развитие. Ала успешността на това догонващо развитие зависи тъкмо от осъзнаване на непреодолимите собствени цивилизационни детерминанти.

Чудесен за изследователите е case study [1] на Съветския съюз и Русия. Православната руска цивилизация е генетично най-близката до западноевропейската католическа и протестантска, при това напълно самостоятелна и развита. Всички те формират хетерогенното формиране на Европейската цивилизация. Западна Европа се обедини и при това включи бившите съветски сателити и няколко православни държави. И сред едните, и сред другите е България, която е уникална поради това, че е единствената православна славянска държава, член на ЕС. Тъкмо България е мястото на текущото пресичане на

православната и западноевропейската цивилизация, където може да се постави въпросът за европейската интеграция на Русия като част от българската "кръстопътна" идентичност.

Ако европейската интеграция като перспектива естествено вълнува руснаците, то въпросът за руската евроинтеграция ще е сред определящите и на културно, и на политическо равнище за българската идентичност в рамките на Европейския съюз. Естествено една експанзионистична Русия – както и за всички останали страни от него, но особено за България – ще е много по-добре да остане извън границите, за да бъде съдържана. От друга страна, една миролюбива и просперираща Русия, претърпяла еволюция подобно на Германия, би била добре дошла и пак особено за България.

Евентуалното присъединяване на Русия към Европейския съюз би имало глобално геополитическо значение, което изисква специално разглеждане. Все пак най-общо казано, то би представлявало окончателното формиране на двуполусна световна политическа система. Историята на двадесети век е история на три световни войни, третата от които "студена", и може да се разглежда от днешна дата като етапи във формирането на световна политическа система. Формирането на такава световна политическа система, в която всяка страна може да има представителство или около някое от "твърдите ядра", или като независима, в съответствие с икономическата, демографската и геостратегическата си тежест, би било надеждно решение срещу заплахата от тероризъм и за съревнователно, но мирно развитие на Земята.

Бихме могли да допуснем една бъдеща "американска" партия, която би могла да поставя следните акценти: неолиберализъм или неоконсерватизъм, държава на "равния старт", агресивно икономическо развитие, превес на свободното предприемачество над бюрокрацията, политически принцип на свобода за индивидите, космически и научни изследвания, стимулиране на "втичането на мозъци", мулти-културализъм и антитрадиционализъм.

Друга една предполагаема, "европейска" партия би поставяла следните акценти: евролиберализъм и социал-демокрация, социална държава, предпазливо и хуманно ориентирано икономическо развитие, превес на бюрокрацията над предприемачество, политически принцип на свободата на групите, защита на различieto, на животните и природата, хуманитарни изследвания, културен, исторически и цивилизационен традиционализъм.

Интересите на България са свързани именно с утвърждаването (но разбира се, не непременно и единствено) на политически глобален модел и в частност с такова развитие на Русия, при което тя естествено да стане органичен член на Европейския съюз.

Основната теза на тази част е, че много от същността на социализма в един от типизиращите го аспекти, а именно като реализацията на развитие от догонващ тип, следва да се обяснява не само и дори не толкова с "идеята за догонване", а със съпротивата и със самовъзпроизвеждането на наследената православно-самодържавна и общинно-колективистична културно-цивилизационна материя. В рамките на т. нар. съветология подобен подход, оставайки по-близък до "ревизионистите", заема междинна позиция по отношение на привържениците на тоталитаризмовата концепция.

Цел на работата е да се открият предпоставките, характеристиките, формите и мястото в историческите събития на културно-цивилизационното влияние на самодържавното православие [2] – влияние, което гарантира историческата приемственост и осмисля народа, а не някакъв "революционен авангард", като действителния творец на историята евентуално във взаимодействие с политическата власт.

Теоретическите основания, на които се изгражда изследването, са Хусерловата феноменология и произтичащата от нея философско-историческа херменевтика на Хайдегер. Водеща е концепцията за времето като философско-историческа и културно-историческа приемственост. Основният метод е изясняване на релевантната традиция и на релевантния проект по отношение на историческото събитие, както и конкретният механизъм на тяхното взаимодействие на основата на конкретни и фактически исторически изследвания. Имплицира се едно цивилизационно-историческо разбиране на философската онтология

Едно терминологично уточнение: навсякъде, където е използван заради краткост терминът "социализъм" се има предвид т. нар. държавен социализъм в следоктомврийска Русия и в СССР. Такава употреба е подразбираща се от рамките на изследването. Аналогично под "марксизъм" навсякъде се разбира т. нар. марксизъм-ленинизъм, т.е. държавната идеология на СССР.

Тезиси и части от работата са публикувани в сп. "Социологически проблеми" (Пенчев 1998, Пенчев 1999), в двата сборника "Идеи и практики на догонващото развитие" и в материалите на Варненската школа за 2004г.

ВЪВЕДЕНИЕ: ИСТОРИЯТА НА СССР КАТО ФИЛОСОФСКИ ПРОБЛЕМ. ПОДХОДИ КЪМ ОСМИСЛЯНЕ НА ИСТОРИЯТА НА СССР

Подходите към осмислянето на историята на СССР имат за свой водораздел – колкото и да е парадоксално – неговото разпадане. По време на реалното съществуване на Съветския Съюз историята бива осмисляна главно на идеологическа основа. Основата е опозицията марксизъм-ленинизъм, от една страна, и антикомунизъм, от друга. Архивите са недостъпни и често преобладават идеологическите обяснения. Водеща теория сред антикомунистическите е "тоталитаризмовата". Като нейна реакция на Запад възниква течението на "ревизионистите", което подчертава ролята на обикновените хора във формирането на историята и до известна степен сваля някои отговорности от съветския режим. "Ревизионистите", намирайки се на Запад, също така правят повече или по-малко теоретични и спекулативни разработки.

Нещата започват да се променят по време на "перестройката", но едва след разпадането на СССР повечето документи стават достъпни за изследователите. В Русия монополното положение на марксистко-ленинския "исторически материализъм" се загубва и почти изчезва в качеството на обяснителен модел. Водещо място си оспорват видоизменена "формационна теория", теорията за модернизацията (в т.ч. и за модернизационните цикли) и теорията за цивилизациите. Главните течения в съвременната руска историческа мисъл [3] според Согрин са: формационно-ортодоксален, формационно-ревизионистки, либерален и цивилизационен (Согрин 1999: 114)

На Запад сякаш настъпва отлив в публикациите и редица съветолози се насочват в други области. За сметка на това останалите значително по-малко публикации за историята на Съветския съюз придобиват наситена фактологична основа, докато оценките, обобщаващите модели и теории почти изчезват.

В настоящето изложение след съвсем бегъл преглед на посочените общи подходи ще се спра преди всичко на цивилизационната теория на основата на възгледите на съвременни руски автори. Целта на последващите глави е да се покаже как цивилизационната теория "работи" при осмисляне на конкретни въпроси от историята на Съветския съюз: централизираната планова икономика, преходът от сталинизъм към "реалния социализъм", "култът към личността", терорът и идеологическата работа, "перестройката", днешният преход към демокрация и пазарно стопанство. Така се очертава една далеч не изчерпателна скица на съветския период в качеството на част от руската история като

постъпателно движение, при което фактът на Октомврийската революция не се отнася към същността на исторически процес, разбиран преди всичко като приемственост. Търси се връзката в един веберовски дух и следвайки множество предреволюционни и днешни руски автори между цивилизационния (православен) руски етос и държавните, социални и икономически форми на Съветския съюз. Особено внимание се обръща на самодържавието, общинния колективизъм, съборността, есхатологичността, православните детерминанти на руската политическа и социална традиция.

Теорията за модернизацията (в т.ч. и за "догонващото развитие") не се отхвърля, а само се подчертава крайно своеобразния руски път за осъществяване на модернизацията като обусловен цивилизационно. Марксизмът се осмисля в качеството на преносител на модернизационни западни форми, но преди всичко цивилизационно приемливи за Русия. "По такъв начин постоянното възпроизводство на движението на Русия „по кръгова траектория“ е обусловено главно от това, че модернизацията е фрагментарна, докато противостоящата и традиционна система и преди всичко имперският синдром са цялостни" (Паин 2008: 15).

Специално внимание в качеството на специфично философски инструмент е отделено на Хусерловата феноменология (в по-малка степен на Хайдегеровата философска и Гадамеровата културно-историческа херменевтика).

1.1. Съветският период в осмислянето на историята на Русия: феноменът на съветската историография

Към днешния ден достатъчно ясно могат да се отграничат и се осъществяват няколко подхода към анализа и оценката на съветската историографска традиция. Според първия от тях, съветската историография в течение на седемдесет години се е развивала по възходяща линия. Опирайки се на марксистките идеи, тя е успяла да избегне кризата, в който се оказва световната историческа мисъл на границата между XIX и XX в., утвърждавайки се като най-прогресивното научно направление и последователно е решавала най-важните теоретични, методологически и конкретно-исторически проблеми. Опитът и постиженията на руската историография получават признание и поддръжка от множество напредничави представители на чуждестранни исторически школи. Наистина, привържениците на дадената гледна точка допускат, че постъпателният процес на развитие не е излягнал недостатъци на отделни етапи (Афанасьев 1996: 146).

За другия подход е характерно признаване на необходимостта от диференцирано отношение към съветската историография. Създават се и определени варианти на подобна диференциация. Например, негативните прояви в различна степен са засегнали различни отрасли на историческата наука, в частност, се отбелязва, че много беди за историческата наука от съветския период произтичат от привилегированото положение на историята на

партията, докато други направления, особено свързаните с проблематиката на дооктомврийския период, са се развивали достатъчно плодотворно. Освен това, според мнението на привържениците на този подход, е необходимо във всеки конкретен случай да се отчита, какво в историческите изследвания е изкривено, деформирано, а кое и до ден днешен отговаря на строгите критерии за научност. "В действителност, както ми се струва на мен, често всичко се свежда до оценка на историографската практика на принципа "от една страна – от друга страна" (Афанасъев 1996: 145-146).

Най-накрая, може да се отдели по-радикален подход към оценката на развитието на историографията в Съветска Русия, в рамките на които се поставя въпросът, в каква степен историографията отговаря (и отговаря ли изобщо) на изискванията за научност, имайки предвид не само съвременните представи, но и представите от 20-70-те години. "При това, ако в 1985-1986 г. за дълбоката вътрешна криза на съветската историография говорят и пишат предимно публицисти и творческата интелигенция..., то в последните години подобна позиция получава широко разпространение и сред професионалните историци" (Афанасъев 1996: 146).

За да се оцени съветската историография, трябва да се има предвид нейното обвързване с текущата политика, с идеологията и с една конкретна теория – марксизмът [4]. "Пълната включеност на историята в съветския режим се осигурява и от органите на държавна сигурност. За седемдесет години се формира своеобразен триъгълник: РКП(б)/ВКП(б)/КПСС – ЧК/ГПУ/НКВД/КГБ – Академията на науките и нейните институти" (Афанасъев 1996: 160). "Подобно сътрудничество изглежда дотолкова естествено и резултатно, че съветските професори в число на най-важните си задачи виждат такава: "Ние всички трябва да бъдем чекисти" [с позоваване на източник]. Ето защо не е случайно, че органите на държавна сигурност, в не по малка степен от партийните се грижат за укрепването на кадровия състав на историците" (Афанасъев 1996: 161).

Страшването на историческата наука с политиката [5] и идеологията намира израз и в известно количество принципи, на които конкретното научно изследване се оказва екземплификация. Фактите, които не се поместват в тези принципи или им противоречат, или се пренебрегват, или се затаяват и укриват, или се фалшифицират. Това придава на съветската историографска наука донякъде характер на историсофия, т.е. на учение, подобно на религиозно, за същността на историческия процес. Историсофските основания включват няколко важни положения: разбиране за линейно движение на обществото от капитализъм към комунизъм; постулиране на необходимостта от ръководство отгоре на всички области и сфери на обществен живот и признаване на това ръководство на извънредни възможности; абсолютизиране на съветския опит като свръхценен опит, имащ общочовешки характер и значение; вяра в наличието на абсолютни истини; отношение към обкръжаващия свят като към нещо враждебно, таящо потенциална заплаха и опасност. Всяко от тези основания се

разработва и подкрепя с аргументи и факти [6]. Но доказването не е съществено, доколкото в системата от ценности реално съществуващият факт значи много по-малко, отколкото положението, съдържащо се в класическите текстове или изказванията на политическия лидер. "По своята същност историософските основания не бяха нищо друго, освен модернизирани основи на традиционния селски мироглед с неговата ориентираност към самоценност на своя локален свят и неговото противопоставяне на всички други светове; с установка за особеното значение на руската история и руския път; с вяра във висшите истини и неограничените възможности на властта" (Афанасьев 1996: 161).

Историческата наука не е свободна да се подчинява на принципите на обективното научно търсене, общността на историците не дискутира по собствена идея, а онова, което се мисли, не се казва. "Несвободата на историческата наука, както и на науката изобщо, предопределяше и формираше целия изследователски процес, придавайки му своеобразие, сякаш отвътре разкриващ феномена на съветската историография" (Афанасьев 1996: 161). "Теоретическата и методологическата оскъдност на съветската историография става причина за това, че в историческите изследвания не се допуска относителност, вариантност, вероятност. Такива напълно естествени елементи на всеки научен процес се разглеждат като недостатъци и нещо повече, като следствие от политически грешки в резултат на отстъплението от марксизма-ленинизма и провеждане на чужда, "буржоазна" гледна точка" (Афанасьев 1996: 164). "Монологизмът и монополизмът по отношение на историческата истина се допълва от крайната степен на политизираност на самите представи за истинното и погрешното в историческата наука" (Афанасьев 1996: 165). "Политизираността се открива в самите теоретични основания на историческата наука, доколкото политическото в своята основа марксистското учение се разглежда и използва като общонаучна концепция. Но не само в това. В структурата на историческия процес, във формулировките на едни или други проблеми преобладават политическите аспекти и сюжети" (Афанасьев 1996: 165).

Въз основа на аргументи, аналогични на изложеното Афанасиев определя "съветската историография като особен научно-политически феномен. В това признание няма унижителни или оценъчни елементи. Съветската историография като особено явление от съветската история за годините на своето развитие натрупа цяла система от свойства и качества, формира особен образ за наука, собствени представи за критериите за научност, функциите, задачите, назначението на историята. Освен това, съветската историография създаде пантеон от актуални теми и проблеми, собствен език и т.н. Всичко това определя нейните взаимоотношения с европейската и световна наука. Тази особена система се развиваше постъпателно, поставяше все по-усложнени задачи и ги решаваше" (Афанасьев 1996: 165-166).

Политизираността и идеологизираността на съветската наука е факт, който се отнася не само до историята и обществените науки. Те достигат гротескни размери в лисенковската биология и отхвърлянето на кибернетиката като "буржоазна лъженаука". Тези куриозни факти се отнасят до епохата на сталинизма, но в историята и философията на историята чак до периода на преустройството не се допуска никакъв плурализъм на мненията по отношение на основополагащите догми. Същевременно съветската историография, научната и обществена мисъл на Русия през 60 и до 90-те години отново се обръща към осмисляне на традицията и традиционализма (Аверьянов 2000). Едва политиката на гласност води до решителна преоценка на миналото. "Провъзгласената от Горбачов гласност на първо време обхвана, изглежда, не толкова съветското настояще, колкото съветското минало" (Иоффе 2002: 157)

В последвалия период на прехода традицията на съветската историография "интерферира" със свободния пренос и изказ на разнообразни идеи. "Понастоящем ние се сблъскваме с няколко фактора, породени от тази историография, но вече намиращи се извън нея. Първият фактор е свързан с това, че край на ХХ в. донесе на обществото цяла серия от нови идеи и проблеми, които не могат да се възприемат от днешната руска историография, в много отношения още свързана със съветския период в своето развитие. И работата не е в това, че руската историография не е в състояние да решава едни или други проблеми; работата е в това, че тя не е в състояние да възприема тези проблеми като научни. Вторият фактор се състои в това, че този тип съветска наука беше органичен елемент от напълно определен тип обществено развитие. Типът на това развитие влиза в кризисно състояние, преодоляването на което е възможно посредством изменението на традиционалистките основи на обществото, които историческата наука не успя да разкрие. В това е и основната беда на историческата наука. В това е и нейната феноменологична характеристика" (Афанасьев 1996: 165-166).

1.2. Историографията на СССР на Запад

Като реакция на идеологизираността и политизираността на съветската историография и съответно на философията на историята и в рамките на противопоставянето от студената война на Запад възниква и намира множество привърженици тоталитаризмовата концепция. Нейната същност е, че държавите се противопоставят според опозицията демократичност – антидемократичност (или поне недемократичност). Така групата на антидемократичните държави се осмислят като тоталитарни, посочват се един или друг обхват главни и определящи родови белези на тоталитарната държава, в качеството на каквито се посочват СССР, хитлерова Германия, фашистка Италия, Япония и други държави от оста, франкистка Испания освен това т. нар. народни демокрации в Източна Европа и множество други. Едно от основните възражения срещу тоталитаризмовата концепция може афористично да се изрази като парафраза на прочутото начало на "Ана Каренина": всички демократични

държави си приличат, всяка недемократична държава е недемократична по своему. Като следствие, тоталитаризмовата концепция е напълно чужда на генетичния метод. Тя не дава отговор на въпроса как и защо възниква тоталитаризмът, също така как и по какви причини изчезва, а не дава отговор, защото във всяка страна той възниква и изчезва по различни причини, в съответствие със собствената историческа, цивилизационна, национална, културна, политическа и социално-икономическа традиция. Тоталитаризмовата концепция се опитва да види рода на множество сходни явления феноменологично (не в смисъла на Хусерловата феноменология), по подобие на подходите на природните науки, а не генетично, верифицирайки външното подобие с общ "прародител". Да се обединят демократичните държави е възможно на общата цивилизационна (а именно западноевропейска) основа, чрез която се създава исторически модел ("модернизацията"), прилаган и от множество други страни по целия свят. Напротив, тоталитарните държави нямат обща цивилизационна основа (напр. каква е общата цивилизационна основа за СССР, Германия и Япония?), нито пък са заимствували тоталитарния модел една от друга. Той възниква независимо в качеството на "адаптация към средата", модифицирайки напълно различна "генетична" основа.

Една друга характерна черта на тоталитаризмовата концепция, специално по отношение на съветската история, е абсолютизирането на недемократичността на съветския режим. Всъщност бидейки не само недемократичен, но и антидемократичен в западния смисъл на думата, той е "демократичен по руски", т.е. той е колективистичен. Така нареченият ревизионистки подход е "ревизионистки" именно по отношение на централната догма на тоталитаризмовата концепция, а именно недемократичността на съветския режим [7]. "Ревизионистите" поставят акцент върху изследванията на "homo sovieticus", обикновения съветски човек, и обясняват социално-политическата и икономическата система чрез него. Полемиката между двете страни е изключително остра. Пример е подходът им към определянето броя на жертвите на сталинския терор. "Тоталитаристите" достигат до числа над 50 млн., а ревизионистите се ограничават до стойности между половин и един милион. Поради липса на достъп до автентичните документи и едните, и другите използват косвени методи. "Тоталитаристите" например оценяват жертвите въз основа на данните за естествения прираст и числеността при различни преброявания, а "ревизионистите" пък посредством закритите телефонни постове в Москва. Установената с достоверност истина след откриването на архивите се оказва, както може да се очаква, някъде по средата (вж. напр. Земсков 1991, Араловец 1995), при това множество въпроси, напр. относно броя на загиналите от глад или при депортация, остават открити. Очевидно е, че колкото по-малко данни има, толкова по-важна е установката, "идеологическата позиция", използваният "обяснителен модел" от страна на изследователя. Ето защо "тоталитаристите" използват онези косвени методи, които водят

до завишаване на жертвите, а "ревизионистите" – обратно, до занижаване на броя им, а споровете между тях имат неизбежен политически и идеологически характер.

1.3. Осмислянето на историята на СССР след неговото разпадане

Докато на Запад интересът, в т.ч. широкият обществен интерес и този на медиите и спонсориращите институции, към историята на Съветския съюз и съветологията спадна решително и се замени с фактологични изследвания на немногото професионални историци, то в самата Русия започналото през преустройството преосмисляне избуя, поради изключителната практическа важност на тълкуването на миналото при избор на път за бъдещето. Отхвърлянето на монопола на марксизма, както и на КПСС в политическия живот, води до плурализъм на политическите философии и съответно до множество обяснителни модели за съветския период в руската история. Интересът на медиите и на широката общественост предизвиква включването на редица маргинални и дори куриозни концепции, напр. като тази за "еврейската конспирация", разглеждането на каквито може да е тема само за социалните психолози или за психиатрите.

Дори ограничавайки се обаче до обществеността, има изобилие на възгледи, непосредствено съотнасящи се с въпроса за избора на типа преход. При цялото многообразие на методологически и теоретични подходи на съвременното руско обществеността за анализа на причинно-следствените връзки и характера на най-новите руски трансформации особено значение имат макротеориите. Според Согрин (1998: 124) "трите макротеории, процентната тежест и влияние на които в руското обществеността са най-големи", са теорията на обществеността-икономическите формации, на модернизацията и на цивилизацията.

Изследователското поле на "транзитологията", организирано около твърд набор от проблеми, възниква в началото на 90-те години. С краха на комунизма и разпадането на Съветския Съюз бързо се установи господство на парадигмата на пазара и демокрацията. Този подход е съсредоточен върху известен набор от фундаментални реформи, насочени към превеждане на застойните планови икономики на принципно нов път на развитие. Първите програми за реформи предлагат структурно преустройство: стабилизация, либерализация, приватизация – всичко, което международните финансови институти предписват на страните от третия свят от началото на 80-те години. Тъй като засегнатите страни сменяха системите, става дума не просто за икономическа реформа, а за "политиката на трансформация", основана на трайната вяра в пазара като някаква мета-институция за социални промени. "Ние ще наречем тази концепция неолиберален дискурс на радикалната реформа, подчертавайки, че това не е просто прилагане на неокласическата икономическа теория за трансформацията. По-скоро този дискурс съдържа общи концепции за смяна на институтите и колективни действия, а също политически нормативни съждения, напълно независими от конкретните съждения на теоретиките" (Мюллер, Пикель 2002: 68).

Изборът на обяснителни модели при изучаването и тълкуването на съвременния руски исторически процес има особено важно значение. Различията в техния избор в съществена степен обясняват разноречието на възгледите сред руските обществоведи, политици, пък и в общественото мнение. В периода на горбачовата перестройка болшинството обществоведи са привърженици на "формационния модел": смисълът на реформаторския курс се вижда в разкриване на потенциала на социализма, в търсене на неговия оптимален вариант. След краха на преустройството "формационният" подход бързо губи своите привърженици, отстъпвайки водещата позиция на други модели. Една от популярните става концепцията за "революцията на елитите" с нейния акцент върху конфликтите във "върховете", на тяхната вътрешна борба за власт като първопричина за обществените промени. Но най-голяма популярност придобива теорията за модернизацията. "Дадената теория е ключова при обяснението на съвременния руски исторически процес, макар по мое мнение, с помощта само на нея, смисълът, а още повече съдържанието на извършилите се промени е невъзможно да се разкрие. Според тази теория, същността на модернизацията се състои в усвояването от едни или други страни и региони на пазарните механизми и демократическите политически модели, получили класическо възплъщение в западната цивилизация и позволили ѝ в края на XX в. да заеме водещо място в света, по основните показатели, от които се определя благополучието и прогресът на обществото. Тази теория изброява няколко типа модернизация, например: "защитна модернизация" (предприета от управляващите режими на Германия, Япония, Русия във втората половина на XIX – началото на XX в. и включваща умерени либерални реформи "отгоре"); "догонваща" модернизация на страните от третия свят във втората половина на XX в.; посткомунистическата модернизация, която определяше съдържанието и съвременния исторически процес в Русия. Всички типове модернизация така или иначе включват в себе си процес на "озападняване", във връзка с което се поставя въпросът за възможностите и начините на съвместяване на модернизацията със собствените цивилизационни характеристики на една или друга страна, избрала този път" (Согрин 1995: 3-4).

Концепцията за "догонващото развитие" фактически е вариант на теорията за модернизацията, която отчита специфично руските условия и опита, датиращ още от времената на Петър I за заимстване от Западна Европа. Троцки (1990: 72) пише: "Основната, най-устойчива черта на историята на Русия е забавеният характер на нейното развитие, с произтичаща оттук икономическа изостаналост, примитивност на обществените форми, ниско равнище на културата." Тъкмо от такова разбиране за историческия процес в Русия произлиза *компенсаторната* концепция за догонващото развитие. "*Бошевизмът стана теоретично обосноваване на принципа на догонващото развитие*" (Кива 1997: 20). Фактически теорията за социалистическата революция е теория за *свръхмодернизацията*: СССР поради предимствата на своя обществен строй "ще настигне и надмине развитите капиталистически страни".

Компенсаторният характер на руската догонваща модернизация съдържа и времеви, и пространствен аспект на контрамодернизация [8]. Пространственият аспект е на противопоставяне на Запада, а времевият аспект е на противопоставяне на настоящето и на времевостта изобщо с помощта на есхатологичния комунистически проект. "По своите политически проявления контрамодернизацията обикновено се възприема като "гледаща назад", т.е. "реакционна". Такова възприемане е напълно основателно, обаче трябва да се помни, че тя може да бъде и "гледаща напред", т.е. "прогресивна". В този случай желаната общност се намира в бъдещето, а не в миналото" (Бергер 1990: 137). *"Социалистическият мит черпи голяма част от своята сила от уникалната способност да синтезира темата на модернизацията и темата на контрамодернизацията"* (Бергер 1990: 135-136).

Една специфична насока на обсъждането на модернизацията е свързането с евразийската и цивилизационната тема, идеята за специфичния руски, "третият път" в модернизацията. Тя намира преди всичко израз в идеята за следването на "китайския модел". Веднага след краха на преустройството възникна дискусиата за възможността и желателността за използване на китайския модел за модернизация: една част от спорещите доказва, че именно тя е била оптимална за Горбачов, друга част твърди, че китайският модел е неприложим към Русия, намираща се на по-висок стадий на социално-икономическо развитие. От историческа гледна точка дискусиата за китайската "алтернатива" носи схоластичен характер, доколкото не отчита липсата на готовност и неспособността за нейното възприемане в средата на 80-те г., пък и после, не само от Горбачов, но и от съветското общество като цяло. Работата е в това, че в съветските идеологически стереотипи възприемането на Китай, създадо се в 1960-1970 г. и съхранило се в 80-те г., източният съсед се възприема като икономически изостанала и политически недоразвита в сравнение със СССР страна, експериментите на която с пазарните отношения и смесената икономика са годни само за страни от третия свят. Отношението към Китай започна да се изменя тогава, когато страна вече трайно направи избор в полза на либерално-демократичния модел на реформа. "Идеята за китайската "алтернатива" се лансираше в общество и след началото на гайдаровските реформи. В отговор Гайдар и неговите привърженици с основание посочиха, възможността за нейното използване след август 1991 г. стана нереална, поради нови причини: авторитарният китайски модел не може да бъде приложен поради разпадането на СССР и КПСС, след което държавността стана безвластна, а икономиката стана практически неуправляема" (Согрин 1995: 15).

В политологията има не една теория, помагаша по-дълбоко и всестранно да се разберат и да се обяснят причините за разпадане на СССР. Сред тях има тежест теорията за "циркулацията" и "революцията" на елитите. Тя в частност гласи, че в обществата, където продължително време господстват затворени политически елити, плътно затварящи достъпа в своите редове на огромното болшинство от населението по идейни, социални, национални

съображения, неизбежно се формират опозиционни неформални елити, поставящи си за задача радикалното преустройство на държавната власт. Съветската номенклатурно-комунистическа върхушка се отнася към елитите от най-твърд тип. Не е за учудване, че веднага щом в СССР се легализира възможността да се създават и да участвуват в изборите "неформални" политически групи и обединения, нейните дни бяха преброени. Не е случайно и това, че сред новите елити доминираща позиция в много случаи заемат националистическите и даже крайно националистическите групировки (Согрин 1995: 10).

Наред с формационната – било то ортодоксална, или ревизирана – теория, наред с модернизационната теория (в т.ч. и за догонващото развитие или модернизационните цикли), представена или с либералната перспектива за пазарни и демократични преобразования, или като алтернативата на "китайския път", широко разпространена е цивилизационната теория в редица разновидности. „Концептът на „особения“ път се превръща в истинска емблема на трдиционализацията на масовото политическо съзнание в Русия ...” (Зудин 2007: 73). По данни, приведени от същия автор, в 2000 г. 60% от респондентите смятат, че Русия трябва да върви по собствен, особен път, 15% - по „общия за съвременния свят път на европейската цивилизация”; 18% - „връщане към съветския път”. Една година по-късно 71% са „евразийци”, „почвеници”, а 13% - „западници”. „Масовото съзнание се колебае между образите на Русия и Запада, взаимно опровергаващи се и изключващи се помежду си” (Следзевский 2007: 94).

Повлияни от или може би изразяващи настроения, някои автори дори смятат, че цивилизационната теория е преобладаваща: "Днес в историческата наука и философията на историята преобладава цивилизационният подход. Цивилизациите могат да се разглеждат като етапи и едновременно взаимопроникващи форми на историческия процес. Всяка от цивилизациите е фрагмент от световната история. Разчленяването на човечеството на цивилизации е степен на конкретизация на знанието за спецификите на страните и народите" (Ахиезер 1994: 5).

Цивилизационната теория поставя акцент както върху приемствеността така и върху своеобразието и уникалността на историческия процес. С нея в рамките на социологията са тясно свързани институционалния и социокултурният подход. "Институционалният подход изявява устойчивите и микро- и макроструктури на социалните взаимодействия – от социалните практики до базовите институти. Социокултурният подход позволява да се анализира историческия социокултурен контекст, в който "живеят" тези структури, особеностите на тяхното проявяване и реализиране в ценностни доминанти, в социалния опит на личността" (Кидрина 2003: 12) [9].

1.4. Цивилизационният подход

Цивилизационният подход е свързан с понятието за цивилизация [10]. "Цивилизацията представлява някаква културна същност" (Хантингтон 1994: 34) "Можем да

определим цивилизацията като културна общност от най-висш ранг, като най-широкото равнище на културна идентичност" (пак там). Следователно при цивилизационния подход историческият процес се схваща не толкова като политически и социално-икономически процес, колкото като културен, *цивилизационен* в смисъла на цивилизаторски. Издига се лозунгът: „Да се мисли не политически, а цивилизационно“ (Пригожин 2006: 35).

"Особеност на понятието "цивилизация" е тясното преплитане в него на гносеологическата и аксиологическата, на познавателната и ценностната страна. В историческата литература се е утвърдила мисълта, че представата за "цивилизация" възниква в XVIII в. във връзка с опитите за самоутвърждаване на "просветените" слоеве на обществата на Европа като начин да се противопоставят на неевропейското "варварство". Но не може да не се види също, че създаването на представи за цивилизациите е свързано с криза на старите ценности на националното и културно самосъзнание. Тази криза открива пътя към познанието" (Ионов 1992: 62).

Друг съществен аспект на цивилизационния подход е акцентирането върху еволюционността, респ. противопоставяне на революционността, характерна и определяща за марксистко-ленинското разбиране на съветската история и изобщо за историческия процес. "Постепенността и последователността е закон на всяко развитие. Ако някой напише във вестниците, че посадените в земята семена от ябълка са прорасли не като стъбълца, а направо като ябълка, то всички биха се смели над това като на нелепост, макар да е напечатана" (Белинский 1955: 590).

Последователността и приемствеността конституира самия предмет на историята и по този начин цивилизационният подход е свързан със самото понятие за историчност. "Златното правило на историческата наука трябва да се състои в показва на приемствеността на развитието" (Коломийцев: 1997: 97). На единството на приемственост и уникалност на историческия процес се гради еволюционното развитие в рамките на една цивилизация и нейната уникалност по отношение на останалите.

Основополагаща черта на цивилизационния подход е осмислянето на историческия процес като духовен: „етосът е *първопричината* на всеки социум, на отношенията вътре във и между цивилизациите“ (Пригожин 2006: 35). Акцентът е поставен върху „духовните фактори за развитието на икономиката“ (Федотова 2006: 45). Куприянов (1996) обсъжда менталността като обект на историческо изследване и като фактор на историческия процес. "Информацията от ментален характер почти никога не се фиксира в източниците непосредствено. Затова пред историка винаги стои задачата за разшифроване на текста, изясняване на символиката на езика, търсене на т. нар. скрит смисъл" (Куприянов 1996: 97). Видна е връзката с херменевтиката в тесен смисъл и с философската херменевтика. Историческото събитие придобива своята историчност и уникалност според своя смисъл, бидейки осмислено и

разбрано. Подходът се съотнася непосредствено и с Веберовата разбираща социология. В своята прочута книга той извежда един социално-политически и икономически строй – капитализмът – от неговата културна и духовна основа: религиозният етос. Вебер е сред основоположниците на цивилизационния подход за изучаване на обществото и неговата история.

Същевременно "социологическият подход на руските православни мислители се състои ... в признаването на първостепенната роля на духовно-смиловата основа на обществения живот. Руските религиозни философи, внасяйки огромен принос в делото на християнското осмисляне на социалната реалност, създават социологическа парадигма, която не е свързана пряко с техния мироглед. Обаче християнското виждане на живота и обществените процеси прави възможно техните открития в социалното познание" (Матвеева 2004: 62) [11]. Противоборството между славянофили и западници, "философско-историческите и научно-историческите идеи на П. Чаадаев, К. Кавелин, С. Соловьев и Н. Данилевски и тяхното разбиране и разработване на проблема "Изток – Запад – Русия" (Ерыгин 1993: 3) се отнася непосредствено към цивилизационния подход и към осмислянето на съветския период в руската история. Според Оболонский (1992: 85) "изходното дълбинно различие между това, което се нарича "Запад" и "Изток" е базисната ориентация на принципите на социално устройство или към индивида, или към някакво обществено цяло, към Системата. Главният водораздел преминава през това, кое да се смята за първооснова – личността или социалното цяло (било то племе, община, империя...)" [12]. В руската философска мисъл е налице концепцията за прекъснатият, съдържащ напълно несъотнесени етапи на руската история. "Историческата съдба на руския народ беше нещастна и страдалческа и се развиваше с катастрофален темп през прекъснатост и изменение на типа цивилизация. В руската история, въпреки мнението на славянофилите, не може да се намери органично единство... В историята виждаме пет различни Русии: Киевска Русия, Русия от татарския период, Московска Русия, Петрова, императорска Русия и най-сетне новата съветска Русия" (Бердяев 1990: 7).

"Не означава ли т. нар преустройство край на "петата", съветска и начало на "шестата" засега още невеста за нас Русия? Никой няма да отговори днес на този въпрос – жизнено важен не само за самите руснаци, за руската диаспора, но и за целия свят. Обаче, ако се съди по дълбочината на преживяваната от страна криза, по ширината на засегнатите от тях жизнени пластове, по катастрофалността на разпадането на съветската социално-политическа система, по състоянието на общественото съзнание и култура, по вътрешното усещане за прехода на живота в някакво ново, друго невесто социално пространство и време, то – изглежда – преустройството действително стана за Русия – както и за другите бивши субекти на съветската федерация – нов исторически рубеж" (Баталов 1992: 25). Колизите на

съвременната история на Русия, разгърнатата се в периода на преустройството криза на самосъзнанието също изострят вниманието към цивилизационното измерение на историята (Ионов 1992: 62). В тази връзка много съветски философи и историци се обръщат към изучаването на цивилизационната проблематика. Но въпреки това, както изглежда, тази проблематика по отношение на руската история се изследва недостатъчно, а тъкмо въпросите на политическото, национално и социално самосъзнание, толкова важни днес, биха могли да дадат нов импулс за развитието на теорията на цивилизациите. Това се препятства от слабостта на традицията на културологичния подход към общите въпроси на руската история. Доминирането на социално-икономическия подход обуславя известен разрыв в изучаването на историята на обществото, на икономиката, държавата от една страна, и историята на културата, от друга. "Изследването на културните норми, ценности, стереотипи като елементи на мотивацията на поведението, дейността, които представляват самото съдържание на историческия процес, се води засега недостатъчно. Слабо се използва теоретичният инструментариум, разработен от изследователите на цивилизациите. Затова е така важно на основата на цивилизационния подход да се разгледа историята на Русия, да се включи нейното изучаване в контекста на световната история" (Ионов 1992: 63).

Не на последно място цивилизационният подход получава нов тласък с процесите на глобализация. Историята вече не е европейската история, така че да могат да се пренебрегнат цивилизационните различия. "В глобалния свят вярата в прогреса отстъпва място на идеята, че цивилизациите могат да се развиват в различни направления. На мястото на идеята за рационалност и уникалност на истината дойде посткласическото убеждение, че само едното рационално мислене не може да бъде основа за развитието на културата. Истината не е уникална, тя зависи най-малкото от аспекта на интерпретацията. Вместо ориентиране към отношението "господство-подчинение" се набелязва движение към конвергенция според принципа на сътрудничество" (Моисеева 2003: 19).

Цивилизационният подход има непосредствено отношение към теорията на модернизацията. Ние се интересуваме как цивилизационната материя на наследената традиция формира "анатомично подобните органи" на едно модернизиращо се общество: какви пречки и какви предимства дава една или друга цивилизация за създаване на образцово, урбанизирано и икономически дееспособно общество. Фактически и теорията за формациите, и теорията за модернизацията могат да се разгледат като частни случаи, "работещо приближение" на цивилизационния подход, при каквото една от цивилизациите – западноевропейската – се приема не просто за водеща в съвременното, но за еталон на човешкото развитие. Една апроксимация, чиято несъстоятелност става и ще става все по-очевидна с хода на глобализацията.

Цивилизационният подход може да се осмисли като собствено философския:

Философията е насочена към осмисляне на съществуващото. За разлика от научните дисциплини нейните авторитети и учения запазват своята стойност, независимо от появата на по-нови, поради това че осмислеността е качествено състояние, което не допуска количествени степени, както и сравнения.

Напротив, в науката истината се разглежда като линейно постъпателно приближение, като движение, прогрес към "нещото само по себе си". По-новата теория отменя и често включва старата като частен случай.

Хайдегер акцентира върху философското разбиране за истината като качествена осмисленост, посредством неговата концепция за истината като нескритост, ἀλήθεια. Излизайки от скритостта, светът се осмисля, става нескрит, за да потъне отново в скритост. Излизането от скритост е тъкмо разбирането, светът бива разбран. Хайдегер различава историографията, Historie, която е линейно подредена съвкупност от факти, от историята, Geschichte, която е винаги осмислена, разбрана.

Ние можем да мислим цивилизацията като единство на историята, Geschichte, като единен начин за осмисляне и разбиране на историята, която чрез това се превръща тъкмо в история в собствен смисъл. Следователно цивилизационният подход е да се разкрие тъкмо осмислеността на историята, чрез която дадена цивилизация се образува като именно тази цивилизация и така придобива идентичност. Историята на европейската цивилизация се конституира около философията и религиозното учение на християнството. Европа създава своята история, осмисляйки я философски и християнски, т.е. като философска и християнска история.

Ако природните закони са за постоянството на една или друга форма, често изразявана с математически средства, то *историческите закони са за запазването на смисъла*. Смисълът е винаги уникален и може да съществува само като уникален, ето защо запазването на смисъла е нещо напълно различно от постоянството на формата. *Запазването на смисъла е и в приемствеността на историята като традиция*. Една революция може действително да се осъществи, т.е. да прекъсне нишката на традицията и да създаде нова цивилизация, само ако успее да изгради нова онтология, т.е. ново разбиране за света и историята – за онова, което съществува. Маркс си поставя именно тази цел: задачата не е да се обясни света, а да се промени.

Обратно, едно най-дълбоко философско осмисляне на краха на съветския социализъм, т.е. на неуспеха на т. нар. социалистическа революция, е да се покаже историческата приемственост на СССР, както с царска, така и с днешна Русия, с което става ясно, че философски марксизмът се е провалил в създаването на нова онтология (и в крайна сметка на нова религия, защото големите цивилизации конституират своите онтологии около някоя от световните и широко разпространени религии).

Така както една национална история се образува около някакъв език, който обуславя сходно възприемане и разбиране за света, на чиято основа е комуникацията между хората, така и цивилизацията се създава около религията и онтологията. *Онтологията представлява също така и един език* (в най-широк смисъл) *чрез който хората общуват* конституират *духовна общност*. Взаимодействието на цивилизациите се извършва като заимстване на форма (напр. тази на модернизацията), която обаче трябва органично да възникне от материята на собствения цивилизационен смисъл. По този начин – след негативния извод, че СССР и инспирирания от него световен социализъм не е нова цивилизация [13] – следва позитивният извод, че СССР е форма на православна модернизация, т.е. формата на модернизацията, заимствана от западноевропейската цивилизация се реализира на основата на "генетичния смислов материал" на православната руска цивилизация.

ДЪРЖАВАТА-ПРЕДПРИЯТИЕ: ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА И ТРУДОВ ЕТОС НА СОЦИАЛИЗМА

2.1. Какво е "социалистическата икономика"?

„Съветският „социализъм“ в икономически смисъл – това е *държавен капитализъм* с държавата монополен инвеститор и предприемач, управляващ корпорацията с клеймо „СССР“. ... „Социалистическата форма“ на собственост в действителност се оказва мит, илюзия, пропаганда” (Пастухов 2006: 13). "Бюрократичните команди идваха от самия връх чрез множество промеждутъчни звена непосредствено до реалния производител – и се даваха от хора, които не участваха в производството и не разбираха спецификата на изпълняваната работа. Това стана господстващ стил и метод на управление в икономиката... " (Гълбрейт, Меньшиков 1988: 44).

Възниква поразителният въпрос: как изобщо е била възможна "социалистическата икономика"? (Срв. с: Schumpeter 1976: 165–231.)

Някакъв цялостен отговор тепърва предстои (срв. с: Правительство Российской федерации 1992 3-5). Може да се отбележат: ресурсът на модернизацията; свиването на традиционните дейности, "икономиката на трудовите лагери", хипертрофиране на властовото отношение (Сталински модел); "традиционна икономика, основана на здравия разум", "съветската помощ" и гарантирания пазар (*Икономическа информация* 1990: 5) (при "братските страни"). "В частност икономическият строй на държавния социализъм може да бъде реалистично описан като система от планови икономически и социални нормативи... не по-малко коректно може да се представи като система от конфликтни институционални интереси; при това беше и система на политико-идеологически диктат в стопанството; не е лишено от истина разглеждането като разновидност на военната икономика. В този ред е напълно оправдано държавният социализъм да се третира като система за бюрократичен търг и като смазан пазар, включвайки "сенчестата икономика", да се оценят и други реалистични версии, без да се забравя при това, че и някои "официални" варианти имаха под себе си определено фактическо основание..." (Ольсевич 1997: 130). Кудров определя съветския модел на икономиката (СМИ) като "модел на непазарна, командно–административна икономика, икономика на тоталитарната държава със свръхцентрализирано управление отгоре надолу, заменило традиционните хоризонтални пазарни връзки. СМИ включва следните елементи:

еднопартийна система с пълен контрол от страна на партийните органи на всички страни на икономическия и социален живот; държавна собственост на средствата за производство; централизирано управление и планиране на икономиката; наличие на управляваща номенклатура – чиновници от особен тип, предани на идеята и на висшестоящото началство; строго следване на държавната идеология, широка пропаганда на "преимствата и успехите" на реалния социализъм; изолация от целия свят, външна търговия на базата на държавен монопол. Нормалното развитие на обществото и икономиката в такива условия е невъзможно. СМИ се оказва, естествено безизходна, несъдържаща вътрешни стимули или двигатели на развитие и нейният крах е предопределен" (Кудров 1999: 104). Неотменим момент в такива централизирано планирани икономически системи са явленията на дефицит и дисбаланс (напр. Дъвис, Харемза 1990). "Към момента на своето разпадане СССР има рязко нарушено основно структурно съотношение на икономиката между производствената и извънпроизводствената сфера, между производството на стоки и производството на услуги" (Смирнов 2002: 103). "Производство заради самото производство е основен икономически закон на социализма" (Смирнов 2002: 96). Заславская и Ривкина предлагат "обща хипотеза за икономико-социологическата структура на съветското общество", която представлява строга бюрократична йерархия, начело с партийно-държавните ръководители и обхваща единадесет групи, на свой ред подразделени на общо 78 подгрупи. Групите са представени в йерархичен ред от горе надолу както следва: (А) политически ръководители; (Б) политически ръководители на крупни сфери от обществения живот; (В) средни партийни и съветски ръководители; (Г) низши партийни и съветски ръководители; (Д) ръководители на организации и структурни подразделения в различни сфери; (Е) специалисти; (З) работници с висока и средна квалификация; (И) неквалифицирани работници и служещи; (К) заети главно с кооперативен или индивидуален семеен труд; (Л) особени (Заславская, Ривкина: 1991: 407-409).

Но в насоката на настоящия подход бих искал да обърна внимание преди всичко на функционирането на социалистическата икономика като екстремен вариант – "решаващ експеримент" – на модерна икономика. "По силата на редица причини в СССР възниква вариант на индустриално-етакратично общество с крайна степен на етатизация на всички сфери от живота на обществото. В СССР, както и в другите индустриални страни до началото на кризата на индустриализма, господстват едромашабни крайно енергоемки технологии и стандартизация на производството. Обаче у нас [в СССР] те бяха развити в хипертрофиран вид поради опита да се построи не просто индустриално, а свръхиндустриално (тоталитарно) общество, в което стандартизацията и управляемостта са разпространени върху всички социални сфери. Обществото се изгражда по образа на фабрика с крайна степен на централизация на управлението в ръцете на менажерите – бюрократията. Икономиката,

политика, обществената мисъл и културата на СССР бяха в крайна степен бюрократизирани и затова процесите, извършващи се в недрата на бюрокрацията и в отношенията между бюрокрация и общество определяха развитието на СССР. Следствие от крайната етатизация става също така високата степен на монополизъм, индустриализъм и милитаризация на страната. В края на 30-те г. в СССР възниква свръхцентрализирана "държава-партия-монополия-фабрика-армия" (Шубин 1997: 131-132).

Милов обръща внимание на решаващото значение на природо-географските условия за възникването на държавно управлявана икономика. "По-силата на разликите в природо-географските условия в протежение на хиляди години едно и също за Западна и Източна Европа количество труд винаги удовлетворява не едно и също количество "естествени потребности на индивида". В Източна Европа в течение на хилядолетия съвкупността от тези най-необходими потребности на индивида са съществено повече, отколкото в Западна Европа, а условията за тяхното удовлетворяване много по-лоши. Следователно и по-малък се оказва онзи излишък на труда, който може да отива за потребностите на "другите" индивиди, в сравнение с масата труд, отиващи за потребности "за самия себе си". Иначе казано, всичко се свежда до това, че обемът на съвкупния принадлеен продукт на обществата в Източна Европа е бил винаги значително по-малък, а условията за неговото създаване значително по-лоши, отколкото в Западна Европа. Това е обективна закономерност, която не е по силите на човечеството да отмени. Именно това обстоятелство обяснява значителната роля на държавата в историята на нашия социум като традиционен създател и гарант "на всеобщи условия за производство" (Милов 1998: 568). [14] "Взети като цяло, всички тези фактори на механизма на оцеляване по определен начин повлияват на характера на руската държавност и преди всичко пораждат всемогъществуто и жестокостта на властта на руските самодържци и съпътстващия суров режим на вътрешно подтискане на съсловията" (Милов 1998: 572).

2.2. "Модерната икономика": Тя се отличава с форсирана (дори насилствена) небивала специализация, диференциация и разгръщане на дейностите и съответно разгръщане на потреблението. Социоприродните връзки респективно ще се намират в крайно напрежение и динамика.

Преди всичко ще се интересуваме, как взаимодействието на епистемологичното и икономическото отношение [15] между дискурсивните практики [16] е можело да доведе до "модерната икономика". Трябва да видим как възникването на Галилеево-Нютоновата наука, която постепенно въвежда епистемологичното отношение в обществото, поражда тази характерна икономика. "Следователно развитието на физическото знание по същество създава нов тип социална връзка, става част от културата, средство за създаване на съвременното общество и индивид" (Чальков 1992: 47; вж. и контекста).

Модерното предприятие [17] като икономическа единица е организирано не икономически, а "епистемологично" [18].

"Идеалният тип" действия на отделния работник в него са свършено безсмислени (например операциите на едно работно място на конвейър), те не се осмислят непосредствено от някаква икономическа рационалност. Дискурсът на "производствена организация" е метадискурс по отношение на дейностите на хората, включително и на ръководителя на организацията.

В един въображаем разрез на земната икономика един напълно непознат наблюдател би открил области, в които хората са заети със сякаш безсмислена работа. Фактически цялата професионална дейност би изглеждала такава. [19] (Ами тогава защо да не се организира цяла страна като гигантско предприятие? (Шехет 1993: 46-48). Ако обезсмислянето на човешката дейност е успешното правило за едно предприятие, защо подобно правило да не се пробва в гигантски мащаби? "Същността на обобществителния процес, както това е изяснено в марксистката политикономическа литература се състои в сливането на различните разпокъсани производствени процеси в единен производствен процес, в установяването на взаимнообвързаност и единство между производителите" [М. Димитров 1988: 106]) Получавайки пари срещу своята сякаш безсмислена работа, работещите могат да я осъзнаят с цялостни резултати (стоки), които вече явно имат личностен смисъл в потреблението им. Осмислянето на професионалната дейност на един индивид се оказва възможно само в икономическото отношение. Осмислянето чрез епистемологичното отношение – макар и сякаш възможно – не се осъществява. Работникът би могъл да се заинтересува от това, как е организирано производството и чрез това да осмисли своята дейност. Ако по този начин осмисляше "битието си" в гигантското предприятие на социалистическата държава, това би трябвало да бъде проява на "съзнателност" (срв. с: Sorosi 1989). Следователно под "съзнателност" се разбира осмисляне на обезсмислената модерна професионална дейност чрез епистемологичното, а не чрез икономическото отношение.

А как взаимодействието на епистемологичното с икономическото отношение в модерното предприятие обуславя експанзията [20]? Изглежда това са два противодействащи фактора. Епистемологичното отношение е насочено към разрастване на предприятието, доколкото тъкмо предприятието е собствено неговата област, която организира (Baumol 1962). Напротив икономическото отношение се стреми да свие предприятието, доколкото то действа в зоната между предприятията (Demsetz 1974).

В модерната икономика главният фактор за растеж е тъкмо "прогресът" на епистемологичното отношение, който се изразява в развитието на предприятието [21].

В такъв случай нормално е да се предположи, че максималното разрастване на предприятието до държава или дори свят, ще означава най-голям растеж. Епистемологичното

отношение като главен фактор на растежа е "прогресивно", а икономическото отношение – доколкото противодейства – ще бъде "реакционно". И такава е дори социалистическата икономическа действителност. "Промишлените предприятия буквално се борят за съкращаване на търговските партньори, понеже големият им брой води до деспециализация на производството с всички произтичащи отгук последици" (Цельковская 1972: 39). Това ясно показва, че "социалистическата идеология" е екстремна и може би доведена до абсурд "модерна идеология".

В рамките на едно предприятие – което е "идеалният тип" на социалистическата държава (Шехет 1993: 44-45) – съгласуването на практиките, може да се извършва само епистемологично [22], т.е. чрез представителството им в метадискурса "организация на производството": "трябва да признаем необходимостта от *съхраняване на централизираното планиране на стоковото обръщение*. . . Става дума за това, че в най-решаващите параметри социалистическото стопанство обективно изисква пряко планово разпределение на продукцията..." (Цельковская 1972: 43). Именно поради това в идеализираната социалистическа държава една промяна, каквото е например научното откритие, няма да се разгръща (или поне ще се правят опити да не се разгръща и обществената организация ще спъва разгръщането) в "социотехнически мрежи" (срв. с: Чальков 1995), а в реорганизация на дискурсите: епистемологичен и "идеологически" (като под "идеологически" в последния случай и само в него ще разбирам представителството на "властта" [ръководителя на предприятието] в своеобразния метадискурс "организация на производството"). Фигуративно казано, с регулиране "силата" на властовото отношение се управлява общата посока на необходима реорганизация на дискурсите: къде да става – дали в епистемологичния, или в "идеологическия".

Двата факта – на Лисенковата биология (Медведев 1993; Joravsky 1970) и борбата с кибернетиката (Mikulak 1966; Ford 1966; Reitrer 1966) – съответстват на хипертрофирането на властовото отношение по Сталиново време по посока на идеологическия дискурс. "Хрущчовата промяна" и особено "времената на застоя" взаимнообусловено отслабиха властовото отношение и се опитаха да дадат превес на епистемологичния дискурс (Бояджиева, Чальков, Петкова 1994: 99-107, особ. 107).

"Предприятието" на социалистическата държавата не че не беше достатъчно "научно", а напротив беше "абсурдно научно" [23].

Правилна организация сама по себе си няма. Критерий за правилност обаче не е практическото осъществяване (този критерий е критерият за истинност на една научна теория според мисленето на модерното време и откъдето е взаимстван), а икономическото отношение.

Реализиран, "идеалният тип" на социалистическата държава вероятно би катастрофирал много по-бързо от реалния, поради липсата на "спирачки" (срв. с: Никифоров: 1992: 46-49).

В действителност обаче това реализиране беше отложено за неопределеното бъдеще на комунизма, а фактически действаше "реалната социалистическа държава", където икономическото отношение беше ограничено, но само частично и съвсем не е върно да е отсъствало. Ако се погледне под коренно различен ъгъл може да се каже и така: форсираната модернизация, може да се осъществи само при отслабване на икономическите "спирачки", което разбира се увеличава риска от "катастрофа". [24] Постсоциализмът предстои икономически да верифицира резултатите от такава модернизация (вж. Бузгалин, Колганов 1997) [25].

2.3. Реалната социалистическа икономика

Може да се възрази, че нито едно социалистическо предприятие не изчезна поради регулиращото действие на тази икономика. Напротив никнеха нови. Практически нито един човек не беше уволнен поради съкращаване на работно място. Цените се определяха чрез изчисление.

Онова, което се разбираше като икономика беше почти или предимно премахнато или по-скоро заменено с "регулиращото" действие на епистемологичното отношение под формата на централизираното планиране.

Реалната социалистическа икономика работеше поради:

1. Съдържащите и коригиращи фактори на самото епистемологично отношение (вж. напр. Максимова 1988; Гълъбов 1988; Колев 1988).
2. Външноикономическите отношения.
3. Икономиката на "лобирането", "връзките" и "услугите" (вж. Яшкевич 1989)
4. Икономиката на непрофесионалната дейност (което разбира се е нещо съвсем различно и много по-същностно от "непрофесионалната икономика".)

Епистемологичното отношение се съдържа и коригира от изискването за прозрачност на метадискурса по отношение на дискурса. От една страна, така може да се мисли марксисткият критерий за практиката, за осъществимостта на теорията и на замисъла (Маркс 1950а: 457-458). Разбира се това е много по-слаб критерий от икономическия: много осъществими неща не се правят, защото ще нарушат структурата на дейностите, понеже ще отнемат – или най-малко няма да обслужват – чужди ресурси и ще нарушат или разрушат възпроизводството на икономиката (вж. и: Логинов 1992). Замяната на икономическия критерий с този на "практиката" при някаква историческа разумност (т.е. не само разсъдъчност) на замислите води до форсирана модернизация. Хипотезата, че, съобразявайки се с икономическия критерий, е невъзможно *форсирано, максимално ускорено* модернизиране,

изглежда много вероятна. (Ала напълно е възможно *бързо* модернизиране, евентуално с частична и временна помощ на диктатура, която на съответния етап се ликвидира от действието на самото икономическо отношение.) Но все пак осъществимостта (особено след "развенчаването на култа към личността", т.е. регулиране към отслабване на властовото отношение) налага съобразяване с противодействието на другите ръководители и с това на икономиката на непрофесионалната дейност (която при това е твърде консервативна).

От друга страна, "малката" непрозрачност на епистемологичното отношение не е устойчива – то в това състояние се стреми или към максимална прозрачност, или към радикално затваряне на метадискурса в себе си, превръщайки се в "литература". И това се наблюдаваше и в двете посоки: от една страна, ръководителите на предприятия обикновено бяха съвсем наясно какво става в техните организации; от друга, публичната представа за ставащото беше "чиста литература". Съответно може да се каже, че партийните номенклатурни кадри бяха разделени на "икономически" и "идеологически": първите бяха ангажирани с прозрачността на епистемологичния дискурс, т.е. с производствения контрол, а вторите – с неговото затваряне в себе си, т.е. с "литературата". В термините на Латур всяка от двете сфери беше заета със своята работа по "печистването" на социоприродата до "природа" (прозрачността на метадискурса) и до "общество" (непрозрачността).

Външноикономическите отношения (дори и в някаква степен в рамките на СИВ) верифицират социалистическата икономика. Но относителният дял на отношенията (извън СИВ) за отделните страни се колебае между няколко процента и няколко десетки процента. Социалистическата икономика е затворена не толкова "отвътре", поради провеждана политика, а "отвън" – поради неверифицируемост на собствената икономика. Външноикономическите отношения изглежда са били най-достоверният възможен критерий. Следва да се допусне значима корелация между скоростта на интеграция в световната икономика на страните в преход и дела на външната търговия с несоциалистическите страни преди 1989.

Икономиката на "лобирането", "връзките" и "услугите" фактически осигуряваше неформално и непарично (натурално) съгласуване на професионалните дейности (срв. с: Маркин 1972: 22). На индивидуално равнище всеки, който нямаше какво да предложи, се оказваше на равнището на социалната помощ (наричана "заплата"). Най-сетне непрофесионалните дейности са онова ядро на човешките практики, което има ясно изразен и видим жизнен смисъл (всекидневният свят). Марксистката идея за потребност и потребителна стойност може да се осмисли и като съотнасяне на професионалната дейност с непрофесионалното ядро при определящото положение на второто.

2.4. Православният трудов етос. Възникването на екстремалния вариант на модерната икономика, съветският, или "държавата-предприятие" е обусловено от

особеностите на руската цивилизация. На самодържавието като такъв фактор ще се спра обстойно в следващата глава, а тук ще разгледам специфичния трудов етос. Суспендирането на икономическото отношение става възможно тъкмо поради някои негови характерни черти. Сред тях можем да посочим идеала на "свр̀хикономизма": "православната етика на труда най-пълно съответства на идеала на "свр̀хикономизма", който без да отрича самото стопанство се противопоставя на нравствената безконтролност на икономиката и поробването на духа от социално-икономически проблеми" (Коваль 1994: 69). "Свр̀хикономизмът" предполага подчиняване на икономическото отношение на някакви по-висши принципи. За сравнение при протестантската етика аналогични по-висши принципи намират израз тъкмо в икономическата дейност на субектите и така предполагат икономическото отношение. В тясна връзка е "непрактичността на православието", която "до голяма степен е свързана и с това, че православието не твърди (по подобие на протестантските изповедания), че именно в професионалната дейност и само в нея човек и може да прояви своята вяра, да "докаже" чрез успехи в труда своята спасеност. За православното религиозно съзнание е невъзможно да приеме онзи "рационалистичен" дух, който религиозно санкционира буржоазната предприемчивост, да поощрява стремежа към обогатяване, да дава възможност с гордост да гледа на своя процъфтяващ бизнес, на "честно" спечелените пари" като на доказателство за "избраност" и "спасеност" (пак там). Икономическата дейност е "в света", докато "православната етика на труда ориентира не към "формална рационалност" на икономиката, не към стремеж за ефективност заради самата ефективност, към печалба заради печалбата, към развитие на стопанството, а към цел, лежача извън икономиката и извън стопанството като такова. В този смисъл православната етика на труда не създава (подобно на протестантската етика) духовна основа за формиране на човек от "буржоазен тип". По-скоро напротив, предпазва от това" (пак там: 70). Православната духовност има по-скоро трансцендентен, отвъден характер: "при най-общо разглеждане на същностните особености на православната духовност и стопанската практическа рационалност те се оказват максимално противоположни и даже несъвместими. Обаче тази несъвместимост далеч не изчерпва цялата пълнота на реалните отношения на предприемача към религията и обратното. В действителност връзките на православната духовност със стопанския живот са нееднозначни и противоречиви. Те са проникнати от тънка игра на антиномични ориентации: отрицание на стопанския прагматизъм и привързаност към мирските блага, от една страна, и признаване на ценността на трудовата самоотверженост и разумното устройство на материалното битие, от друга..." (Зарубина 2001: 101). „За старообрядчеството е характерен специфичен *баланс* на светоотричането и приемане на земното битие, характерен за староверците. Той поражда у тях убеждение във възможността, нещо повече в сакралната значимост на създаването на такива форми на организация и човешкия живот, които биха се приближавали в някаква степен към

Божествения Абсолют, без да бъдат сами пълно възплъщение на абсолютното" (Шемякин, Шемякина 2006: 107). Много показателно е изследването върху трудовата етика на реемигрантите в Русия през 90-те години на XX век. "Новостта на трудовата етика на върналите се в родината наши съотечественици характеризират различни от останалото население на Русия ценности на труда, а също често срещаща се в изказванията на респодентите описания на конфликтни ситуации, възникващи между реемигрантите и техните руски колеги по работа" (Курьлев 1998: 146).

Един по-различен възглед за православната трудова етика, позовавайки се на Сергей Булгаков, предлага Шаповалов: "За разлика от протестантския, който може да се охарактеризира като индивидуалистичен, основният мотив, характерен за православната етика може, изглежда, да се означае с термина "персоналистичен". В него е налице същата установка към индивидуално спасение, т.е. на оправдаване на живота чрез непрекъснати лични усилия и изпълняване на професионалния дълг. Обаче отсъства идеята за избраност към спасението, придаваща на протестантизма известен индивидуалистичен характер. Затова персонализмът не съдържа противопоставяне на собствената личност на другите, по е мек и "внимателен" по отношение на другите хора. Той ориентира към грижа не само за личното достойнство, но и за живота и достойнството на другия, дори в случая, когато последният не го проявява самостоятелно" (Шаповалов 1994: 32-33).

Действително и при Булгаков откриваме следните места: "Самата свобода от стопанството може да се представи обаче двояко: като свобода духовна, достижима чрез напрежение на духовните сили, и като свобода чисто стопанска, осъществявана чрез стопанството, така нареченото "развитие на производителните сили". Първата е достижима по религиозен път, посочван от християнството, а също и от други религии, например будизмът; втората съответства на социалистическите възжеления" (Булгаков 1990: 114). "Обаче християнството сериозно и строго се отнася към стопанските задължения на човека. Той не трябва да сменя от себе си всеобщата повинност за труд, възложена му с заповед Божия" (Булгаков 1990: 115).

Шкаратан разглежда "етноконфесионалният фактор" при формиране на руската култура на труда заедно с не по-малко важните: "цивилизационно-икономически"; "геоклиматичен" и "етноекологичен" (Шкаратан 2003: 34-42). Генезисът на трудовия етос на руската цивилизация е свързан с гео-климатичните особености и оскъдна реколта. "В крайна сметка именно християнското православие отговаря на духовните потребности на социум с минимален обем на принадлежния продукт, на социум с общинна структура на консолидация и противопоставяне на Природата и външните врагове" (Милов 1998: 570).

Можем да обобщим: руският православен трудов етос по-скоро – за разлика от протестантския – не благоприятства икономическата дейност "в света" и с това създава

предпоставка за суспендирането на икономическото отношение и изграждането на държава-предприятие, в рамките на която икономическата дейност е подчинена на един сякаш отвъден и трансцендентен единен план.

2.5. Социалистическият трудов етос

Социалистическият трудов етос, възниквайки на основата на православния, го модифицира за целите на модернизацията. Въпреки че икономическото отношение е отстранено, трудът сам по себе си е превърнат в абсолютна ценност. "Идеологията на съветското общество е *трудоцентрична*, самото понятие "труд" има в нея своего рода *свещен, сакрален смисъл*. В нормативните текстове се декларира "всеобщност на труда", т.е. задължителност на трудовата дейност за всеки трудоспособен член на обществото, недопустимостта на неучастието в труда и извличането на "нетрудови доходи" (Магун 1996: 17). Трудът е свързан с отвъдната, есхатологична ценност, построяването на комунистическото общество, т.е. трудът е свързан с едно своего рода "спасение", но не в рамките на икономическата рационалност на индивидуалното поведение, както е при протестантската етика. "След революцията ценност на трудовата етика става построяването на комунизма. И макар ролята на принуждението в индустриализацията да е голяма, основно значение има идейният фактор. В противен случай съветската икономика едва ли би издържала онова колосално напрежение, което е по време на войната. Комунистическата идея се подкрепя от идеите на патриотичното служене, което още един път потвърждава изводът на руските мислители: трудовата аскеза в Русия е неотделима от идеята за самоотверженост. Служенето на висши ценности, а не удовлетворяването на егоистични интереси стои на първо място" (Зарубина 1995: 48).

Да обобщим: социалистическият трудов етос възниква на основата на православния, запазвайки неговия "свръхикономизъм", но превръщайки труда в основна ценност за своеобразното "спасение" – построяването на комунистическото общество.

2.6. Заключение:

Социоприродата работи в модерното общество посредством епистемологично отношение и икономическото отношение.

Епистемологичното отношение разполага йерархично практики (дейности, дискурси) като "прозрачността" на метадискурса го съизмерява. Икономическото отношение съполага нейерархично практики (дейности, дискурси) като всяка от тях съизмерява останалите.

Модерната икономика съдържа области изцяло подчинени на епистемологичното отношение – модерните предприятия. То се стреми към експанзия и се съдържа от икономическото отношение.

"Идеалният тип" на социалистическа държава е екстремен вариант на модерна икономика, при което епистемологичното отношение обсебва ресурса на властовото и ликвидира икономическото.

Фактически реалната социалистическа държава обслужва форсираната модернизация. Икономическите "спирачки" пред епистемологичното отношение са само значително отслабени. Без запазването под някаква форма на икономическото отношение социалистическата държава би "катастрофирала" много по-бързо.

Реалната социалистическа икономика все пак се възпроизвежда. Някои от факторите за това са: съдържащите ограничения на самото епистемологично отношение (ограничения, много по-слаби от собствено икономическите и позволяващи форсираната модернизация [вж. и: Димитров 1995а 197-225]); външноикономическите отношения (преди всичко извън СИВ) икономиката на "лобирането", "връзките" и "услугите"; икономиката на непрофесионалните дейности.

Изчерпвайки ресурса на модернизацията [26], икономиката на социалистическата държава, основана на епистемологичното отношение, показва несъстоятелността на екстремния вариант на модерната икономика и може да се обсъжда хипотезата, че *поставя точката на самата модерна икономика*.

Икономическата система на съветския социализъм може да се оприличи на функционирането на гигантско предприятие, обхващащо цяла една държава. При това по подобие на едно предприятие в неговите рамки се отстранява икономическото отношение и се заменя с централизирано планиране. Поведението на отделните лица се ръководи не от икономическата рационалност, а от централизираната рационалност на планирането, която по отношение на индивида има своеобразен отвъден характер. Православният трудов етос способства изграждането на подобна икономическа система поради своя "свръхиконимизъм", но е модифициран в "трудоцентричния етос на социализма", при който трудът – по подобие на протестантската етика – се превръща в основно средство за "спасението": построяването на комунистическото общество.

Икономическата система на социализма обслужва целите на една "православна модернизация".

САМОДЪРЖАВИЕ, ИЛИ ЗАЩО СОЦИАЛИЗМЪТ НЕ ПРЕМАХНА СТОКОВО-ПАРИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ?

"Оцеляването на Запада зависи от преутвърждаването на западната идентичност на американците и от нагласата на страните от Запада да възприемат западната цивилизация като уникална, а не като универсална и от способността им да се обединят, за да я съхранят пред лицето на предизвикателствата на незападните общества" (Хънтингтън 1999: 21).

"Обстоятелството, че незападните хора дъвчат продукта на "Макдоналдс", не означава, че те приемат Магна Харта" (Хънтингтън 1999: 76)

В социализма - в качеството му на обществено икономически строй - има множество парадокси, които при по-внимателно вглеждане се оказват логически необходими за функционирането или дори за съществуването му [27]. Обикновено проблемът, защо социализмът премахна частната собственост, но остави стокowo-паричните отношения, сякаш не се забелязва или се омаловажава като непоследователност [28]. По-остро и съответно по-отчетливо въпросът може да се постави така: дали запазването на стокowo-паричните отношения, при премахване на частната собственост все пак не принадлежи на "идеалния тип" на социализма?

В предишната глава (известна част от която е публикувана: Пенчев 1998) се опитам да покажа социалистическата икономика като екстремен вариант на модерната икономика. Икономическото отношение противодейства и така ограничава епистемологичното отношение, на което се основава модерното предприятие. Идеалният тип на социалистическата държава напомня гигантско модерно предприятие. За да бъде подобно

нещо възможно, трябва да се отстрани по властови път икономическото отношение, каквато е и практиката. Но ако е така, защо все пак не се премахват стоково-паричните отношения?

Известно е, че за своето утвърждаване и разрастване модерното производство се нуждае от рязко обезсилване на традицията, от фактическата замяна на традиционните отношения в обществото, както между обществото и природата, с икономически отношения (Weber 1924: 239). На мястото на традицията в качеството на регулатор идва икономиката. Науката, каквато възниква в Европа в Новото време, суспендира тъкмо регулиращата роля на традицията, авторитета, предрасъдците, религията и я замества с рационалността. Рационалността има поне няколко измерения. Първо, по отношение на природата: природата вече се разбира като пасивна, инертна материя, подчиняваща се на строги закони с математическа форма. Второ, модерното предприятие възниква и се утвърждава в качеството на своеобразна социоприрода, *оформена* в строга организация. Следвайки тази своя същност, то се разраства. Трето, модерният човек трябва да се възпита и образова, т.е. *да се оформи*. В резултат на това възпитание и образование той ще може рационално да организира своя труд и ежедневието.

В рационалността на Новото време, а дори и в броженията срещу нея, връзката между материя и форма е разкъсана. Формата вече не е събдвана на интенцията на материята, а доставяна от рационалността (Разума) логическа необходимост (Heidegger 1978). На свой ред материята вече не е "годност за" формата, в която се възплъщава, а пасивна и по-скоро ограничаваща, отколкото способстваща предпаденост (срв.: Коев 1991: 30-35).

Въпросът вече на това равнище може да се постави така: ако съвкупността от рационалности е нерегулируема рационално, а се регулира от "ирирационалната стихия" на пазара, то какъв е пътят към тотално рационалното общество и социоприрода? Класическият отговор на марксизма е, че несъизмеримостта на рационалностите се поражда от конфликта на интересите, които управляват рационално всеки своята собственост - конфликт преди всичко и на първо място между тези, които имат поробващата собственост, капитала, и тези които я нямат. Следователно ако интересът стане общ, което е възможно, когато собствеността е обща, то това ще доведе до хомогенизиране на частните рационалности, и по този начин ще открие пътя към тоталната рационалност на обществото и социоприродата [29]. (Срв. Marx, Engels (1846): 38-39, 70-77; Marx 1867, 16.)

При предходните култури регулирането се осъществява преди всичко от следването на материите и тяхното събдване в традиционни форми. За да доведе докрай еманципирането на формите от материите, марксизмът трябва да идентифицира "материята" на идеята и тя е интересът (Marx, Engels 1845: 85-86). Тъкмо интенцията на интереса се събдва в съответната частна рационалност (Weber 1980: 203-207), камуфлиран като идея (Marx, Engels 1845). Множество интереси значи множество интенции, изпълняващи се в множество

рационално несъизмерими и дори антагонистични частни рационалности. И следователно обратното: един интерес, една интенция - една тотална рационалност! (Срв.: Фотев 1992: 6-8; Генов 1991.)

Неявен заден фон на настоящата глава ще бъде осмислянето на икономиката в качеството на своеобразна съдба, т.е. изследване на онази особена материя, която се събдва в икономиката, след като модерната икономика възниква тъкмо вследствие на освобождаването на формата от материята в Новото време. Това ще рече: ако интересът се събдва в съответната частна рационалност, то кое е онова - работно наречено съдба, - което се събдва във функционирането и възпроизводството на икономиката, т.е. в аспекта на съизмерване на несъизмеримите частни рационалности?

3.1. Изменение на отношението към стоково-паричните отношения в Съветската държава

Първоначално замисълът е следният:

"Социалистическата икономика трябваше да бъде организирана като мрежа от демократично контролирани комуни (общности, *общини*) от потребители и производители. Комуните би трябвало да провеждат помежду си размяна на продукти по вид, без да използват пари; и разпределението ще почива на егалитарни принципи" (Szamuely 1974: 49)

"Всички граждани - пише Ленин - трябва да принадлежат към местното потребителско общество (селско, общинско, селищно или обединяващо известна част от града, част от улица и т.н.) ... Всяко потребителско общество води освен закупуването и разпределението на продуктите, работата по пласмента на продуктите. Управлението на потребителните общества образуват комитети по снабдяването и без писмено удостоверение на съответния комитет по снабдяването никакъв превоз на продуктите не се разрешава" (Ленин 1918: 208).

Същата идея съществува у Ленин още със завземането на политическата власт. "Централизиране на потреблението по пътя на принудителното обединяване в потребителни общества" (Ленин 1917а: 124). "... принудителното "осъюзаване" е необходимо предварително условие на всеки донякъде сериозен контрол и всяко спестяване на народен труд" (Ленин 1917: 213).

Тази идея заляга и в програмата на болшевишката партия от 1919 г.: "В областта на разпределението задачата на Съветската власт понастоящем се състои в това неотклонно да се продължава замяната на търговията с планомерно организирано в общодържавен мащаб разпределение на продуктите. Целта е организацията на цялото население в единна мрежа от потребителни комуни, способни с най-голяма бързина, планомерност, икономия, с най-малко разход на труд да разпределя всички необходими продукти, строго централизирайки целия разпределителен апарат" (Ленин 1919а: 121). И една важна уговорка: "Веднага да се унищожат

парите в началото на прехода от капитализма към комунизма е невъзможно" (Ленин 1919а: 122). Въпреки това "свободният пазар" продължава да съществува, но: "Точните изследвания за храненето на градския работник доказват, че той само половината (приблизително) от продуктите получава от държавата, от Комисията по продоволствието, другата - на "доброволния", "свободния" пазар, т.е. от спекулантите. При това за първата половина работникът плаща една десета от всички свои разходи за продоволствие, а за втората - девет десети. Спекулантите съдират от гладния работник по девет кожи" (Ленин 1919: 168).

"Свободата на търговията с хляба е завръщане към капитализма, към всевластие на помещиците и капиталистите, към бясната борба между хората за печалба, към "свободното" обогатяване на неколцина, към нищета на масите, към вечното им заробване, което виждаме във всички буржоазни държави, без да изключваме най-свободните и демократичните" (Ленин 1919: 170).

По-късно Ленин ще причисли тези свои възгледи към периода на "военния комунизъм". Като идея те означават не натурална размяна, а "курс" към унищожаване на всякакво натрупване на капитал при размяната. Тъкмо в размяната се материализира "принадената стойност" като "пари прим" от всеизвестната Марксова формула. Пазарът е тъкмо онова, което се противи на централизация, а трябва: "Централизация - maximum" (Ленин 1920: 220).

Идва обаче ред на "Новата икономическа политика": "въвеждаме продоволствен данък, т.е. минимално необходимото (за армията и за работниците) количество хляб взимаме като данък, а останалото ще се обменя за продуктите на промишлеността" (Ленин 1921а: 220). "Получава се на основата на известна (макар и местна) свобода на търговията възраждане на дребната буржоазия и капитализма. Това е несъмнено. Да се затварят очите за това е смешно" (Ленин 1921: 221). "Развитието на дребното стопанство е развитие дребнобуржоазно, то е капиталистическо развитие, щом има размяна; това е безспорна истина, азбучна истина на политическата икономия, потвърждавана при това от ежедневния опит и даже от еснафското наблюдение (Ленин 1921а: 221). "Как да бъде? [Първо.] Или да се опитаме да забраним, да спрем напълно всяко развитие на частната недържавна размяна, т.е. търговия, т.е. капитализъм, който е неизбежен при съществуването на милиони дребни производители ... [Второ.] Или (последната е възможната и единствено разумната политика) да не се опитваме да забраняваме или спираме развитието на капитализма, а да се стараем да го насочим в руслото на държавния капитализъм" (Ленин 1921а: 221). "Най-простият случай или пример за това, как съветската власт насочва развитието на капитализма в руслото на държавния капитализъм, как тя "насажда" държавния капитализъм, това са концесиите... Концесионерът е капиталист, той ръководи капиталистически, заради печалбата се съгласява на договор с пролетарската власт, заради получаване на допълнителна печалба, над обичайната, или заради

получаването на такива суровини, които иначе му е невъзможно или крайно трудно да достави" (Ленин 1921а: 223). "Кооперацията е също вид държавен капитализъм, но по-сложен, по-малко отчетливо очертан, по-объркан и затова поставящ пред нашата власт по-големи трудности. Кооперацията на дребните стокопроизводители... неизбежно поражда дребнобуржоазни, капиталистически отношения, съдейства за развитието им, издига на преден план капиталистите, дава им по-голяма изгода. Това не може да бъде иначе, щом като е налице преобладаване на дребните стопани и възможност, също както необходимост за размяна" (Ленин 1921а: 225). "Да вземем трети вид държавен капитализъм. Държавата привлича капиталиста, като търговец, плаща му определен комисионен процент за продажбата на държавни продукти и за изкупуването на продуктите на дребния производител. Четвърти вид: държавата дава под аренда на предприемача капиталист принадлежащо на държавата заведение или поминък, или участък гора, земя и т.н. като арендният договор прилича на концесионен договор" (Ленин 1921а: 227).

Следователно НЕП-ът [30] реабилитира стоково-паричните отношения и пазара, макар и в качеството на *временна* отстъпка. Държавната собственост обаче само се предоставя *временно* и също така *временно* се преустановява по-нататъшното одържавяване. Под ръководството на Сталин нещата ще се изяснят. Той вече говори за "два етапа на НЕП-а."

"Сега встъпихме във втория етап на НЕП-а. Най-важното и най-характерното в състоянието на нашето стопанство сега се състои в това, че центърът на тежестта се премести към индустрията" (Сталин 1926: 119). Започва "епохата на индустриализацията": "индустриализацията трябва да се разбира преди всичко като развитие у нас на тежката промишленост и особено като развитие на наше собствено машиностроене, на този нерв на индустрията въобще. Без това няма защо да се говори за осигуряване на икономическата самостоятелност на нашата страна" (Сталин 1926: 121). "И така възможна ли е индустриализацията на нашата страна на основата на социалистическото натрупване?" (Сталин 1926: 124)

Социалистическото натрупване не може да означава друго освен социалистическо натрупване на капитал, макар Сталин да не използва подобен термин. Натрупването на капитал може да се извършва само чрез посредничеството на стоково-парични отношения. В периода 1925-30 г. се провежда първият петгодишен план. Той пък се основава на "закона за планомерното развитие на социалистическото стопанство". "Законът за планомерното развитие на народното стопанство възниква в противоположност на закона за конкуренцията и анархията на производството при капитализма. Той възниква на базата на обобществяване на средствата за производство, след като законът за конкуренцията и анархията губи сила" (Сталин 1952: 21-22). Това ще рече управление на икономическата среда заедно с (а както ще се окаже по-скоро в действителност - вместо) управление на отделното предприятие.

Но какво ще значи социалистическо натрупване? Да си припомним Ленин от времето на НЕП-а: "Политиката не може да няма първенство над икономиката. Да се разсъждава иначе значи да се забравя азбуката на марксизма" (Ленин 1921: 176). Следователно социалистическото натрупване ще означава използване на политическата власт за гарантиране на монополното положение на държавната икономика и съответстващо възпроизводство.

Един от опонентите на Сталин "отляво" е по-ясен. Той говори както за социалистическо натрупване, така и за "първоначално социалистическо натрупване". "Социалистическо натрупване наричаме присъединяване към основния капитал на производството на добавъчен продукт, който не отива за добавъчно разпределение сред агентите на социалистическото производство и социалистическата държава, а служи за разширено възпроизводство. Обратно, първоначално социалистическо натрупване ще наречем натрупване в ръцете на държавата на материални ресурси главно от източници, лежащи извън комплекса на държавното стопанство. Обаче, първо, това натрупване ще носи характера на предварително натрупване на средства за истинско социалистическо натрупване и е подчинено на тази цел. А второ натрупването по първия начин, т.е. за сметка на недържавния кръг, явно преобладава в този период. Затова целият този етап трябва да наречем период на първоначално, или предварително, социалистическо натрупване. Този период има свои особени закони. Основен закон на нашето съветско стопанство, в момента пробягващо този стадий, всъщност е и законът за първоначалното, или предварителното социалистическо натрупване. На този закон са подчинени всички основни процеси на икономическия живот в кръга на държавното стопанство. Този закон, от друга страна, изменя и отчасти ликвидира закона за стойността и всички закони на стоковото и стоково-капиталистическото стопанство, доколкото те се проявяват и могат да се проявят в нашата стопанска система. Следователно ние не само можем да говорим за първоначално социалистическо натрупване, но ние нищо няма да успеем да разберем от същността на съветското стопанство, ако не разберем онази централна роля, която играе в това стопанство законът за социалистическо натрупване" (Преображенский 1923: 60-61). И оттук се разбира каква ще е ролята на цените [31] и на стоково-паричните отношения изобщо според основния закон на "първоначално социалистическо натрупване". "... политика на цените, съзнателно насочена към експлоатацията на частното стопанство от всички видове. Такава политика е възможна, защото държавното стопанство на пролетариата възниква исторически на базата на монополистическия капитализъм. Последният, в резултат на ликвидирането на свободната конкуренция, води до създаване на монополни цени на вътрешния пазар за продуктите на собствената промишленост, получава добавъчна печалба, вследствие на експлоатацията на

дребното производство и чрез това подготвя почвата за политиката на цените от периода на първоначалното социалистическо натрупване" (Преображенский 1923: 89).

Опонент на Сталин пък "отдясно", както и на Преображенски, е Бухарин. Той смята, че прилагането на закона "за първоначалното социалистическо натрупване" ще разруши "работническо-селския съюз". Затова "трябва да се ориентираме към възможно по ниски цени, удовлетворяващи масите и т.н. Но препятствието за това е скъпотията на нашето производство, високата себестойност и т.н. Заради това трябва да правим всичко, за да намалим тази себестойност" (Бухарин 1924: 199).

Сталин на практика провежда както първоначално социалистическо натрупване, така и политика на снижаване на цените. Но второто преди всички за цените на едро, опитвайки се да повлияе по такъв начин върху себестойността, тъкмо в интерес на първото, т.е. на социалистическото натрупване. "И в съветската икономика функцията на отнемане на една част от ресурсите на потреблението се изпълняваше главно от косвената данъчна система. Вследствие на това върху търговския оборот цените на стоките за широко потребление станаха много по-високи от цените, изплащани на производителите. Държавата изкупуваше на изгодна цена хранителните продукти от селските стопани и ги препродаваше относително скъпо на потребителите в градовете. Разликата между тях, която представляваше данъка върху търговския оборот, се събираше от държавата, за да бъде инвестирана. Следователно става въпрос за онова, което ние на Запад наричаме косвена данъчна политика, създаваща насилствени спестявания. Благодарение на косвената данъчна политика насилствените спестявания са представлявали около 55-60% от необходимите на съветската икономика ресурси от капиталовложения" (Арон 1995: 146-147).

Сталин ще разясни на Бухарин, че целта на по-ниските цени не е удовлетворяването на масите повече, отколкото е минимално необходимо, а "социалистическото натрупване": "Работата е в това, че НЕП-ът съвсем не означава **пълна** свобода на частната търговия, **свободна** игра на цените на пазара. НЕП-ът е свобода на частната търговия в **известни** предели, **при осигуряване на регулиращата роля на държавата върху пазара**. В това именно се състои и втората страна на НЕП-а. При това тази страна на НЕП-а е по-важна за нас, отколкото първата ѝ страна. Ние нямаме на пазара свободна игра на цените, както това обикновено става в капиталистическите страни. Ние определяме цените на хляба в основното. Ние определяме цените на промишлените стоки. Ние се стараем да провеждаме политика на снижаване на себестойността на продукцията и снижаване на цените на промишлените стоки, стремейки се да запазим цените на продуктите на селското стопанство. Нима не е ясно, че такива особени и специфични порядки не се срещат в капиталистическите страни" (Сталин 1929: 43-44).

Гарантираното от политическата власт монополно положение на държавния сектор във "втория период" на НЕП-а все пак допуска и дори изисква съществуването на частен сектор за целите на "първоначалното социалистическо натрупване". "... 3. Наред със задачата за по-нататъшно преодоляване на частния капитал в търговията и промишлеността с *икономически* мерки, на първи план се издига задачата за подчиняването на частния капитал на регулиращото влияние на пролетарската държава, за целите на използването на частния капитал за интересите на социалистическото стопанско строителство. Завоюваната от кооперациите и държавната търговия командна роля на пазара прави напълно реално осъществяването на тази задача. 4. Задачата за снижаване на цените в частния сектор на търговията е достижима, впрочем, по пътя на отпускане на стоки на държавната промишленост само на онези частници, които ще се придържат към установени цени и добавки" (Сталин 1927: 234). "Остава едно: да се развива промишлеността, да се индустриализира страната за сметка на вътрешното натрупване" (Сталин 1928: 158).

Това разбира се не може да не доведе до "изостряне на класовата борба" [32]. Ала с окончателното ликвидиране на частния сектор и един от главните източници на първоначално социалистическо натрупване се изчерпва. "Става дума за източниците на натрупване за промишлеността, за народното стопанство, за усилване темповете на това натрупване. В какво се състои новото и особеното в развитието на нашата промишленост от гледна точка на натрупването? В това, че старите източници на натрупването започват вече да не достигат за по-нататъшното разгръщане на промишлеността. В това, че е необходимо сякаш да се напишат нови източници на натрупване и да се усилят старите, ако действително искаме да съхраним и да развием болшевишките темпове на индустриализация" (Сталин 1931: 73). Остават разбира се косвените данъци върху потреблението, които - както посочва Р. Арон - дават 55-60% от ресурса на социалистическото натрупване. Домакинствата - ако си позволим ирония - се оказват също частен сектор в Съветската държава. Друг ресурс е повишаване производителността на труда, което, ако се реализираше, щеше също така да води до понижаване на себестойността. "... благодарение на безстопанственото водене на делата принципите на стопанската сметка [хозразчет] се оказаха съвършено подкопани в много наши предприятия и стопански организации... напоследък себестойността в редица предприятия започна да се повишава. Дадено им е задание да намалят себестойността с 10 и повече процента, а те я повишават" (Сталин 1931: 74-75).

Управлението чрез стоково-паричните отношения (план, цени) осигурява социалистическо натрупване като въздейства пряко на стопанските единици, но не вътре в тях. Затова създадените през НЕП-а държавни тръстове (конгломерати от предприятия) трябва да се премахнат. Според постановление на ЦК на ВКП (б) от 5 декември 1929 г.

предприятието, а не държавният тръст, за първи път става основно звено на стопанско управление (Звездин, Кульчицкин 1986: 88).

Стопанската сметка е опит да се въведе подобно въздействие и вътре в предприятието. Но разбира се Сталин няма възможност да следи стопанските сметки на отделните предприятия, а нито работниците, нито ръководителите им (по същество съветски чиновници; вж. и Чалъков 1997: 17), не са заинтересовани от понижаване на себестойността. Тук излиза на преден план една полярна противоположност между социалистическата икономическа система и тази на свободното предприемачество. Докато първата тъкмо посредством плана и цените може да въздейства на икономическата среда, но е безсилна в отделните предприятия (в тях средствата за въздействие се оказва, че могат да бъдат само неикономически - "ентузиазъмът на масите", "засилване на дисциплината" и пр.), втората лесно управлява отделните предприятия, но разчита на пазара за въздействие върху икономическата среда [33].

И така да обобщим. 1. Първоначално Ленин смята постепенно да ликвидира не само частната собственост, но и изобщо стоково-паричните отношения. 2. После Ленин въвежда Новата икономическа политика, която не само реабилитира стоково-паричните отношения, а и в качеството на договорно предоставяне на права за стопанисване върху собственост, допуска функционирането на капиталистически предприятия. По същество ненационализираната собственост, в т.ч. и дребната селска, се разглежда по същия начин, т.е. като предоставена. 3. Сталин обосновава втория етап на НЕП-а като държавна индустриализация. 4. При това главно средство се оказва "социалистическото натрупване", което прелива средства от частния сектор към държавния, благодарение на гарантираното от политическата власт монополно положение на държавния сектор. 5. Друго важно средство е петгодишният план. 6. В резултат самият частен сектор постепенно "запада" [34]. 7. "Западналото" по този начин село се подлага и на насилствена колективизация [35] 8. За социалистическото натрупване държавата си служи с манипулиране на стоково-паричните отношения, на които постепенно налага пълен монопол, отново гарантиран от политическата власт. 9. В крайна сметка това води до разрушаване на пазара и заменянето му с плана. При това стоково-паричните отношения продължават да съществуват обаче под тоталния контрол на държавата, която ги използва да придвижва икономиката в желаната от нея посока.

Очевидно е, че в "идеалния тип" на социализма от марксизма остава тотализираният политически интерес в качеството на "рационализиращ" целостта на икономическите интереси на отделните производители и "обобществяването" на средствата за производство, което обаче трябва по-скоро да се нарече "одържавяване", а от системата на свободното предприемачество стоково-паричните отношения, които пък могат да съществуват

не само при нея. Стоково-паричните отношения отново се ръководят от тотализиращия и "рационализиращ" целостта интерес.

След като това не е марксизъм и не е свободно предприемачество, то следва да се запитаме за материята на тази форма. Кой е онзи скрит и постоянно-действащ фактор, който "безименен" все пак е истинският творец на формата на социализма.

3.2. Социализмът – православна модернизация?

Според А. Неклеса (1999) цивилизациите в нашето време, или „цивилизацията на Новото време” според дословния му израз, пребивават в състояние на системна криза и противоборство на три исторически тенденции: модернизация, постмодернизация и демодернизация. Предишните форми на икономическа дейност, разбрана като последователни, конструктивни усилия за устрояване на материалната сфера на битието, се размиват от растящото значение на кредитно-паричните операции, фактически откъснати от производствената дейност и стоковите потоци, създавайки крайно неравновесна ситуация в глобален мащаб. Геоикономиката преобразува предишната национално-държавно схема за устройство на света в новия геоикономически континуум, основаващ се на йерархията на различните видове икономическа практика в рамките на световното разделение на труда. Специфичната е ролята на православната цивилизация., която се е насочила към осъществяване на подобна задача, опитвайки се да се универсализира и да предложи нов световно универсалистки модел, различен от този на Запада.

Една от основните хипотези на тази част от работата може да се синтезира по следния начин. След като Западното християнство постига безспорния успех на модернизацията, реализиран и в световно господство, Православието също така се домогва до аналогичен успех. В процеса на това цивилизационно взаимодействие (срв. Даскалов, Х. 1992) се активизират онези нейни същностни черти, които могат да доведат до модернизация. При това се използва посредничеството на идеологията на марксизма като в нея пък се активизират елементите, интерпретируеми православно. Най-сетне от системата на частното предприемачество се запазва онова, което е интерпретируемо "марксистки-православно" (срв. Toynbee 1960: 711; Toynbee 1972: 405-406; Христова 1994: 122-125).

Икономическата система на социализма се създава постепенно като се включват, апробират и утвърждават все нови и нови елементи от трите основни източника: от опита на системата на частното предприемачество, от православната култура и от марксизма. Съграждането е подчинено на главната цел: "да се достигне и надмине капитализмът", което всъщност ще рече да се постигне още по-голям успех в модернизацията и в световното господство в сравнение с едно вече безспорно модернизирано общество, каквото е западното.

Оттук вече може лесно да се отговори на въпроса защо социализмът премахва частната собственост, но не и стоково-паричните отношения. Запазването на частната

собственост противоречи на марксизма, но и запазването на стоково-паричните отношения му противоречи (Марх 1891: 19-20). Частната собственост обаче също така противоречи от една страна на колективизма, а от друга страна на всевластието на царя. [36]. Поради всевластието на православния самодържец дори църквата му е поданик (Runciman 1933: 112-114; Runciman 1977: 77-109; Булгаков 1994: 258-268; Felmy 1990: 40-58; Николова 1994: 62-64; и др.). За стоково-паричните отношения е намерена успешна форма на адаптиране. Те са инструмент на Сталин, за да управлява самодържавно "социалистическото натрупване".

Можем да кажем сякаш между православие, марксизма и системата на частно предприемачество решението се взема с "болшинство", при положение, че марксизмът и системата на частно предприемачество са "на едно мнение" само по въпросите на модернизиращото икономическо развитие. Това вече може да ни подсказва ролята на марксизма, в качеството му на отрицание на системата на частно предприемачество - той извлича от нея тъкмо елементите на модернизиращо икономическо развитие. В самото Православие посредством марксизма се актуализират потенциалните моменти, благоприятстващи модернизацията, макар и - дори особено ако - се противопоставят на системата на частно предприемачество.

С тези хипотези историята на установяването на стоково-паричните отношения все едно "би се пренаписала" примерно под следното заглавие:

3.3. Пътят на модернизация в Православието чрез държавно управление на стоково-паричните отношения

Първоначално Ленин следва буквално марксизма. Впрочем в последния не се говори за социализъм, а за комунизъм. Подмяната на името е същностна. В Съветската държава постепенно се заговаря за социализма, макар и като за преходна форма към комунизма.

Според буквалното следване на марксизма трябва да се премахнат както частната собственост, така и стоково-паричните отношения. На това съответства идеята за производителни и потребителни комуни. За разлика от национализацията и въвеждането на държавен монопол върху външната търговия тази идея не се осъществява. Очевидно е, че тя е несъвместима с опита на системата на частното предприемачество. Ала по отношение на православното самодържавие тя е по-скоро амбивалентна. Марксизмът "гласува" "за"; системата на частното предприемачество - "против", а православната култура - "въздържал се". Последната има опита от избягването на стоково-паричните отношения - които все пак се оказват достатъчно съвместими с нея - след реформите на Петър I. Тъкмо отгук идва и колебанието, и постепенната промяна на отношението към парите. "Към 1936 г. парите бяха признати като неотменима черта на съветската икономика. Това се разминаваше със

съществуващото дълго време убеждение, че социализмът така, както и комунизмът, ще представлява непарично стопанство" (Дъвис 1994: 8).

Факторът, който отклонява решението на историята по посока на утвърждаване на стоково-паричните отношения, е излизане от равновесието на безизходната, когато Ленин чрез Новата икономическа политика дава превес на системата на частното предприемачество пред догмите на марксизма. Фактът на тази политика ясно показва, че става дума преди всичко за **модернизация** на руската цивилизация. За това свидетелства и планът за електрификация на страната. Електрификацията за разлика от стоково-паричните отношения обаче изглежда напълно адекватна на православното самодържавие, защото по неин повод Ленин пише: "Централизация - maximum". От тази гледна точка и принудителното "осъюзаване" в потребителни комуни изглежда привлекателно. Ала наченките на опитите за прилагането му ясно показва, че то - за разлика от електрификацията - води до срив на силата на държавата.

Решението за Нова икономическа политика е прецедент, доколкото то изисква алтернативен избор не само, не толкова и не главно между марксизъм и система на частно предприемачество, а преди всичко в дилемата: да се следва ли западният модел на модернизация в интерес на силата на православното самодържавие (изборът на Петър I) или православното самодържавие да се противопостави на модернизацията. Фактически решението "Ленин-Сталин" в тази ситуация е да се следва западният модел, докато не се открие по-адекватен за Православието път [37].

Сталин е този, който напипва новата посока.

Сталиновият терор има много измерения и много причини. Партийно-държавната позиция и официалната съветска историография след XX-ия конгрес не случайно се стремят да го представят като лична грешка на Сталин. От гледна точка на застъпването в настоящата работа обаче, той е неизбежен. Самият ход на православната модернизация преутвърждава "първият" руски ръководител като самодържец. А пътят от първи ръководител към самодържец е пътят на терора дори преди всичко по отношение на съратниците, над които също трябва да се наложи абсолютна власт. Затова напр. съпруга на член на Политбюро може да се окаже в лагер.

Ала този път е вече предначертан от създалата се в началото на 30-те години социалистическа икономическа система. В нея Сталин е "Стопанинът" - този, който ръководи държавата във всички аспекти еднолично [38], също както шефът на капиталистическото предприятие го ръководи еднолично **само в някои** - производствени и икономически - аспекти.

Ходът на развитие на социализма след XX-ия конгрес откроява едно негово специфично противоречие, в съществена степен отговорно за краха. Икономическото развитие

на социализма води до отслабване на самодържавието, поради това че самото икономическото развитие натрупва значителна сила и власт в отделните членове на централното и регионалните ръководства, които вече са в състояние да се обединят и противопоставят, да свалят генералния секретар (Хрушчов) и да наложат избор на "сив кон" (Брежнев), най-сетне да дадат вот за икономическо и политическо интегриране със Запада (Горбачов). Ала противоречието се състои в това, че съветската икономическа система *изисква* самодържавие.

И така, Сталин е този, който напипва новата посока за създаване на социалистическата икономическа система в качеството на модернизираща се православна. Основните нейни елементи са: курс към нечувано ускорена индустриализация (и разбира се, в резултат също така разрушаване на околната среда, което обаче за СССР, предвид на територията му, не е фатално); "социалистическо натрупване"; "планиране" и "планомерно развитие"; заличаване на частния сектор.

За реализирането на всичко това - освен чрез фактическото съсредоточаване на цялата собственост в Държавата у Стопанина посредством така нареченото ликвидиране на частната собственост - у Стопанина се оказва и управлението на стоково-паричните отношения като твърде ефективно средство за въздействие върху икономиката. При това положение естествено е, че те ще се утвърдят. За тях вече "гласуват" и православната култура и системата на частното предприемачество. Те са ясен и мощен инструмент за православно модернизиране. Тук бог е помощник на кесаря. Затова с установяването на "реалния социализъм" марксизмът все повече служи за демагогия, отколкото за реалното вземане на стратегически решения. Марксизмът като "критика" на системата на частното предприемачество вече е изгълнил ролята си на посредник за прехвърляне на опит от западната културна система на частно предприемачество на изток за модернизиране на Православието. Триумвиратът частно предприемачество, православна традиция, марксизъм се е редуцирал до реалния социализъм.

3.4. Вместо заключение "материята" на икономиката

Това разглеждане на опита по установяване на съветската икономическа система следва да се постави във връзка с разгледаното в началото разкъсване на формата от материята в Новото време и еманципирането на първата (срв. Виткин 1972: 17-30). Науката утвърждава абсолютната ценност на необходимата и познаваема форма и разглеждане на материята като откъсната, пасивна и не повече от ограничаваща предпаденост за формата. Във философски план това ще рече преизтълкуване на Аристотеловия хилеморфизъм като платонизъм, на μορφή-то като ἰδέα. Науката и нейната идеология - Просвещението - на Запад разкъсват връзката между материя и форми. Науката (Просвещението) е онзи посреднически елемент, който разкъсва традицията на независими материя и форма, така че материята да е онова, което трябва и ще се формира. Между материята и формата се вклинява, от една страна,

техниката (която следва науката), а от друга, но и в тесен съюз, стоката и пазара. Така аматериалните, атрадиционни форми на Новото време ще се окажат преди всичко научно-технически и стоково-пазарни. В резултат на откъсването на формите от материите и традициите Западът извършва ускорена модернизация, която дава като резултат и световно господство. Все пак тези атрадиционни научно-технически и стоково-пазарни форми могат да се осмислят отново традиционно, т.е. като израз на една пресътворена със задна дата традиция на Запада в качеството ѝ на плурализъм, рационализъм, едва ли не "дух на капитализъм" (срв.: Вебер 1993: 35-58; Weber 1924: 300-315; Weber 1980: 245-381; Sombart 1969: 327-330; Parsons 1928-29: 636-638).

Обаче сами резултат от скъсването с традицията, научно-техническите и стоково-пазарните форми се оказват носени от исторически, географски и "транснационални" ветрове. По новите места те се приспособяват и захващат за регионалната цивилизационна материя, измествайки и сливайки се с традиционните форми, като по този начин дават началото на разнообразни хибридни форми (срв.: Бунджулов 1995: 63-65) [39]. Общото между тях е модернизацията. Една от тези хибридни форми е социализмът, който без претенция да бъде чрез това определен, може да се характеризира в сравнение със западната система като научно-техническа и "стоково-самодържавна".

РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА (традиция и проект)

... non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere ...

Спиноза, Лев Шестов

4.1. Въпросът и постановка на въпроса:

"Не са ли някак странни началото и краят на социалистическата система, нейното раждане и смърт? Странно изглежда обстоятелството, че тя се роди на Запад, а израсна на Изток" (Бунджулов 1995: 27-28).

В предишната глава (Пенчев: 1999) обсъждах "материята на социализма", а именно културната, социалната и държавническа традиция на Православието. Естествено продължение на същата тема е "идеята на социализма" в смисъла на "идеалната същност на социализма", а последната тълкувана като "феномена" и в крайна сметка като "развитието на социализма".

Връзката на термини като "идея", "идеална същност", "феномен" и "развитие" при разглеждане на едно социално, политическо, икономическо, културно и историческо явление като социализма се нуждае от известно философско изясняване.

4.2. Философията и идеалната времевост на социалните и историческите явления

Може би не е достатъчно подчертавано, че философията възниква в тясна връзка с математиката и с онова онтологическо (и дори мистично) разбиране за числото, характерно за питагорейството. Самото название "философия" се предполага, че е въведено от Питагор. На него се приписва и твърдението "Най-мъдрото е числото". Нека по-нататък да си припомним, че на входа на Платоновата академия е стоял надписът: да не влиза тук онзи, който не знае геометрията. Стожерът на Платоновото учение – понятието за идея – има ясен питагорейски произход като онова "число" или абстрактна и съвършена числовост, която може да се съпостави на всяко нещо в качеството на скрития му "ейдос". Особено се подчертава тази страна при неоплатониците и при емблематичните Плотин и Прокъл, които посвещават на философското и теологическо осмисляне на числото специални трактати. Числото е първооснова на света, посредникът между абсолютата и нуса (ума).

Евклидовите "Начала" задават образец за строгост и обоснованост на изложението не само за математиците, но и за философите.

Аристотел, отхвърляйки питагорейството и налагайки емпирично-познавателна ревизия на платоновото учение, същевременно основава логиката като една точна "числовост" за мисленето и изложението, гарантираща истинност на езиковите конструкции.

Християнските мислители съхраняват тези съкровища на гръцката философия и ги съотнасят с областта на божественото и на бога – идеална същност в Платонов смисъл, идея и следователно дори питагорейско "число". Да си припомним, че една от първите глави на Библията носи заглавие "Числа". Дали подобни идеални същности от областта на божественото и на бога са достъпни за човека само или предимно мистично, или същевременно или единствено и по логически път е един от главните теологически проблеми през Средновековието.

Галилей, Нютон, Декарт и Лайбниц са сред основателите както на съвременната новоевропейската математика и физика, но и на философията и именно те са сред създателите на новоевропейския математически, физически и онтологичен модел.

Преди това трябва да се спомене методологично определящото Кантово учение. Насочвайки философията към разбиране на познанието като модел за познание, философът от Кьонигсберг имплицира идеята за онтологически формализъм, чиято същност може да се подскаже чрез следния проблем. Днес са известни множество математически формализми, естествено необходимо вътрешно (формалнологически) непротиворечиви, част от които взаимно се изключват. От огромния набор формализми във физиката се използват нищожно количество, а някои техни свойства се обобщават до философски категории. Навярно съществена част от причините за избор на един или друг формализъм в определена теория имат случаен характер. Независимо от това може да се постави въпросът дали съществуват вътрешни математически критерии за приложимост на един формализъм, т.е. за неговата "онтологична истинност". Този въпрос трябва да се отнесе по-скоро към Кантовата проблематика за априорните синтетични съждения, отколкото до Хилбертовата – за формално самообосноваване на математиката. С други думи, не става дума за вътрешни математически критерии за истинност на математиката, а за вътрешно доказателство в рамките на някакъв формализъм, че действителността е негова интерпретация или грубо казано – за вътрешно математическо доказателство, че експериментите ще потвърдят онази научна теория, която го прилага.

Свеждането на идеалността единствено до формалнологическия модел с основание се критикува и отхвърля от Хегел. Логиката в неговия смисъл на тази дума е учение за идеалността на мисленето, света и историята, която идеалност обаче не е формалнологическата идеалност на тждеството, а диалектичката – на развитието, представяно в своята общност схематично като триадата: теза – антитеза – синтеза.

От самото възникване на философията – още от времето на Питагор и впоследствие при Платон – в нея е вплетено виждането за прости схеми, подобни на числата, идеи, които са в основата на сложните и променливи явления на опита. Може дори да се твърди, че това – идеята за "идея" – е сред стожерите на европейската култура. С Хегел тя вече се разглежда като времева, а не като неизменна – следователно като развитие, или саморазвитие на "духа". Особен интерес това нововъведение предизвиква в историята и хуманитарните науки. Самият основател на социологията, Огюст Конт, и разбира се, Хегеловият последовател – Маркс предлагат хипотези за "развитието в историята", които представляват прости схеми.

В същото русло на преосмисляне на идеалността като изменение и обратно на изменението като идеалност, а като си припомним и питагорейските корени на понятието за идея, и като числовост или ейдетичност, се намира и феноменологията. "Следователно феноменологията открива своята собствена област на изследване: това е съзнанието – конструирано не като естествено явление, принадлежащо към някаква единица, принадлежаща на природата, а в най-дълбоката си същност като корелацията между ноезис и ноема, между темпорален акт и атемпорално значение" (Mohanty 1997: 2). Респективно, потокът на съзнанието е "двойно интенционален" (Birnbauм 1998: 123-129), посредством което си свойство и може да се самоконституира като конституиращото света, при това оставяйки сам атемпорален (ibidem 129-130). Следователно ноемата и ноезисът са два аспекта на потока на съзнанието: атемпорален и темпорален, при което първият аспект може да се *привиди* като някаква телеология на първия – като "световен разум" или дори като "комунистически проект". "Чистата историчност е европейският ейдос" [40] (Георгиева 1999: 67). Добавяйки в подобна връзка и тезиса за паралелизма (Хусерл 1983: 58) в крайна сметка на феноменологично редуцираното (феноменологията като "психология") и като трансцендентално редуцирано (феноменологията като "философия", при което последната е "строга наука"), може да се предположи, че проектът е "визия" – възвръщане като видно в естествена установка на трансцендентално редуцираното.

Идеалността като времевост и времевостта като идеалност е философска проблематика, специфично характерна за феноменологията. В определяща степен широко известният термин *Dasein* служи за означаване на характерната за Хайдегер връзка между битието и времето, при което именно в тази връзка думата "битие" замества Хусерловата феноменалност, или трансценденталната идеалност в последния смисъл.

В знаменитото Хайдегерово определение на феномена като "сам себе си показващ в себе си" в "Битие и време" идеалността на "биването сам себе си" (Хусерловият лозунг "към самите предмети") вече се тълкува като отношение на феномена сам към себе си, а "обективността" на тази идеалност – като показване; нещо повече, истината е "ἀλήθεια", нескритост в смисъла на показаност.

"Λόγος-ът" от по-късните му работи или езикът в един онтологичен смисъл се съотнася с подобно разбиране за феномена. Истината на езика е показаността, "очевидността" на Λόγος-а, по какъвто начин се замества единството на феноменологичната и трансценденталната редукция при Хусерл.

Феноменът или логосът се отнасят сами към себе си, при което те са една "променлива идеална" или "времево идеална" същност, а показаността на феномена може да се тълкува като споменатата по-горе хипотеза за онтологическия формализъм – такъв, който би съдържал доказателство за реалната си потвърдимост.

Казаното следва да внесе точно определен акцент (и може би не достатъчно ясно открояван) при изясняването на термина "феноменологическа социология" (вж. напр. Руткевич 1983) и дори до една народопсихология в смисъла на Вундт [41], но интерпретирана "феноменологично".

Под "феноменологична социология" нерядко се разбира творчеството на Алфред Шютц и по-нататъшното разработване на теми, характерни за него, от последователи. Настоящата работа като цяло и главата в частност обаче не са в подобен тематичен обсерв [42]. Смятам, че родовият белег на феноменологичната социология е: описание на времевия ейдос, или феномена, на социално явление; такова описание, подобно на всяко историческо описание, *може да тематизира* времевата уникалност на изследваното явление, разглеждайки го като проект и следователно като някакво социално очакване, като осъществяване в някаква културна материя и следователно като социално задържане, и най-сетне като невъзможност на културната материя (и частично видоизменена от самото задържане) да задържа по-нататък и следователно като социално отзвучаване и разрушаване.

Следователно под "развитие на социализма" ще се има предвид "времевия ейдос", или "феномена" на тази исторически съществувала формация.

4.3. Идеята като социализъм

Всеизвестно е осмиваното като "въпрос на гледна точка" Марксово твърдение за обръщане на Хегеловото учение с "главата нагоре": развитието, в т.ч. и историческото развитие, да се схване материалистически [43]; респ. задачата на философията не е "да обяснява света", но "да го променя" [44] с помощта на една научна (и затова истинна) теория, в качеството на каквато се приемат възгледите на самия Маркс [45]. Разбирането за човешката същност [46] като "съвкупност от обществени отношения" [47] вече определя една ляво-радикална [48] политическа и социална практика, достигнала своята крайна точка не в ужасите на лагерите и терора и не в макаренковската педагогика [49], а в по-скоро комичната мичуринско-лисенковска биология, която "интерпретира" същия "тезис за Фойербах" по отношение на растенията и животните.

Двадесет и четири века обаче преди Маркс да обърне Хегеловата "абсолютна идея" с главата нагоре и с това да я види като "научен социализъм", Платон обсъжда "идеалната държава", чиито стражи трябва да я опазят от "богатството и бедността" (Платон 1981: 421е). "Първото поражда разкош, безделие и стремеж към нови неща, а второто пък създава малодушие и пороци наред със стремеж към нови неща" (пак там: 422а). Равенството в аспекта му на отсъствие на социално неравенство и на справедливо разпределение на социалните роли (пак там: 433а) определят държавата като идеална, по същество тъкмо доколкото и "държавата", и "идеята" трябва да са стабилни, "неизменни". Напротив в реалната държава "има две враждуващи помежду си държави. Едната е държавата на бедните, а другата – на богатите" (423а). Редица автори (Попър 1993: 10-194; Шафаревич 1991а: 12-22) са обърнали внимание на сходствата между Платоновото учение за държавата и Марксовата концепция. От една обаче необсъждана досега гледна точка на трансцендентално-феноменологичната социология интерес представлява същностната вътрешна връзка между интересубективност (социалност) и идея, които се отнасят като "ноезис" и "ноема", и обуславя подобията между Платон, Хегел, Маркс и други "врагове на отвореното общество". Това, от друга страна, предполага да се мисли социализмът не в термините на Попървия "историцизъм" а на неговото "социално инженерство" (Апостолов 1994; 1997), т.е. не като се акцентира на проектността, радикалността, революционността на социализма, а на "материята" му, т.е. на неговата еволюционност (в крайна сметка на "реалния социализъм").

Евентуалното сходство между доктрината на социализма и християнството е нееднократно обсъждано от най-разнообразни гледни точки (напр. Бердяев 1990: 129-154, Струве 425-435; Хайек 181-187) и в съвсем различни исторически моменти. Избягвайки въвлечането на изложението в подобна страстна и може би политическа полемика, ще се ограничим до далеч по-предпазливото (но достатъчно за настоящите цели) твърдение, че в европейската култура съществуват учения, претендиращи за задълбочаване на социалната връзка между хората, на които съответстват политически и социални практики, характеризирани от края на XVIII в. като "леви" [50]. Още оттогава "лявото" се оказва "революционно", следователно "ляво-радикално", скъсващо с "традицията" и свързано с известен проект. "Дясно-радикалният проект" на националсоциализма и "лявата традиция" на социалдемократията са по-скоро обратните отражения на класическото "ляво" и "дясно" от времето на Френската революция. В крайна сметка днешният европейски политически модел се е оказал редуване на "лявата" и дясната традиция в рамките на демократичната игра.

Ако се опитаме да разшифроваме – след междувременно казаното – Марксовите думи за обърщането с главата нагоре, то техният смисъл е, че идеята е проект и този проект е ляв: следвайки своите интереси и в крайна сметка своята същност "на съвкупност от

обществени отношения", хората ще засилват социалните връзки помежду си, превръщайки се в "класово" хомогенно ("безкласово комунистическо") общество.

Такова е и първото ни обобщаващо твърдение: *социализмът възниква в трудовете на Маркс, опирайки се на предходници [51], в качеството на тълкуване на идеята като ляв проект.*

4.4. Практиката като социализъм

Определена практика, а както подсказвах в предната глава по-скоро окачествима като опит за екстремално преобразуване [52] на православно самодържавие с фрагменти от западната модерност, "се приема" като реализиране на този ляв проект.

Необходимо е известно обяснение относно семантичната стойност на горното твърдение, концентрирано около поставената в кавички дума "се приема". Последната не означава, че "реалният социализъм" не е социализъм, а само привидно се представя за такъв, нито означава че макар той и да е "социализъм" има друга практика, по-достойна за това име. Тук употребеното "се приема" следва да се разбере като: приема себе си такава, каквото е, и тази претенция не е общоприето или широко оспорена. "Се приема" също така означава, че се показва в качеството на показаност, на биване самото себе си в нескритост, или в излизане от скритостта на проекта в нескритостта на осъществеността. За да се покаже, проектът търси и намира своята материя, в смисъла на "годното за ...". Такава за левия проект се оказва – външно може би изненадващо, но обосновано от същността – тъкмо православно самодържавие.

Фактите от практиката на социализма са широко известни и донякъде обсъдени. Според насоката в настоящата глава обаче ще се акцентира тъкмо на годността за ... [53] (т.е. за реализиране на ляв проект) на православно самодържавие и при това в най-едри шрихи, като ще се открият следните характерни черти: 1) съборност [54]: колективизъм, духовна (мистична) насоченост [55]; 2) самодържавие. Тези родови белези [56] са екстремално преобразувани в социално-политическата система и културата на социализма.

Колективизмът на православната култура трябва да се разбира в опозиция на индивидуализма като отказ от лични постижения за сметка на принадлежността към групата: *„интересите на макрообщността – обществото, народа и страната са много по-важни от интересите на отделните хора,* и само в този смисъл може да се говори за колективизма на руснаците” (Тихонова 2006: 44). "Руската душа се отдава на църковния колективизъм, винаги свързан за нея с руската земя" (Бердяев 1990: 142). Например (Шпидлик 1995; 1995a; Конев 1994) се приема "сърцето" за родовия белег на славянската религиозност, духовност и менталност и дори като основния фактор за присъствието на комунистическата идеология именно в славянския свят (Недева 1995: 253). "За руснаците антиномиите, съдържащи се във

властването над хората, в самия феномен на властта, се запазили през вековете ... не толкова като задача за разсъдък, а като мъчение за съвестта" (Аверинцев 1993: 844).

Бердяев въвежда и следните разграничения и определения: "Колективизмът означава отношение на човека към човека посредством неговото отношение към колективната реалност или псевдореалност, към обективизираното общество, стоящо пред човека" (Бердяев 1951: 107). "Комунитарността [комюнитарностъ] означава непосредствено отношение на човека към човека чрез Бога, като вътрешно начало на живота" (пак там). "Религиозната комунитарност и се нарича съборност..." (пак там: 110). Аналогично е противопоставянето на "съборност" и "общественост" (Франк 1992: 54-63). Колективизмът (в смисъл на неиндивидуализъм) може да се характеризира като присъщ на най ранния стадий на социалните образувания, при което не може да се позволи свобода и уникалност на вътрешното и външното развитие (Зимел 2001: 135). "В селската психология в Русия през всички времена идеята за принадлежност на земята на Бог, а следователно, на обществото като цяло е водеща, основна идея" (Милов 1998: 568) [57]. "Една от най-показателните прояви на колективистичните, общинни традиции е била извечната "ембрионалност" на частнособственическите стремежи у селячеството. Най-важно свидетелство за това е несъкрушимата, отново и отново появяващата се в историята идея за общинно земевладение (идеята за "божията земя", земята на "великия княз" или "ничиата земя") (Милов 1995: 36). Същевременно: "Колективизмът е социално по-желателният модел от индивидуализма, когато своите групи са по-малки (семейство, малка работна група), но не е подходящ за големи групи (държавата например)" [58] (Трианидис 1996: 15). "... за периода на социализма бе характерна колективистичната ориентация на обществото" (Байчинска 1996: 34). "В социално-психологическите анализи е широко разпространена представата за тоталитарните комунистически общества като колективистични. Този тип колективизъм обаче се различава от например азиатския колективизъм, който е традиционно характерен за културата на ежедневно общуване. Колективизмът в тоталитарните общества е наложен като господстваща идеология и именно този факт на неговото утвърждаване предполага една доста абстрактна и обобщена форма за представяне на основните му постулати" (Ангелова, Лалджи 1996: 78) [59].

Социалното чувство, адекватно на принуденото пребиваване в подобна колективистична норма, е завистта, петият от "седемте смъртни гряха", и произтичащото от нея възпрепятстване на открояваща и обособяваща дейност у другите и себевъздържање от такава [60] (Карталов 1993: 9-17; 171-182). "Добродетелта, съответстваща на завистта, е справедливост" (Байът, 1994: 30). Дори някои твърдят: "Капитализмът е справедлив" (Гарело 1994: 24).

Социалното легитимиране на някаква иновация в рамките на насилствена колективизираност е възможно само бюрократично: посредством формиране или причисляване към група, на която да принадлежи иновиращият. Темпът на иновациите при това положение е несравнимо по-бавен от индивидуалното действие на собствен риск с установка към личната свобода и отговорност [61].

Колективизмът е основата на терора, който би бил невъзможен или поне силно ограничен без масовото доносничество, не само приемано от обществото, но и възвеличавано като добродетел на социалистическия труженик. Нещо повече, колективизмът се осмисля революционно (сиреч леворадикално) като противопоставен на традиционната семейна лоялност ("Павлик Морозов").

Колективизмът е в основата и на икономическите форми на социализма, а именно на колхозите и совхозите (абривиатури от "колективно стопанство" и от "съветско стопанство") и на държавните предприятия и дори на официалната политическа система, която е съветска, т.е. на съветите. Перестройката, чиято същност, отразена и в наименованието, е репроектиране, т.е. възобновяване на социализма в качеството на проект, се опита именно да възвърне тежестта на съветите в *съветската* политическа реалност и да продължи по пътя на по-нататъшно ограничаване на самодържавието [62].

Колективизмът, съчетан с единоначалието, под формата на т. нар. демократически централизъм [63] е основата и на "партийното строителство" в КПСС и сателитните партии в страните с "народна демокрация" и в изграждането на казионните обществени организации.

В крайна сметка се налага изводът, че социализмът е немислим без православния колективизъм. Без неговата или подобна "материя" завинаги би останал неосъществим проект. "Концепцията за тоталитаризмите", обединяваща националсоциализма и съветския социализъм, трябва да се приема по-скоро като морално-политическа оценка, отколкото като основа за научно изследване [64], именно доколкото пренебрегва разликата в "материята", както впрочем и частичната разлика между "ляв" и "десен" социален проект за сметка на едно подчертаване на радикалността.

Духовната (мистичната) **насоченост** на православната култура. Съборността на Православието може да се осмисли и като духовност и едва така да се противопостави на колективизма (Димитрова 1998). Доколкото битието-в-света (с термина на Хайдегер) е почти само колективно в православната култура, то пътят на индивидуалността е този на интравертното потапяне във вътрешния духовен (а при религиозна насоченост и мистичен) свят. На шега казано, пиенето помага за социално желаната и дори изисквана духовност след като болшинството реални хора (тък били те и възпитавани като социалистически труженици) далеч не са чак толкова духовни. Принудителното одухотворяване, постигано и чрез аскезата на социалистическия бит, обаче е в основата на изключителни постижения на

"социалистическия лагер" в областта на науката, на държавно субсидираната мегатехника, на културата, на образоваността и дори на спорта.

Тук трябва да се подчертае диференциацията на православната култура по отношение на иновациите. Тя ограничава и възпрепятства само иновациите в света, плод на свободната инициатива, и същевременно адмираира и направо конституира духовните иновации [65], независимо от това дали са "държавно полезни" или "дисидентски". Последното обяснява феномена "Солженицин" като типично руски. "Традиционната роля на руската интелигенция е да говори от името на обществото пред недемократичната държава..." (Березовая 1992: 135).

Така – била тя про-, или антисъветска, емигрирала заради гонения или останала – социалистическата интелигенция [66] е част не само от културата, но и от социалната, политическата и държавната система, място, за което впрочем може единствено да се мечтае в социално-политическата система на свободното предприемачество. Да си припомним само вече превърналото се в труизъм окачествяване на годините на прехода като "бездуховни" (вж. напр. Христов 1993).

Самодържавието. Главният фактор, който противодейства на колективизма е самодържавието, т.е. единоначалието и в крайна сметка концентрирането на цялата държава в една личност, а именно генералния секретар на ЦК на КПСС, приемник в това си качество на царя самодържец ("Власть и реформи" 1996: 681-729). Кобрин, Юрганов (1991: 55-62) приемат за гъждествени руското самодържавие и византийската форма на управление, общият принцип на които е, че това, което желае императорът, има силата на закон (пак там: 61). При това самодържавието далеч не е западноевропейският абсолютизъм (Анисимов 1997: 270) и следва да се разграничи и от азиатските форми на деспотизъм ("Власть и реформи" 1996: 83-91).

Индивидуалното начало не отсъства напълно в православната политическа система (наистина, все някой трябва да взема решения). При социализма то е изместено към единоначалника, който е успял да се изплъзне от колективната завист, но същевременно с това се оказва и аутсайдер по отношение на групата. Идеалният тип на социалистическото православно единоначалие има възплъщение в сталинизма в качеството му на една от разновидностите на социалистическата политическа система. Историята, превръща думите, казани от руския монархист Черняев на границата на XIX и XX в., в пророчески по един саркастичен начин: "Руското Самодържавие още не е казало последната си дума. То не е нещо завършено: то живее и се развива и има несъмнено дълго и блестящо бъдеще. До какво то ще доведе в края на краищата – ще узнаят с пълна точност нашите потомци..." (Черняев 1901: 81).

Вторият обобщаващ извод е: *социализмът* в качеството на ляв проект *се възплъщава и "задържа" в материята на Православието, годна за това чрез своята "съборност" и*

самодържавие. Характерната за историческите и социалните явления времева уникалност проличава в тяхното "материализиране" или задържане. Чистите идеи (в смисъла на нереализирани проекти) действително са невремени и от това поради своята неуникалност – "общии".

4.5. Материализирането на проектната материя и идеалната материя на социализма

Добре известно е, че в оригиналния проект на Маркс и Енгелс съвсем не е предвидено той да се въплъти в и от културната материя на Православието, както реално се е получило, а в и чрез "световния пролетариат" като годността на последния за това се обосновава чрез концепциите за класите и класовата борба [67] и за диктатурата на пролетариата [68], както и политико-икономическата теория на "Капиталът". Самонасочването на тази годност за реализиране към самия ляв проект се предполага, че ще се извърши в процеса на "класово осъзнаване" чрез политически "авангард" – комунистическа партия на интернационалния пролетариат [69] с отделни "национални секции". Така в най-едри шрихи може да се представи материята, каквато се е виждала според проекта от самите му създатели и каквато започва да се "материализира" с непосредственото им участие.

Известно е обаче, че интернационалната комунистическа партия еволюира, от една страна, изоставяйки радикалността, в "лявата традиционност" на социалдемокрацията, а от друга, запазвайки "революционността" на левия проект – в камуфлажния авангард на реалния социализъм, КПСС. И в двата случая – макар че: "Работниците нямат родина" (Marx, Engels 1920: 42), – макар и по различен начин, традиционната национална материя взема връх над проектната и я "претопява", но с това частично материализира и самия проект.

Особен интерес от методологическата "трансцендентално феноменологическа" гледна точка на настоящата глава представляват образуванията "съветски пролетариат" и "КПСС": те са идеалната материя на социализма, т.е. онази част от проекта, която би трябвало да го материализира, ако бяхме останали в рамките на самия проект – и едновременно вярно и невярно – свидетелствайки, че наистина сме в рамките на същия проект. Алюзията от една страна към Марксовото понятие за "превърната [verwandelt]" форма [70], а от друга – към Лиотаровото за "симулакрум" е явна: пролетариатът и КПСС са "превърната" форма на православната съборност (докато генералният секретар особено по времето на Сталин [71] непосредствено съответства на царя-самодържец). Съответно във феноменологични термини можем да говорим за ретенция в протенцията или съответно задържане в очакването [72] Така можем да обясним поразителната устойчивост и над четвъртвековната продължителност на "застоя" [73].

Според Макинтайър ключовият въпрос за идеологията е "дали (все още) притежаваме език, на който можем да кажем това, което отчаяно искаме да можем да кажем"

(MacIntyre 1971: 94). Очевидна е известна относителност на избора на това, което приемаме за "идеологическа форма" и на това, което – за нейна основа (срв. Пенчев 1996: 88-97). Така се оказва, че имаме някаква неопределена основа и борба (примирявана в метафората, но и от, чрез и във "времето") между езици (респ. "дискурси") за господстващ език, който да каже/да не каже. Така "православната съборност" се скрива под "идеологическата форма" на "пролетариат и КПСС". Истината като "нескритост" може да се интерпретира както като "критика" (извеждане на "скритото в нескритост") така и като "идеология" (оставане в "нескритото"), при което тази неприятна на пръв поглед двусмисленост бих казал "всъщност" е съзнателно търсена, доколкото формулата "критика = идеология", и то без ценностно отхвърляне, според мене произтича при всяко социално интерпретиране на Хайдегеровата концепция за истината. Казаното може да се сравни с практиката на "идеологическата работа" по време на "застоя", която е както "критика", така и "идеология", при това – консервативна практика за съхраняване на настоящето посредством задържане в очакването. Много интересни са и обратните онтологични конотации, насочващи ни към "идеологическата работа на настоящето". Постоянството на света, неговата консервативност (дори и в смисъла на липсата на чудеса) може да се мисли посредством метафората за някакви "нескрити" "идеологически форми" на бъдещето, възплътени обаче и "скриващи" "материята" на миналото, посредством каквато "идеологическа работа" и става възможно настоящето като времево, реализирайки формулата "критика = идеология" [74]. Така Хайдегеровият "поет", "основаващ бъдещето", може да се разбере в средоточието на "четворицата" "бъдеще – минало; човек – свят", съответна на "оригиналната" Хайдегера "четворица": "Небе – Земя; Бог – хората". Рийкор на свой ред определя Хайдегеровия дискурс като "скриващо-откриващ" (Ricoeur 1975: 384-398). Марксовото материалистическо разбиране на историята обаче означава – абсолютна отправна точка за определяне основата на идеологията са "материалните условия на живот" и които се скриват чрез самата конкретна идеология.

Да се върнем към основаната тема за "развитието на социализма". Отстраняването на Хрущов и избора на Брежнев е външен белег и на идеологизирането, или превръщането в превърната форма на генералния секретар спрямо царя самодържец. Факторите за това са: 1) самото даване на предимство в "застоя" на "идеологическата работа" пред "революционността" ("проектността") и пред съответстващия на последната терор; 2) че формално генералният секретар е начело на други превърнати форми, а именно на съветския пролетариат и КПСС и те индуцирано го идеологизират; 3) обратното проектиране на вождовете в оригиналния проект, чрез което Маркс се възприема като "първия генерален секретар", след което Брежнев в качеството на наследник на Маркс е вече негова превърната форма, но в несъществуващото качество на последния на цар-самодържец. При това обаче Брежнев частично запазва и споделя реалната власт на цар-самодържец. Ясно е, че в

темпорален аспект идеологизирането на генералния секретар е изключително сложно явление на взаимодействието на различни времеви фази, което изисква самостоятелен анализ (още – в следващата глава).

Третото обобщаващо твърдение е *социализмът поражда обективни идеологически форми, каквито са напр. "пролетариатът", "КПСС" които могат да се разглеждат като "превърнати форми" на православната съборност.*

4.6. Вместо заключение: "Застоят" като "реален" комунизъм

С преминаването от сталинизма към "застоя" проектността, революционността (респ. масовият терор) в качеството на темпорален аспект на отнасянето ("движението") на материята към идеята, на "ноезиса" към "ноемата" се замени от "идеологическата работа" по задържане в очакването и дори от "одържавяване на времето" (Verdery 1996: 39-57). "Вторият човек" в Политбюро не е председателят на КГБ, а вече секретарят по "идеологическите въпроси". Термините "социалистическа и комунистическа фаза" на "комунистическия обществен строй" и "реален социализъм" получават широко разпространение [75]. По един парадоксален начин "реалният социализъм" е всъщност "реален комунизъм", т.е. материализираният ляв проект на Маркс.

Кое тогава го унищожи? Краткият отговор не е "враговете", а времето [76], липсата на заложената в самия проект възможност за многократно репроектиране. "Перестройката" беше абсолютно необходима, но я нямаше в идеята на социализма, "идеята", употребена в онзи широк смисъл на трансцендентално феноменологичната социология на "времеви ейдос" и на "развитие"...

ФЕНОМЕНЪТ НА "КУЛТА КЪМ ЛИЧНОСТТА": СПОЯВАНЕ НА ДОГОНВАЩО РАЗВИТИЕ И ИСТОРИЧЕСКА ПРИЕМСТВЕНОСТ?

"Да резюмираме: отказът от всяка форма на либерализъм и разделяне на властите, господството на една партия и монополната власт, отказът от всякакъв идеологически неутралитет и култивиране на единомушие, преобладаване на бюрокрацията, олицетворяваща произвола и тайната, презрението към правото и пак появата на политически престъпления и наказания за умисъл или "азиатското презрение към човешкия живот" – всичко това показва, че комунистическият режим е бил не само наследник на Маркс, но в не по-малка степен наследник на царското самодържавие. Това чудовищно сдвояване на царското самодържавие с ленинския марксизъм е причината за бъдещия сталинизъм."

(Кокен 1996: 350)

В предишните глави обсъдих социалистическата икономическа система в качеството на едно единствено гигантско предприятие, управлявано еднолично (вж. и: Пенчев 1998), и социализмът като породен от взаимодействието на самодържавно-православната и имперска обществено-политическа традиция на Русия и на марксисткия проект (вж. и: Пенчев 1999), чиято философска същност, според мен, е в интерпретирането на стожерната за Европейската култура "идея за идея" в качеството на "ляв" социален проект. При това водещата нишка беше разбирането за Хусерловия феномен като времева идеалност или идеална времевоост [77] и в частност, определяне на историческия в този смисъл феномен като взаимодействие на релевантна традиция и релевантен проект.

Един следващ въпрос, който възниква в подобно русло, е: какъв е механизмът на взаимодействието между тези проект и традиция, от една страна, и между гигантското икономическо предприятие на социализма, от друга. По-конкретно: какъв е механизмът, по който може да се съвмести традиционната православна империя, управлявана от самодържец, с идеята за хомогенно ("класово неантагонистично") и социално справедливо общество, както и с гигантското икономическо предприятие, каквото е Съветският Съюз, управлявано еднолично? Намереният не толкова от Сталин, колкото от историята, начин за обединяване е тъкмо посредством феномена на "култа към личността". Следователно "култът към личността" изобщо не е "трагично предателство към ленинизма, извършено от Сталин", а исторически необходим, за да се преобразува – със *задължителната за историческия феномен историческа приемственост* [78] – самодържавната империя в "безкласово общество", от една страна, и колосално предприятие [79], от друга. "Според А. Зиновиев. *Коммунизм как реалност*, Центрполиграф, Москва, 1994) реалният социализъм /наричан от него комунизъм/ е бил единственото възможно да се постигне" (Минков 2003: 93).

Опитът на Сталин е дотолкова сполучлив, че неговият модел се налага от самия него, повлиява или бива заимствуван в множество други страни, където са налице сходни на трите предпоставки: 1) традиция (или повлияване от традиция) на еднолично управление на държавата, респ. общество не от равновободни граждани, а от равноподчинени поданици ("имперско", а не гражданско общество [80]); 2) радикален проект за справедливо общество на равенството ("ляв" проект); 3) въвеждане в страната на икономическа система, наподобяваща едно гигантско предприятие (т. нар. държавен монополизъм). Опитът не само на Съветския съюз, но и на множество страни от и извън бившия "социалистически лагер" обаче показва, че макар първоначално да е налице ускорено социално-икономическо развитие, се достига до фаза на непреодолима стагнация, а догонващото развитие се замества от катастрофиращо изоставане. Основна причина за това е, че главният фактор за социално-икономически напредък в днешния свят не е размерът на предприятието, а свободата на гражданите и на икономическите субекти. Ето защо днес догонващо развитие е възможно само ако се освободим от "догонващото развитие".

Исторически утвърденият термин "култ към личността" се интерпретира в настоящата статия в качеството на приложение на *феномена* (в Хусерлов смисъл) на *харизмата*, последната в качеството на една от трите форми на легитимност на господството (Вебер) [81], като сработилия механизъм, за да може да се съвмести *исторически приемствено* традиционната православна империя, управлявана от самодържец, с марксистко-ленинския проект [82] за хомогенно и справедливо общество, както и с гигантското икономическо предприятие, управлявано еднолично.

5.1. Следствия от Хусерловия тезис за паралелизма на "феноменологичния" и трансценденталния субект: феноменът на харизмата

Хобсовият Левиатан, бидейки и обществото, което "поглъща" индивида, и бог, легитимира управлението, възплъщавано в краля или представителния орган (Хобс 1970: 185-186). "Обръщането към термина "харизма" възхожда към новозаветното "Второ послание към Коринтяните", където се описват различните дарове на Божествената благодат" (Итвел 2003: 11).

Хусерловата идея и за интересубективност, и за трансцендентален субект, успореден на феноменологичния субект, овременява и в крайна сметка онтологизира и историзира този Левиатан чрез основна схема, напълно различна [83] от Хегеловата триада.

Една ясна схема за описание на трансценденталната субективност Хусерл дава чрез своите понятия за "ноема" и "ноезис" [84]. Времевиет във феноменологичен смисъл "ноезис" е "корелат" на авремевата "ноема". "Социалното съзнание" [85] и "интерсубективността" [86], от една страна, и "трансценденталната субективност" [87], от друга, можем да съотнесем като ноезис и ноема. На свой ред интересубективността се съотнася към индивидуалните феноменологични субективности както мелодията към съставлящите я тонове [88]. Самата индивидуална феноменологична субективност е както авремеви тон, така и поток на съзнанието. Най-сетне самата интересубективност може да се разгледа като неделима мелодия, аналогична на тон, и с това пренесена в своя корелат – "трансценденталния субект". Следователно, успоредността на феноменологичния и трансцендентален субект напълно се представя от схемата "ноезис – ноема", която може да се приложи и в двата случая. Посредством "двойната интенционалност на потока на съзнание" (Husserl 1985: 163-175) той се самоконституира. В областта на трансценденталния субект и с метафоричния начин на изразяване на Хайдегер, това означава, че и човек е нужен на бог (Heidegger 1971: 186-188).

В "Кризата ..." трансценденталният субект е преобразуван [89] в "жизнен свят" [90], който фактически представлява света, съотнесен с човека и обществото [91], и от това изпълнен не само с *валидни значения*, или обекти, но и с *валидни човеишки и социални смисли* [92] на тези значения [93]. "... а ргіогі всеки трансцендентално-феноменологичен анализ и теория – също и нахвърляната в общи линии теория на трансценденталната конституция на един обективен свят – могат да се изпълнят и на естествена почва чрез отхвърляне на трансценденталната нагласа. Поставени в тази трансцендентална наивност, те стават една "вътрешно-психологическа теория" (Husserl 1980: 134). С парабола към ранния Хусерл "жизненият свят" на късния може да се тълкува, от една страна, като натурализиране на трансценденталния субект и на интересубективността, но от друга – като възможност за отделния феноменологичен субект да застане в трансцендентална позиция, символизирайки в *лостове на властта* своята всекидневност. Фигуративно казано, "жизненият свят" по

същността си има център, в който и само в който всекидневното и символното се сливат, профанното и сакралното, реалното (*reall*) и въобразяемото като реално (*reell*) са едно и също [94]. Отклоняването от него мигом отвежда в разцепването на въобразяемо (като нереално) и на реално, от *триединство* – към тройна схизма на субекта на емпиричен [95], феноменологичен и трансцендентален, и видимо като разцепване на ума (параноична шизофрения): отклонения, които Сталин не може да избегне (напр. Medwedew 2000: 28-37; Rancour-Laferriere 1988: 118-119). Този център е тоя път на властта в "жизнения свят" и пребиваването в него е тъкмо Веберовото харизматично обосноваване на господството.

5.2. Едно феноменологично описание на харизматичната легитимност на господството

Всеки отговор на въпроса за легитимността на господството изяснява защо хората се подчиняват (т.е. защо тяхното действие е ориентирано към подчинение). В крайна сметка легитимността на господството винаги се основава на подчинението, а не на насилието, влиянието, авторитета и прочие форми на упражняване на власт [96], т.е. на отказа от свобода, а не на отнемането ѝ. Такъв отказ може да се регламентира рационално, посредством всекидневието или чрез следване на превъзхождаща личност [97]. В подобна връзка под "култ към личността" [98] ще разбираме легитимиране на господството при социализма чрез харизмата [99] на вождя [100]. Макар че този тип легитимиране преобладава решително само през определен период (по-голямата част от периода на управлението на Сталин) и се типизира като един от главните белези на "сталинизма" [101], все пак едни или други прояви на култ към вождя са характерни за социализма [102] и са несъвместими с демокрацията.

От феноменологична гледна точка и фигуративно казано, подчинението, разбираемо като своеобразно "намиране на място или следване на мелодията от тона", може да бъде чрез връзките със съседните "тонове" ("рационално"), чрез следване на една добре позната "мелодия", навлязла във всекидневието ("традиционно"), и чрез емоционално и ирационално отдаване на "мелодията", възпята в избран "тон" ("харизматично"). Тоест, емпиричната субективност (индивидът) следва да се съотнесе с интересубективността (макроколектива, или "народа") и това може да стане съответно или по силата на рационално, или чрез обичайно, традиционно поведение преди всичко в микроколективите, или посредством ирационално [103] и извънвсекидневно емоционално отдаване [104] на вождя, възпяващ народа [105]. Следователно при харизматичното легитимиране на господството отново е налице същото триединство на емпиричния индивид, феноменологичния и трансценденталния субект – както в центъра на властта, – но този път от "гледна точка" на емпиричния субект [106]. Харизматичното легитимиране е успоредно и същевременно (към интересубективността и към трансценденталния субект) корелат на ориентирането към и отвъд "хоризонта" (т.е. не към непосредствената околност и "всекидневието") на "жизнения свят": хоризонт, реално видим в

центъра на жизнения свят, т.е. във вожда. "Комунистическото бъдеще" е видимо за всички като "лика на вожда" [107].

Трансцендентната (извънвсекидневна и ирационална) ориентация към и отвъд хоризонта на жизнения свят (към бога), зрим при това в царя бащица като център на този жизнен свят [108], характеризира тъкмо обществено-политическата система на традиционното руско самодържавие [109].

"За Веберовото разбиране на легитимността е решаващо, че той *социологически* я определя само като шанс" (Ulmen 1991: 416): (Weber 1956: 19). Легитимността на една власт и на една научна теория [110] са подобни. Харизматичният лидер трябва непрекъснато да се доказва [111] чрез действителни или мними, чисто пропагандни успехи [112]. "Харизматичният лидер печели и затвърждава авторитет само доказвайки своята правота в живота. Ако иска да е пророк, трябва да върши чудеса, ако иска да е военен лидер, трябва да върши героични дела. Преди всичко обаче неговата божествена мисия трябва "да доказва" себе си в това, че онези, които предано му се отдават, трябва да имат добра съдба. Ако тя не е такава, той очевидно не е господарят, изпратен от боговете" (Weber 1985: 249). "Харизматичният водач, не е защитен от традиция, нито от действието на законов ред. За да запази господството си, той е принуден отново и отново да "изпробва" ("утвърждава") себе си пред стоящите под негова власт. Това изпробване става в изключителни ситуации, особено в ситуации на беда или опасност, чието преодоляване изисква извънредни качества и вдъхновение. Изначална форма на утвърждаването е извършването на чудо. Признанието на харизматичната личност се извършва в обстановка на повишена емоционалност – надежда, вяра, психологическо самоотдаване" (Даскалов 1992: 169) За харизматично лидерство е "необходима *непосредствена* връзка с народа" (Туманов, Гаспарашвили, Митева: 2003: 28).

Интерсубективността има само шанс да се съотнесе с трансценденталния субект и *паралелен* шанс – с феноменологичния субект. Интерсубективността е открита към трансценденталния субект в *самото* време, но също така интерсубективността е открита към феноменологичния субект в едно *паралелно* време. Това паралелното време е също така *открито в единната триесъща откритост* [113] към самото време в историята на битието. В последната сметка, кривулиците на харизмата, възходът и падението на великите, се определя от историята на битието, която е съдбовна в смисъла на предопределена, но се открива за нас, хората в неповторимостта на историческото събитие като историческа истина, нескритост.

5.3. "Жизненият свят" като държава-предприятие – "догонваща" модернизация?

Харизматичната легитимност се нуждае от постоянно утвърждаване на особената, избраната или революционна [114] съдба на поданиците. Народ, който е под господството на "богочовек" [115], сам се оказва богоизбран: "народът – "Месия" може да бъде само един" (Трубецкой 1992: 243). Ала неговата богоизбраност – точно както тази на вожда – трябва

непрекъснато да се доказва: било понасяйки неимоверни страдания, както е в традицията на християнството, било чрез чудеса, т.е. чрез успехите на социализма. "Комунизмът е реализация на всички утопии и митове, възникнали някога на руска почва. Комунизмът е начин за тяхното оцеляване, консервиране и приспособяване към съвременния свят" (Пивоваров 1994: 205).

Фигуративното казано, ако Веберовата "протестантската етика" стеснява "жизнения свят" до едно от многото реални капиталистически предприятия, в работата за които вярващият може всеотдайно да служи на бога, то православно-самодържавният дух на социализма [116] – обратно – превръща "жизнения свят" в едно единно предприятие-държава, в което също така всеотдайно може да се служи [117] на трансцендентното "комунистическо бъдеще", или на неговото "земно" възплъщение – вожда-"стопанин". "В руската култура доминиращата ценност, мобилизираща стопанската активност и осигуряваща модернизацията е служенето на обществения или държавен идеал" (Зарубина 1995: 48). Държавно-общественият "култ към личността" окончателно споява православно-самодържавната традиция и марксисткия проект, от една страна, с изграждането и ускореното развитие на предприятието-държава, от друга. Идеологията на съветското общество е трудоцентрична. (Магун 1996: 17; Зарубина 1995: 48). Преобладават държавно-егалитарните нагласи [118]. „Егалитаристкото съзнание отказва да приеме като справедливо ... социалното неравенство” (Рывкина 2006: 82).

Обсъждането на успехите на социализма в наши дни се беше превърнало в политическа битка, във фронт – водораздел между "носталгици" и "демократи". Мнозина изследователи отхвърлят каквито и да било успехи на социализма. Например: "В тесен икономически смисъл, целият Сталинов период може да се види като догматичен и катастрофален опит да се докаже – дълго след неуспеха, – че тази казармена икономика и социално, и производствено превъзхожда "капитализма" (Conquest 1991: 322). "Оценката на равностметката на икономическия ръст на съветската икономика в съвременната наука остава нееднозначно. Руските и чуждестранните изследователи като цяло се сближават в мнението, че благодарение на огромните усилия и големи жертви Съветският Съюз действително догонва или почти догонва страните от Запада в отделни области на технико-технологичното и военното развитие, а също в сферата на образованието, средната продължителност на живота и науката" (Мельянцеv 2001: 89) [119]. От гледна точка на настоящата работа към проблема се подхожда така. Успехите на държавата (както и мъките на хората) са реални – обаче има огромни методологични трудности особено по отношение на съпоставимостта на икономическите данни и оценката на качествените показатели, за да може да се определи какво е било фактическото положение на нещата в Съветския съюз – и въпреки това те фатално предопределят последвалата катастрофа и мъчителния изход от нея, т. нар. преход.

Няма друг начин цяла държава да се превърне в едно предприятие освен сталинистки, в т.ч. и чрез "култа към личността": следователно Сталин е олицетворение и една от причините както на тези успехи и страдания на народа – народ, превърнат в "месия" [120] на комунизма, – така и на последвалия крах.

Ето един бегъл и непълен преглед на страданията на хората и успехите на държавата по Сталиново време: колективизацията [121], на няколко пъти глад, няколкото вълни на убийства, изтезания, милионите екзекутирани и репресирани, лагерите, изселванията и на цели народи [122], Втората световна война, "студената война", постоянен недоимък [123]; консолидиране и разширяване на Руската империя, създаване на Световната социалистическа система (напр. в: Мурашко 1997), превръщане на Съветския съюз във военна, политическа, икономическа, културна и като цяло цивилизационна суперсила, индустриализацията [124], усвояване на целините (напр. Зеленин 1996) [125], масово и високо образование, безплатна медицинска помощ, пълна заетост и пенсионно осигуряване, масова физкултура, ниско равнище на престъпност, наука, култура и спорт, водещи на световно равнище [126]. Докато страдания са за народа, успехите са за империята: "Читайте, завидуйте, я – гражданин Советского союза!". Това не е политика в интерес на една класа в ущърб на други [127], а политика в интерес – макар и с множество грешки – преди всичко на държавата (и само вторично и частично в полза на бюрокрацията [128], индустриалните работници и градското население) и срещу хората (в т.ч. и срещу бюрокрацията, индустриалните работници и градското население).

Трудещите са освободени от икономическа принуда. Ето защо извъникономическата "принуда към труд е универсален принцип на социалистическото стопанство, в което гулаг, заточените, депортираните, преселниците, лишените, класово чуждите елементи и пр., и пр. са само звена, макар и едри, от една верига. Особено монолитно звено на тази верига е възвръщането на крепостното право в селото в началото на 30-те години чрез принудителната колективизация [129]. Чисто икономическата причина за създаване на такава верига е ясна: при социализма отсъства пазар на труда" (Смирнов 2003: 134-135).

Изглежда сякаш, че с чудовищни и отчасти излишни жертви държавата Съветски съюз сама се движи и увелича нови страни и целия свят към обетованата земя на комунизма [130], изпълтен в зримия лик на вождя.

5.4. "Култът на личността" – възел между православна традиция, марксистки проект и държавата-предприятие: традиционна, харизматична и правова легитимност на Сталин

Макар че харизматичното легитимиране е същностен белег на сталинизма [131], по негово време се полагат основите и на правовото, и на традиционното легитимиране на

социализма. "Харизматичното господство като извънвсекидневно противостои рязко както на рационалното, в частност на бюрократичното, така и на традиционното, в частност на патриархалното и патримониалното или съсловно господство. И двете са специфично **всекидневни** форми на господство, а (автентично) харизматичното е тъкмо противоположното. Бюрократичното господство е специфично рационално в смисъл на подаващи се на разсъдъчен анализ правила, а харизматичното е специфично ирационално в смисъл на враждебност към правила. Традиционното господство се придържа към прецеденти от миналото и в това отношение също е ориентирано към правила, а харизматичното преобръща (вътре в своята област) миналото и в този смисъл е специфично революционно" (Вебер 1992: 87). "С овсекидняването харизматичното властово обединение се отлива до голяма степен във формите на всекидневното господство – патримониално и особено съсловно или бюрократично" (Вебер 1992: 93).

За сталинизма е характерно, че харизматичното легитимиране на господството не се "делегира" на по-ниски равнища дори и в минимална степен, а напротив – подобни прояви жестоко се преследват. Бюрократията не се изгражда чрез някакъв аналог на "фюрерския принцип" при нацизма, а на основата на "демократическия централизъм", който може да представи по времето на Стопанина като бюрокрация с правила, но същевременно подчинена, дори и в отделни детайли, на харизматичния вожд. "На сталинската система са нужни добри изпълнители. За недопустими се смятат и най-малките отклонения" [132] (Романовский 2000: 60). Има план и правила на всички равнища, но те се създават, нарушават или променят по негово усмотрение. Със създаването на т. нар. командно-административна система [133] е заложена възможността, реализирана при Брежнев, в значителна степен генералният секретар по-скоро "да царува, а да не управлява", предоставяйки реалната власт на бюрокрацията, на т. нар. апарат и номенклатура.

С годините социализмът натрупва макар и скромна традиция, която позволява упражняването на властта във всекидневието – макар и по по-второстепенни въпроси и с текущо значение в сравнение бюрократичното приемане на мерки и вземането на решения – да се извършва на основата на някакви неписани, но неоспорвани обичайни норми или характерни прецеденти. Към това трябва да се прибави и руската културна традиция, често революционизирана само на думи или повърхностно и която легитимира традиционно патриархално господство във всекидневието. "След законността на божественото право, от което се ползва самодържавието, в края на краищата тръгва социалистическата законност, провъзгласена за висша по отношение на всяка друга. Социализмът господства над правото, както някога православието, от което новият режим използва за своите цели традицията [134] – значително усилвайки я – на съзнателна и безусловна поддръжка на установения режим, култ към официалната правда и догмат за общество, единодушно в единението със своите

ръководители" (Кокен 1996: 351). Самото прозвище на Сталин "баща на народите" навежда на мисълта за сливане с годините на харизматичното и традиционно му легитимиране, който при това е и "генерален секретар", т.е. и шеф на бюрокрацията.

Налага се изводът, че в *"култа на личността" при водещо (1) харизматично легитимиране, се вливат (2) бюрократичното и (3) традиционното легитимиране, при това приблизително съответствайки на (1') марксисткия проект, (2') изграждането на държавата-предприятие и (3') православно-самодържавната традиция* [135].

Замисълът на Хрущов не е да пренесе ударението върху бюрократичното легитимиране на господството при социализма, осъществено при Брежнев, а да възстанови "ленинските норми" [136], т.е. да се възвърне харизматичното легитимиране от "харизма на вожда" към "харизма на революционния щаб". Само толкова. „Разбира се Хрущов не осъзнаваше мащаба и съдържанието на очерталите се пред страната проблеми, както и не предвиждаше резултатите от своите действия. Това не би било беда. (Същото можеше да се каже за М. Горбачов, провъзгласил „перестройката“.) Беда се състоеше в това, че Хрущов се спира, веднага щом започват да се разгръщат неконтролируемите процеси. За разлика от Горбачов той не успява да се развива заедно със събитията: на първите признаци на пробуждане на обществото започва да отговаря по сталински, макар и без сталинска свирепост” (Шейнис 2006: 118).

5.5. Вместо заключение. Развенчаването на "култа на личността": от харизматична към правова и традиционна легитимност на социализма

С полагане основите и на правовото и на традиционното легитимиране на социализма – трудно е да се гадае дали съзнателно – Сталин сам предопределя и своето развенчаване [137] на XX конгрес на КПСС, символизиращ повратната точка, след която харизматичното легитимиране е вече само спомагателно, а водещи стават "правовото" (правово, обаче, само в смисъла на Веберовата "бюрокрация") и традиционното (в т.ч. и с трайното навлизане във всекидневието) легитимиране на социализма. Управлението на Хрущов, съборил от пиедестала Сталин, но бидейки негов кадър с "неговата закваска" (Макколей 1994), представлява един преходен период (т. нар. волунтаризъм) между преобладаващо харизматично легитимиране (сталинизъм) и "правово" (бюрократично) и традиционно (всекидневно) легитимиране на социализма (ерата на Брежнев).

Ала не е ли последвалият крах тъкмо *reductio ad absurdum*, доказващ, че социализмът не може да се легитимира иначе освен харизматично? В тази връзка, в рамките на левия радикализъм не са ли били прави именно троцкистите и маоистите, издигайки тезата за перманентната революция?

Сталин действително залага краха на социализма, но не с разумното изграждане на партийна, държавна и стопанска бюрокрация и полагане началото на една социалистическа

традиция и негласно приобщаване към православно-самодържавната, а със самите успехи на социализма, които създават свобода за милиони (*отнета от избитите или с разбит живот други милиони*). "От една страна, сталинизмът е гибел за милиони хора, милиони затворници в затвори и лагери, от друга – запълване на новите структури на държавата и обществото с хора, повишили социалния си статус и станали за много години негова опора" (Рейман 1996: 241). Социализмът е обречен тъкмо защото гражданинът на Съветския съюз е с много повече свобода в сравнение с миналото и социалистическата политическа система (бидейки екстремален вариант на традиционната православно-самодържавна) вече е напълно несъвместима с по-нататъшното развитие на обществото (*на оцелелите милиони*). Единният "жизнен свят" с център неминуемо трябва да се разпадне на множество несравнимо по-малки лични "жизнени светове", динамично обединяващи се и преконфигуриращи се по един или друг начин.

Да се надяваме, че православно-самодържавна Русия най-после ще успее да догони демокрацията. С началото на третото хилядолетие човек може да служи на бога, т.е. да се съотнесе с трансцендентното, с хоризонта на човешкия "жизнен свят", единствено служейки на свободата (с което и на своята), на божествеността на личността – чужда или своя, на другия или на аз-а. Кантовата триединна трансцендентност – "бог, свобода и безсмъртие" – след "11 септември" е вече трансцендентално-трансцендентна и трансцендентално-трансцендетна, една нова битийна същност, която Хайдегер нарича онтично-онтологична и обозначава като Dasein: тук-битие, битие в центъра, видимо отвъдно, "бог-в-света".

Служенето на свободата, която е синоним на творчеството и в онтологичен, и в етичен смисъл, служенето и на чуждата, и на своята свобода, е пътят към божествеността и безсмъртието на човека: "един култ към личността *на всеки*".

ТЕРОР И ИДЕОЛОГИЧЕСКА РАБОТА НА СОЦИАЛИЗМА

В главата се разглежда терорът [138] и т. нар. идеологическа работа при съветския социализъм. „Съветският съюз нерядко се описва като „държава на пропагандата“. Действително, едва ли още някой, освен болшевиките и техните наследници в първата половина на XX век е осъществявал по отношение на подвластното население толкова мащабна пропаганда и агитация, съчетавайки насилието с натрапчива реторика” (Байрау 2008: 1).

6.1. Феноменът на принудата и подчинението: политическите "проект" и "традиция"

"За традиционния субект дължимото в някакъв висш смисъл е по-истинно, отколкото профанното съществуващо. В съществуващото традиционният субект пребивава, към дължимото се стреми" (Яковенко 2000: 87-88). "Цивилизацията на дължимо/съществуващо преживява златен век в епохата на средновековието и изчезва с неговото угасване. Средновековието, т.е. теоцентричното общество се строи около идеята за дължимото. Размиването на концепта дължимо/съществуващо разрушава средновековното съзнание" (Яковенко 2000: 88) [139].

Феноменологията на Хусерл съдържа редица моменти на концептуализация на това "средновековно съзнание", на холистичността и синкретичността му и на неговото "овременяване" като своеобразно реформиране и пригаждане към реалностите на съвременния свят. Тъкмо поради това тя е подходящ инструмент за философското осмисляне на традицията [140] и приемствеността в историята на СССР. Марксисткият проект [141] за построяване на комунистическо общество е по същество есхатологичен [142] и пригодим за реформиране на общество с подобна "средновековна менталност", каквото е руското.

В своите "Логически изследвания" Хусерл говори за *Erfing*, т.е. изпълнението, изпълването, осъществяването, а в доста по-късните си схематизации на трансценденталната феноменология – за корелацията на времевия "ноезис" и авремевата "ноема". Под принуда във философски смисъл и във феноменологичен смисъл ще разбираме стремежа на времето да се превърне в авремево, ала същевременно своеобразен авремеви аспект на времето или "обратен отблясък" (Пенчев 2000: 4; 21-22) на авремето върху времето. В първо приближение принудата е стремежът на "смисъла" да се превърне в "идея", да се завърши и осъществи, и заедно с това известен "обратен отблясък на трансцендентното" на последната в първия или като едно прищипване на времето да догони и да се отгъдести с идеалното: т.

нар. "царство божие на земята". "Есхатологичното съзнание стимулира иманентното развитие, негов наложен темп" (Яковенко 2000: 90). Така между един наложен темп на догонване, терорът като средство за постигането му и есхатологичното съзнание се открива непосредствена връзка [143]. От друга страна, "от края на XVIII до началото на XX в. се проследява процес на развитие на теорията и практиката на терора като политика. Нейната същност е управление посредством заплаха, подтискаща социума" (Одеский, Фельдман 1992: 93) [144].

Ако времевият аспект се разгледа като релевантната за социалното интересубективност, то принудата е отношение между валидната интересубективност ("ние") и разликата ("другите") между трансценденталната субективност и тази валидна интересубективност. Принудата е стремежът "другите" да бъдат превърнати по един или друг начин в част от "нас". Подчинението валидизира някаква интересубективност по отношение на индивид или група и по този начин ги причислява към някакво по-обхватно "ние".

Освен специфично социално релевантния аспект на времевост като интересубективност към социалното, остава в сила и философско- и културно-историческото херменевтично разбиране за времевостта като тълкуване на настоящето като отнесено към някакво хипотетично бъдеще – "проект" – и към определено минало: "традиция" [145]. Според преобладаващото съотнасяне следва да различаваме във феноменологичен и следователно философски смисъл политическите съответно "радикално" и "консервативно", които е неправомерно да се смесват с "ляво" и "дясно" (т. напр. нацизмът се определя като "десен радикализъм", а "ерата на Брежнев" може да се охарактеризира като "ляв консерватизъм" [146]). Радикализмът е свързан с проекта за бъдещето, а не непременно с разума и затова не можем да се приеме изцяло следното становище: "... консерватизмът, за разлика от противостоящия му радикализъм, винаги изпитва дълбоко уважение към миналото. Ако радикализмът, опирайки се преди всичко на вярата във всемогъществото на човешкия разум и самоценността на неговите умозаклучения, твърде скептично се отнася към историята, често опитвайки се да я представи като верига от недоразумения, предизвикани от недостатъчно високото равнище на интелектуално развитие на предците, то консерватизмът винаги отрежда най-почетно място в своите построения на историческите уроци, на опита, на традицията, отдавайки дължимото на мъдростта и величието на предните поколения" (Гусев 1994: 129-130). В цитирания възглед противопоставянето между консерватизъм и радикализъм се разбира като опозицията "традиция – разум" (идея на Просвещението), докато в настоящата работа се защитава като родова опозицията "традиция-проект" (феноменологично и херменевтичното тълкуване).

Общият херменевтичен и специфично социалният аспект на времевото, визирани в последния и предпоследния абзац, се обединяват в една "двуликост" на властта, насочена към

бъдещето и към "другите" като принуда, а към миналото и към "своите" – като подчинение. Властта като легитимно господство [147] среща подчинение, а отхвърляната власт надделява чрез принуда [148]. "Държавата" в този феноменологично-философски смисъл ще се определи като обхват от индивиди и групи, населяващи съответна територия, в която е налице и съществуват механизми за поддържане на относително устойчива интересубективност [149] (въплътявана напр. в език, обичаи, култура, форма на държавно управление и пр., т.е. в някаква устойчива традиция) – респ. преобладава легитимното господство, а не насилието.

"Разбира се, нито една власт не се ползва във всички случаи с подкрепа от населението, поради което тя може да управлява не само чрез убеждения, чрез мирни средства, но винаги има нужда и от органи на принуда, от насилие, за да придаде стабилност на съществуващата система. Самото действие на органите на принуда може да бъде ефективно, ако се възприема като легитимно от по-голямата част от населението. В противен случай то или няма да води до очакваните от него резултати, или властта ще се изроди в тотално насилие" (Проданов 2003: 42).

Вебер разграничава господството в общ смисъл, което включва и икономическото, и господството в тесен смисъл, или "лично-командното", вече чиято легитимност разграничава като "харизматична", "бюрократична" и "традиционна" в качеството на "идеални типове". Този модел е подходящ за изследване на социализма, поради специфичното за последния суспендиране на икономическото господство [150]. Бюрократията [151] във Веберов смисъл е "революционна", т.е. радикална и ангажирана с изработването и реализацията на рационални проекти [152]. Консервативната бюрокрация, която ограничава според налични правила [153] и каквато е ежедневната и масова представа за бюрокрацията, ще наричаме администрация.

Ако легитимността на една власт, свързана с "ориентиране на дейността на поданиците към подчинение", се разграничава така, както предлага Вебер, аналогично можем да говорим за принуда към подчинение на: 1) нечия харизма; 2) бюрократичен ред; 3) налична традиция – и вече в този смисъл да се използва изразът "идеални типове легитимност на принудата". Тази принуда очевидно ще се отнесе към "другите" като разгръщане на някаква легитимност, а акторът ще бъде "ние", за които някаква власт притежава тази легитимност. В основата (но без да изчерпва тяхното разнообразие) на марксистките възгледи (от една феноменологична гледна точка) се намира интерпретацията за "ние" като класа и сплотена от класов интерес. Сблъсъкът на интереси между класите обуславя и за "прогресивните класи" оправдава насилието и в частност "диктатурата на пролетариата" като форма на държавно управление. В крайна сметка съотношението между държавна власт и народен суверенитет се осмисля не на основата на "обществен договор" и "народно благо", съединяващи се в "обща воля" (модифицирани в своеобразен "класов договор", "класово благо", "класова воля"), а на

основата на "способността за господство" върху другите класи и завземане на държавния "монопол върху насилието" [154] в интерес на тази класа. Едва в едно бъдещо, безкласово, "комунистическо общество" класовото насилие би било преодоляно.

Всяка власт е двулика подобно на Янус. Едното лице гледа миналото, а другото – бъдещето: съответно, следване на традиция и предлагане и реализиране на проект. Според направеното по-горе разграничение всяка власт е и радикална, и консервативна. Напълно независимо от това са двата "идеални" (и "двулики") типа – политическите "дясно" и "ляво" – власт: икономическа + правова и административна, политическа и бюрократична + традиционна. Именно при такова разграничение Съветският съюз се оказва вляво, а Западът – вдясно. При демокрациите сред десните партии по-скоро преобладават консервативните и в тях нерядко се привнася – поне популистки – и традиционна консервативност (т. нар. народни партии), а левите се характеризират с известен политически и бюрократичен радикализъм преди всичко в областта на социалните проекти.

Все пак в теоретичен план противопоставянето "ляво" – "дясно" е напълно независимо от "радикално" – "консервативно". При икономическата, политическата и бюрократичната компонента съответно на дясната и лявата власт преобладава проектът и принудата (евент. радикализъмът), а при традиционната, правовата и административната – традицията и подчинението (евент. консерватизъмът).

6.2. Според доминирането на политическото и традиционното над икономическото и правово-бюрократичното социализъмът е "ляв"

В годините на управлението на Сталин се формира "синтезът" между политическото и традиционното и се стабилизира едно "ляво", напълно различно от "лявото" на западните социалдемокрации, които създават своя двулик Янус на възможната власт чрез обединение на политическото с правно-административния демократичен ред и на тази основа с умерената дясна алтернатива. Приемствеността при смяна на "дясно" и "ляво" сред европейските демокрации се основава на релевантната за тях правнодемократична традиция, а същността на смяната е редуване на използването на държавната власт или на нейното отслабване за преобладаващо политически (превес на държавното преразпределение) или преобладаващо икономически проекти (превес на подкрепата за свободната инициатива).

Доколкото в Русия никога не е съществувала правно-демократична традиция, то политическият проект може да намери своето второ лице, изисквано от философско-времево разбраната същност на властта, единствено в наличната православно-самодържавна и колективистично-общинна традиция и така да се формира "лявото" в православната цивилизация [155]. Неговото алтернативно "дясно" обаче при редуване на основата на подобна традиция може да бъде само дясното на икономическата олигархия. Смяната Елцин – Путин изглежда се оказва руският еквивалент на смяната "дясно" – "ляво" в рамките на

единствено възможната за Православието олигархично-колективистична "демокрация", поставяща акцент по-скоро на икономическите проекти на олигарсите или по-скоро на политическите проекти на президентската и губернаторските администрации (ср. Заславская 2003: 80-84).

Сталиновото управление е най-близко до идеалния тип на православно "ляво" с ясно изразен и последователно осъществяван политически проект и в крайна сметка опирайки се на наследената самодържавна и колективистична традиция, преобразувайки самодържеца в генерален секретар, православието – в марксизъм-ленинизъм, селските общини – в партийните и масово-политически организации, а колективизма – в "комунизъм" [156]. "Традиционната колективистка менталност на голяма част от руското общество се запазва. Същевременно икономическите, социалните и политическите противоречия от началото на ХХ в. не е можело да се решат от обществото в рамките на тази менталност. В резултат в 1918-1929 г. се създава най-уникална ситуация: отначало руската цивилизация в лицето на самодържавието рухва през февруари 1917 г., но доколкото естествена социална и политическа алтернатива в нейните рамки не успява да съзрее, то в края на 20-те години тя се оказва фактически възстановена от болшевиките (макар и с друга надстройка, и под други лозунги)" (Земцов 1994: 61). "Към средата на 30-те години Сталин завършва възстановяването на империята, сега вече в модуса на съветска свръхимперия. Имперският дух, имперската идеология в скрити форми влизат в ядрото на съветската идеологическа система" (Яковенко 1994: 56). Светлана Лурие говори за една още по-широка културно-историческа имперска приемственост – "Translatio Imperii (приемственост на имперската власт, "преносът на империята"), – която може да се проследи през "трите Рима", Римската, Византийската и Руската империя, в "приемствеността на централния принцип на империята, неговите изменения и развитие" (Лурье 1997: 123). "... сравнителният подход към империологията трябва да започне от сравняването на комплекса религиозно-държавни идеи (които могат да се нарекат *централен принцип* на империята), лежащ в основата на всички външни и вътрешни прояви на имперска практика и – като правило – съчетаващ в себе си *културен универсализъм* и *политически изолационизъм*" (пак там). [157]

Феноменологично осмислена, първична причина за принудата не са дисбалансите в системата или стремежът на системата към съхранение или нейното разрушаване. Например Дмитриев и Залисин посочват като основни типове източници на политическото насилие: структурните процеси като източник на насилствените конфликти; формите на властовите отношения; културни и психологически източници (Дмитриев, Залысин 2000: 58-84). След като изброява редица теории за произхода на политическото насилие ("биологическа", "теорията за фрустрацията на Джон Долард", "за относителната депривация на Тед Робърт Гър (в т.ч. "принципът на Джи-кривата на Джеймс Дейвис"), "модернизационната концепция",

"екологическият модел на насилието"), Васил Проданов заключава следното. "Всяка от горепосочените теории обхваща различни страни от механизмите на индивидуално и колективно равнище, които водят до насилие в периоди на социална промяна. Те пренебрегват обаче общата логика на функциониране и развитие на системата и характера на отношенията на тази система, предопределяща посоката и начина на промяна" (Проданов 2003: 35). Авторът предлага "системна концепция за насилието, която взема предвид, наред със спецификата и взаимовръзката, взаимодействието на основните сфери на обществото – технологическа, икономическа, политическа, културна, морална, идеологическа и пр." (пак там: 36). От гледна точка на защитавания в работата философско-феноменологичен подход към принудата може да се отправи следната критика. (1) Такава "системната концепция", въпреки заявеното намерение да се преодолее пренебрегването на "общата логика", не е холистична. (2) Потъвайки в дебрите на "системата от взаимовръзки" няма път към принудата, която действа върху системата като цяло и я привежда в културно-историческо движение; непреодолимата методологическа дилема "редукционизъм – холизъм" е добре известна в биологията и социалните науки. (3) При това положение културно-историческото движение на обществото, държавата, цивилизацията като цяло се редуцират и разбират като структурните напрежения в съответното цяло, напр. като "класовата борба", както е при Маркс. От такава гледна точка холистичността се явява като някаква телеология на движението и в крайна сметка неминуемо като есхатология, отъждествявайки цялото с някоя негова част, например с "пролетариата", който ще построи "безкласовото комунистическо общество". (4) Напротив, културно-историческото движение на обществото, държавата, цивилизацията е и "трансцендентално", в смисъла на трансцендентността на холистичния аспект, обаче представена и пребиваваща подобно на "самодвигател" – битието на съществуващото, природата, φύσις-ът, божествената любов или системообразуващата доминанта – вътре в частите на цялото *като условието за възможност* на конфликтите, структурните напрежения, които са само външна и несъщностна ("онтична" с термина на Хайдегер) представеност на културно-историческото движение ("времето" с термина на последния), което философски се съотнася единствено с битието. (5) Оттук собствено философското изследване на насилието налага да се види *трансцендентността* на насилието в качеството на холистична *принуда* за културно-историческо движение, *трансцендентално* представена като *смисли* в отделните части, едва на последно място резултиращи в конфликти, сблъсъци и насилие. Тъкмо за да се разграничи видимото политическо насилие [158] от трансцендентната, поради холистичността си принуда, то и в настоящата работата се използва последният термин – "принуда".

Вече сведена на едно частно, а именно политическото равнище на изследване, принудата се представя като политическия радикализъм, т.е. като смисли на политическите субекти. Радикализмът открива своята същност в изработването и реализирането на повече

или по-малко мащабни проекти и е ограничаван от някаква релевантна традиция. *Проектът може да е насочен както към ускоряване, така и към забавяне на движението на обществото.*

Подходът на феноменологията е холистичен. Подходяща е метафората с физическото движение на едно тяло. Всяко прилагане на сила води до ускоряване или забавяне на тялото и също така до структурни дисбаланси – "механични напрежения" – в тялото. Въпреки това те са последици от приложената сила, а не причина. Самата сила е външна, "трансцендентна" по отношение на тялото. Ако обаче става дума за двигател, разположен в самото тяло, то той, от една страна, упражнява сила върху тялото като цяло, която в своя холистичен аспект може да се разглежда като трансцендентна, външна, а от друга, бидейки разположен като структурно обособена част от тялото – двигател – и действайки вътре в него, тя е "иманентна" на тялото и сама изпитва ефекта от причинените от нея структурни дисбаланси при ускоряване или забавяне на тялото. Властта в едно общество има такъв "трансцендентно-иманентен" и в крайна сметка "трансцендентален" характер: тя е от "бога" (трансцендентност), но я упражняват "наместниците му" на земята (иманентност), представяйки трансцендентността, холистичността вътре в обществото (трансценденталност).

В политически аспект *модерността е* – ускорявайки обществото – *еманципиране на проекта от традицията*, т.е. създаване на проекти – и задвижване на обществото чрез тях – със силата на човешкия разум, в една или друга степен несъвместими с наследения морален и/или правов ред и с разбирането за света, а в по-общ смисъл с традиционното установилите се порядки във всяка една конкретна област, т.е. по същността си е радикална и революционна. Но не всеки радикализъм и революционност са модерни: нещо повече, в началото на XXI век те са по-скоро антимоdernи, насочени към забавяне и възстановяване на изпиталата "шока от бъдещето" традиция на обществото. Съответно *постмодерността е еманципиране на проекта на модерността от натрупалата се за около два века собствена традиция на модерност*, преодоляване на възникналата модерна инертност за ново ускоряване.

Като интелектуален замисъл, при модерността става дума за революция, за радикална промяна, за пълно скъсване с традицията, която бива делегитимирана така или иначе. Като реално осъществявана модернизирателна – т.е. в рамките и според насоката на общия цивилизационен проект за модерност [159] – власт обаче, винаги се извършва в една или друга степен реставрация, а традицията без показност и натрапчивост се реабилитира

Периодът на Сталиновото управление, през който се формира православно "ляво", е тъкмо периодът, през който марксистко-ленинският проект може да се стабилизира като реална политика на основата на свързване с релевантната самодържавна и колективистична традиция.

6.3. С годините социализмът се преобразява от "радикален" в "консервативен" и това е свидетелство за надделяването на православно-самодържавната и общинно-колективистична традиция над марксисткия проект

Опитът в началото на 50-те години да се възвърне практиката на масовите репресии сред бюрокрацията от средата на 30-те години се прекъсва от Сталиновата смърт. При липсата на равностоен приемник на Стопанина властта постепенно [160] се овладява от Хрущов и се поема курс към намаляване и делегитимиране на терора – един курс, намерил ясен израз в XX-я конгрес на КПСС. Акцентът при развенчаването на "култа към личността" пада преди всичко персонално върху Сталин: осъждане на "чистките" и за нарушаването на "ленинските норми на колективно ръководство" (Хрущов 1991). Следователно категорично са отхвърлени само репресиите, насочени срещу партийно-държавния бюрократичен елит и свързаното с тях неимоверно увеличаване властта на генералния секретар.

Въпреки разпространеното мнение, че Хрущов се опълчва срещу партийната върхушка и едва ли не еднолично налага оценките и решенията на XX-я конгрес, пасивна съпротива и апатия към неговите решения се наблюдава само сред широките партийни и народни маси. Още с Хрущов властта на генералния секретар постепенно отслабва, за сметка на тази на елита на партийно-държавната бюрокрация, който всъщност налага и осъществява новия курс, спира избора си за генерален секретар върху Хрущов като изпълнител на такава политика, а впоследствие го отстранява и заменя с Брежнев. "В действителност [Хрущов] го снемат заради това, че при него управляващата номенклатура губи увереност за своето бъдеще. При това е ясно, че той ще намери малко защитници в страната. И наистина за 10 години Хрущов настройва против себе си едва ли не всички слоеве от обществото. Напласената от иницираните от него безкрайни кадрови премествания, сътресения, реорганизации номенклатура иска да има начело на страната човек, който ще ѝ гарантира стабилизация за много години напред. И такъв човек действително става Л. Брежнев" (Кива 2002: 117). Революционността на съветската власт, олицетворявани от харизмата на Ленин и Сталин, сякаш се превъплъщава постепенно в една консервативна администрация и власт на безликата "номенклатура" – власт, олицетворявана вече не в харизматични, а във все по-безлики генерални секретари. Годините, последователно белязани като управление на Хрущов, "ръководство" на Брежнев, старческият маразм на Брежнев, изборът на болни и умиращи генерални секретари – Андропов, Черненко, показват тенденцията на преобразуване на съветската власт от радикална в консервативна. Първоначално бюрокрацията се спасява от безмилостните чистки, прищипващи я към реализация на все нови и нови великодържавни проекти, за да се превърне постепенно в администрация, в доминираща и паразитна сила – "новата експлоататорска класа на номенклатурата", – заинтересувана само от съхраняването на status quo и на своето благодетелствувано положение [161]. "Започва кадрови застой:

чиновничеството вече не се безпокои за своята съдба и изчезва реалната причина, принуждаваща го да проявява някаква инициатива. В същото време расте недоволството от системата от страна на новите поколения, влизащи в живота. Възможностите за перспективен ръст за човек "извън системата" се съкращават извънредно; придвижването от редови на водещи длъжности, както това е при Сталин, става практически невъзможно без използване на родствени или други връзки. Притокът на свежи сили се ограничава, започват да се натрупват елементи на кастовост; върхът на пирамидата става практически недостъпен за представители на "низините", затвореността идва на смяна на откритостта. В единствения канал на социална мобилност, който е под контрола на КПСС, се образува социален тромб" (Борисов 1994: 14).

Ако генералните секретари и запущащите се канали на социална мобилност съответстват на нарастващата консервативност на партийно-държавния елит, то и самата тази консервативност е почерпена от надделяването на традицията над проекта, на православно-самодържавната и общинно-колективистична традиция над марксистката революционност. Връщайки се назад, в началото на същата линия на нарастваща консервативност се вписва и Сталин, който макар и да импулсира социалната мобилност, споява тази традиция с марксисткия проект, използвайки я – както вероятно му се струва – за реализирането му. При него държавната практика е самодържавието, а партийната и широката обществено-политическа практика – модифицираната общинно-колективистичната традиция, съчетани в "култа към личността" и разгърнати за проекта и алтернативния [162] цивилизационен модел на една православна модернизация.

Преобразуването на радикализъм в консервативност и намаляването на принудата по посока на замяната на терора с "идеологическа работа" може да се разбере като прехвърляне на ударението от проекта върху традицията, от догонването към съхранение на създадалото се положение, от смисъла, насочен към бъдещето, към осмисляне на настоящето, от комунизма към "реалния социализъм", от дистанцията между ноезис и ноема към момента на тяхното съвпадение.

6.4. Терор и тероризирани групи от населението при социализма [163]

"В течение от 20-те до началото на 50-те години репресивната политика никога не се прекратява, но в различни периоди има тенденция ту към затихване, ту към подем (най-крупният подем се пада на 1937-1938 г.). Това свидетелства, че тогавашното ръководство на партията и държавата разглежда репресивността като непременно условие за нормално функциониране и постъпателно укрепване на режима, като постоянно действащ инструмент за укрепване на собствената власт и, в крайна сметка, като закономерност на социалистическото строителство. Обаче ръководителите на Комунистическата партия и на Съветската държава разглеждат репресивността, включвайки организацията в широки мащаби на лагерната система, не само като начин за собственото самосъхранение, но и за съхранение и

утвърждаване на позициите в обществото на своята социална база в лицето на работническата класа. От социално-класови позиции ГУЛАГ е породен от работническата класа, станала след Октомврийската революция водеща класа на обществото. Именно за изолацията на класово чуждите, социално опасните, подривните, подозрителните и прочие неблагоприятни елементи (действителни и мними), деянията и мислите на които не помагат за укрепване на "диктатурата на пролетариата" и бива изобретен ГУЛАГ" (Земсков 1991: 21).

Революционната принуда на съветската държава се състои главно от четири вълни, отчасти застъпващи се, на масов терор, насочени към различни групи от населението:

1. Терор на старата политическа и икономическа класа, свързана с царизма, а именно държавници, помешчици, дворяни, офицери, капиталисти, буржоа, интелегенти и набедени за такива и техните роднини [164]. Главни форми: екзекуция, експроприация, принудителна емиграция [165], затваряне в лагери, заточаване и въдворяване, изхвърляне от работа и от жилище.

2. Терор на селячеството: кулаци (по-подробно вж. Земсков 1991a), класово неосъзнати елементи и набедени за такива и практически на цялото селячество [166], заварено от колективизацията в селата. Основни форми: екзекуция, лагер, заточване и въдворяване, изземане на излишъците, зачисляване в колхоза, прописна система, глад и лошо снабдяване.

3. Терор главно върху новосъздадената партийна и държавна бюрокрация, но също така и на старите членове на болшевишката партия: екзекуция, лагер, заточване и въдворяване на "враговете с партиен билет", "вредителите", "саботьорите" и на набедените за такива и техните роднини.

4. Терор на наказани народи и националности: депортация и евентуално изоставяне на произвола на съдбата на новото място [167].

Следват обобщените данни [168] за т. нар. контрареволуционна престъпност по отчетите на ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – КГБ на СССР.

Разгръщането на масовия терор (който и преди това съществува) съвпада с курса към индустриализация, с колективизацията на село и "културната революция". Бурното разрастване на концлагерната система следва след пълното преустановяване на новата икономическа политика. "В края на 20-те – началото на 30-те години концлагерната система, олицетворявана дотогава от знаменития Соловецки лагер с особено назначение ..., започва стремително да се разпространява из страната. В 1932 г. в СССР се наброяват 11 изправително трудови лагери (ИТЛ) на ГУЛаг..." (Земсков 1997: 54) [169]. "Отчитайки дислокацията на местата за затваряне, заточване и интерниране може да се твърди, че това е била една от насилствените форми на преместване на големи маси хора в северните и източните региони на СССР" (пак там: 38) [170].

"... в 20-те и 30-те години по политически мотиви са осъдени повече от 3 млн. човека, от тях 14.5% (416 932) – в 20-те години и 86.5% (2 663 642) – в 30-те години" (Земсков 1997: 58) [171]. Освен осъдените на смърт броят на умрелите в лагерите към общия брой затворници превишава няколко десетки пъти средната смъртност за страната [172]. За периода 1934-1953 г. са умрели 1 053 829 човека в лагерите на ГУЛАГ (Getty, Rittersporn, Zemskov 1993: 1024). Нечовешките условия увеличават опитите за бягство, макар и да са крайно рисковани и поради суровите климатични условия [173]. Все пак оцелелите биват освобождавани [174] "Стотици хиляди освободени са принудени доста дълго време да се намират в районите, където са отбивали наказанието, поради трудности с пътуването (не са им предоставяли или са задържали транспорта и пр.). Така в завоалирана форма се е правел опит да бъдат склонени на постоянно жителство в районите на Крайния Север, Сибир, Далечния Изток и др. Само в Колима в началото на 1941 г се натрупват 34 хил. бивши лагерници в т.ч. 3 хил. напълно реабилитирани" (Земсков 1997: 67).

Затворниците са предимно мъже (в съотношение 10:1 спрямо жените). Около 90% не могат да се характеризират нито като "експлоататори", като представители на стария режим или участвали в контрареволуционната дейност, нито като специалисти, а по-скоро като представители на "народа", който е и репресираният [175].

Сведенията за образованието на лагерниците за периода 1934-1940 г. показват, че процентният дял на затворниците с висше, средно и начално образование непрекъснато се покачва, а на малограмотните и неграмотните намалява, което съответства на общите тенденции в съветското общество [176]. "Хипотезата за нарастваща анти-елитна ориентация на наказателната полиция се подкрепя от данните за образователното равнище на лагерните обитатели" (Getty, Rittersporn, Zemskov 1993: 1029) [177]. При това нарастването на затворниците с висше и средно образование е по-голямо, отколкото за останалите с начално и по-ниско образование (пак там: табл. 6):

	1934-1936	1936-1939	1939-1941
Висше	+47.5%	+69.9%	+25.6%
Средно	+54.1%	+48.0%	+23.5%
Начално и по-ниско	+37.9%	+34.4%	+7.9%

Разпределението по националности приблизително съответства на състава на СССР [178]. "В сравнение с техния дял в общото население руснаците, белорусите, туркмените, германците и поляците са надпредставени в лагерите през 1939 г.; особено чувствително - германците и поляците" (Getty, Gabor, Zemskov 1993: 1027-1028). Лагерниците са преди

всичко мъже (91.9%) в най-трудоспособната си възраст [179]. Освен с усвояване на Севера и Далечния изток, лагерниците се използват за най-тежката и неквалифицирана работа в икономическата система на СССР [180].

Годините 1937-1938 ("големият терор", "ежовщината") се отличават с извънредно големия брой репресиранни (43.7% от всички осъдени за периода 1921-1940) и особено със смъртни присъди (91% от всички смъртни присъди за същия период) [181]. "За съжаление не се разполага със сведения за съотношението на комунистите и безпартийните сред репресираните от 1937-1938 г. Ако в броя на комунистите се включат и онези безпартийни, които по-рано са членували във ВКП(б) и са изключени от нея по време на различните партийни чистки, то са налице достатъчно основания да се говори за това, че през 1937-1938 г. главният удар се нанася по комунистите Цяла редица категории преследвани (особено лицата, изключени по-рано от партията, работниците от партийния и съветския апарат, командният състав на Червената армия) почти изцяло се състоят от комунисти. ... Делът на репресираните комунисти по отношение на общата численост на партията е многократно по-висок, отколкото процентът на репресираните безпартийни в общата численост на населението на СССР" (Земсков 1993: 61).

Следващият пасаж разкрива механизма за подбор на репресираните:

"Западните изследователи, изучавали Смоленския архив, който в 1941 г. е заграбен от немците, а в края на войната попада в ръцете на американците и се препраща в САЩ, вече отдавна са обърнали внимание на странното несъответствие между броя на намиралите се на отчет в местните органи на НКВД "политически неблагонадеждни елементи" и репресираните през 1937-1938 г. Последните са значително по-малко, отколкото първите. Делът на лицата, намиращи се на отчет в местните органи на НКВД, по отношение на възрастното население нерядко представлява 10-15% и повече. Тях ги делят на три категории: I, II, III или "А", "Б", "В", а понякога образно – "врагове", "врагчета", "врагченца". На редица места (в частност, в казашките райони) на такъв отчет у НКВД се оказвали преобладаващото болшинство от мъжете от средната и старшата възрастови групи само поради факта на тяхната служба в белите армии в периода на Гражданската война. В периода на репресивната вакханалия 1937-1938 г. местните органи на НКВД са били готови да ги арестуват всички, но изпращаните от Центъра указания за конкретния брой "врагове на народа", който е трябвало да се разкрие и обезвреди (преди всичко в границите от 2 до 3% от възрастното население на района), са ги принуждавали да правят избор. Арестувани са всички подотчетни в картотеките на органите на НКВД лица от категорията "враг", а ако те не достигат за изпълнение на заданието на Центъра, то и част от онези, който минавал под грифа "врагчета". До "врагченцата", като правило, нещата не са стигали, и затова значителна част от тях не са репресиранни. Разпределението на нарядите регулират относителна равномерност в провеждането на

репресиите по региони. Не се забелязва никаква рязка диспропорция между районите, традиционно смятани за "червени", и местностите, явяващи се в периода на Гражданската война огнища на "руската Вандея". Напротив, има основания да се предполага, че в "червените" Московска и Ленинградска област хората, подложени на преследване, са били даже повече, отколкото в "белите" райони на Дон и Кубан" (Земсков 1997: 60-61).

Съществува специфично икономическа причина за масов терор и репресии: в съветската икономика няма пазар на труда и респективно не съществува механизъм за икономическа принуда и за запазване на ръста на производителността на труда посредством регулативната роля на безработицата. На процента на безработните в пазарните икономики съответства процентът на избитите и на озовалите с в "предприятието ГУЛаг" в съветската икономика [182]. "Насилственото преселване се провежда не само като репресивно, но и с цел икономическото усвояване на отделни райони с недостиг на труд" (Бугой 1992: 42). При това критерият за "рекрутиране" сред тези икономически репресирани групи е сходен: ниската производителност на труда. Разпространено е мнението, че репресирани в Съветския съюз по времето на Сталин са инакомислещите, съпротивляващите се на властта и набедените за такива.

Осъществяваният терор, разбира се, запазва политическата власт на Сталин, но по отношение на частта от населението, която е облагодетелствувана, преди всичко е в интерес на модернизиралите се селяни, т.е. на зарязалите селото жители и станали партийни и държавни работници, служачи, военнослужещи, народна интелигенция, индустриални работници или просто градски жители. "В навечерието на първата петилетка работниците и служащите представляват 17.6% от населението на страната, а в 1939 г. – вече 50.2%. Индустриализацията коренно изменя отношението на градското и селското население. Ако в 1926 г. в градовете живеят 18% от населението на СССР, то в началото на 1938 гражданите стават 30%. За 1929-1940 г. средногодишната численост на зетите в селското стопанство се съкращава на 19.6 млн. човека (с 36%), а в промишлеността се увеличава на 8.9 млн. човека (3.2 пъти)" (Алексеев, Алексеева 1991: 10). Извършва се "орабочиване", т.е. издигане на работници на ръководни длъжности. "Един от резултатите на "орабочиването" е снижаване на интелектуалното равнище на ръководните кадри. Така, в 1923 г. в Наркомата на финансите на СССР висше образование имат 60.3%, а в 1929 г. – 31.4% от ръководителите. Затова пък делът на тези с начално образование нараства от 10.3% до 29.1%. В средата на 1920 г. във ВСНХ отговорните работници-комунисти с начално образование са 40.4%, с висше – 21.1%, а безпартийните – съответно 5.2% и 71.8%. Директорите-комунисти на общодържавни тръстове с висше образование наброяват 5%, със средно – 15, с начално – 80%. Друго е съотношението при безпартийните директори: съответно 56%, 18% и 29%. Комунистите-ръководители на местни тръстове и техните филиали с висше образование са всичко 4.2%, със средно – 31.2%,

с начално – 64.6%, докато сред безпартийните ръководители с висше образование са 20%, със средно – 43.2%, начално – 35.8%" (Импельсон 2000: 45) [183].

"Макар по официалната версия апаратът на властта и управлението да е пролетарски, работнически, в действителност той се състои главно от представители на непролетарските слоеве – "съветските служаци". Есента на 1929 г. ЦСУ СССР провежда статистически отчет на личния състав на държавния апарат, обхващащ повече от 1 млн. човека. Неговият извод е: 2/3 от работниците се вербуват не от пролетарска среда. Служащите са най-голямата прослойка в държавния апарат, докато в общия състав на лицата на наемния труд те са всичко 25.8% (данните са от 1927/28 г.). Между другото "вдвиженците" от работниците и селяните, по данните на ЦСУ, в края на 1929 г представляват само 1.6% от общия брой работници от съветските учреждения. Преобладаващата маса от служащите са безпартийни: в 1928-1929 г. във ВСНХ те представляват 79%, в Народния комисариат по финансите на СССР – 90, в НКПС – 77.5%. По социалния си произход съставът на служащите е разнороден" (Импельсон 2000: 44).

Съветската бюрокрация се състои от два отряда: от професионално компетентни и от политически "вдвиженци", като КПСС е социалният лифт за последните, които вторично също така придобиват известно образование и професионална компетентност, вливайки се в редиците на "народната интелигенция". Съответно първите представляват политически неутрален инструмент за реализиране на проекти (една бюрокрация във Веберов смисъл) или за администриране (каквато е характерната руска традиция), докато вторите са ангажирани с трансмисията на проектите ("решенията") от партийно-държавния център и са локалното ръководство. В демокрациите при смяната на правителствата се сменя и политическата администрация, с което се способства за смяната на проекта и изпълнението на новия проект. Неполитическата бюрокрация е несменяема (т. нар. държавни служители). Адекватен на руската политическата култура и традиция, терорът спрямо бюрокрацията в СССР (ожесточил се в рамките на "големия терор" и следователно последният трябва да съответства на съществена "промяна на курса") съответства на смяната на администрацията в демокрациите. Тъкмо той обаче е главният обект на атака на XX конгрес на КПСС, с което се предопределя консерватизмът на Брежневата епоха, характеризираща се с несменяемост на политическата администрация ("номенклатурата" [184]), и неизбежната стагнация.

Терорът е нещо, което съвсем не е несъвместимо с маргиналната и репресивно-патриархална политическа култура [185] на модернизиралите се маси, формирана от колективистично-общинни представи и преклонение пред самодържавно-бюрокраичната трансцендентност [186]. "Преселването на човека в града е класически пример за маргинализирането на човека. Вчерашният селянин не става автоматически "градски индивидуализиран човек" Поначало това е само формално превръщане в гражданин, източник

на огромни, макар и не винаги осъзнавани социални напрежения. От маргинализация в СССР - Русия са обхванати десетки милиони хора. Градският жител често беше по своето съзнание, менталност полуградски, полуселски, живее със селски представи, а отчасти и с труд, извън урбанистичната култура" (Пивоваров 2001: 107). "Маргиналите не случайно се оказват на власт в СССР." Това се доказва убедително от данните за месторождението на съветския партийен елит. "Интересното е, че най-висок е делът на родените в градовете в първите състави на ръководството от времената на революцията и гражданската война – всъщност тогава, когато делът на гражданите в населението на страна е най-нисък. По-късно, с нарастването на процента на градското население, партийният елит все повече се рекрутира за сметка на пришълци от селото. В 1930-1989 година само 7% от висшето партийно ръководство представляват родените в Москва и Ленинград, 18% от други големи градове (областни и републикански центрове), докато на пришълците от селска местност се падат 47.3% и още 27.2% – на родените в малки градове и селища, които по начина и устройството на живота също могат да се отнесат към селската местност" (пак там: 108). Според мен, най-точна сатира на социалната същност на съветската държава е романът "Кучешко сърце" на Булгаков [187].

Осмислянето на терора изисква да се определи групата на "ние", чиято мобилност и експанзия легитимира властта и ѝ делегира правото за осъществяване на терор по отношение на "другите". Първо, това не е "пролетариатът", независимо от официално изповядваните догми на марксизма: пролетариатът по-скоро възниква в резултат на промените, а не е и не се превръща в техен субект. Второ, тази група може да се охарактеризира като социално мобилните, модернизиращи се – т.е. урбанизиращи се и индустриализиращи се – селяни. "В XX в. Русия осъществява историческият преход от селско, патриархално, аграрно общество към градско и индустриално, представляващо основата на модернизацията на страната. Обаче адаптацията на вчерашните селяни към градската култура и цивилизация – това, което образува основата на съвременната урбанизация – рязко изостава от мащабния ръст и концентрация на градското население (предпоставки за урбанизация). Качествените параметри на градското развитие далеч не съответства на западните стандарти" (Пивоваров 2001: 111-112) [188]. "Селските корени са една от фундаменталните особености на съветската урбанизация, в много отношения определяща спецификата на нейното развитие през XX в. След 1917 г. в течение на няколко години в градовете, по същество се извършва смяна на населението: практически са унищожени дворянството и старото търговско съсловие, изтласкано и разтворено, изчезва еснафството, малко остава и от квалифицираната, особено потомствена работническа класа. На смяна на тези основни социални слоеве, представляващи основата на дореволюционното развитие на града, идват напуснали родните си места селяни. Процесът на "селянизация" на града приема огромни мащаби и има далече отиващи

последствия. Еднородната маса селяни, нахлула в градовете, се превръща там в не по-малко еднородна маса от държавни работници и служещи, лишени от вътрешно разнообразие, а главно – от характерните черти на средни слоеве на населението. ... Без устойчива еснафска средина, средни слоеве, предпочитащи предпазливо да се държат по-далече от краищата на социалния и политически спектър, съчетанието от стабилност и демокрация в страната е невъзможно" (пак там: 107) [189]. Селската менталност се открива и сред характерните черти на обикновения съветски човек: чувство за изключителност, държавно-патерналистка ориентация, йерархичност, егалитаризъм и имперски характер (Левада и колектив 1993: 13-21). "Но даже урбанизирайки страната в хода на индустриализацията, болшевиките в действителност не *унищожават традиционното общество*. Носители на традиционно съзнание са не само селяните, но и много промишлени работници, за което за първи път почват да пишат социолозите от началото на Горбачовото преустройство. И това е разбираемо: самият начин на живот при реалния социализъм се основава на много социални опори и ценности именно на традиционното общество. "Обезсобственостяване", обезличаване, насаждане на опростена колективистка психология, психологията на "честна бедност" и пр. – всичко това може да се появи само в условията на традиционното общество с неговия манталитет и ценности, които неизбежно отиват в миналото в процеса на капиталистическа модернизация" (Кива 1997: 19).

Така видян, социализмът се осмисля като приспособяване на традиционните форми на общинен колективизъм и православно самодържавие към модерността и следователно като опит за синтез със западноевропейската цивилизация. Следва да се подчертае, че терорът се осъществява не толкова в интерес на групата на социално мобилните селяни, защото и тя попада сред тероризираните, а с оглед на нейната мобилност, на нейното модернизиране. "Разглеждането на политиката на сталинската тоталитарна държава в областта на контрола за социалните премествания позволява да се направи извод за това, че тя представлява постоянно възобновяващ се процес, включващ в себе си две последователни фази в съответствие с приетия критерий за маргиналност: търсене на врага-маргинал като метод за мобилизиране на масите, стимулиране на тяхната политическа активност в достъпна за низините на форми; унищожение на врага като механизъм за ускоряване на социалната мобилност" (Борисов 1994: 115) [190]. В този смисъл може да се каже, че терорът е в интерес на съветската държава като олицетворение на тази селска мобилност и модернизация, отколкото на определени групи или класи. Същевременно за терора е характерно, че "групата упражнява насилие върху себе си, заплашва себе си, за да се съхрани съществуваща. Терорът обединява хората, той е средство, чрез което те вземат под контрол своята съдба, стремят се чрез реципрочни права и задължения да поддържат групата съществуваща" (Craib 1976: 178). Модернизацията съхранява селяните, именно като ги тероризира и ги принуждава към социална мобилност,

откъсвайки ги от техните корени. Същевременно може да се говори за една групово и класово амбивалентна "ние-образуваща" и "ние-съхраняваща" манихейска "етика на терора" [191]. "Характерният съветски масов терор не може да бъде резултат на вярата, фантазиите на малцина идеолози, доктринери, чиновници. Това е форма на проява, следствие от развитието на масовите представи, на спецификата на заварената народна култура, на нейната динамика, на спецификата на онези реакции, които обществото дава на кризисните ситуации, опирайки се на създалата се култура" (Ахиезер 1999: 86). "Жертвите на сталинизма са само половината от истината за него. Има друга половина, а именно тази, че жертвите са били помощници и съучастници на своите палачи. Жертвите са били адекватни на епохата, която ги е породила. Ужасът на епохата на установяване на комунизма се състои не само във факта на жертвите, колкото в това, че получава преимущества, отбира се и оцелява тип човек, готов на жертви и на това да направи другите свои жертви" (Зиновиев 1993: 26).

Терорът, сравнен с "идеологическата работа", съответства на значителната дистанция между ноезис и ноема, между желано и реално [192], от една страна, а от друга – на отчасти резултатната съпротива на "другите" по отношение на "ние".

6.5. Идеологическа работа и облагодетелствувани групи от населението при социализма

Другата страна на принудата – за разлика от терора, насочен срещу "другите", – е *идеологическата работа, насочена срещу "другостта" вътре в групата "ние"*. "... държавата... изначално се държи не само на репресиите и терора, но и на силата и привлекателността на идеологическата доктрина и от голяма част от партията, и от значителни слоеве от населението" (Медведев 2003: 127). "... създадената директивна икономика действа благодарение на две подсистеми – "идеологически ентузиазъм" и "страх". "Идеологическият ентузиазъм" означава мощни процеси на идеологическа хомогенизация на население от десетки народности, различни религии и с висока степен на изостаналост около единна политико-идеологическа идентичност" (Проданов 2003: 204). При това водеща е ролята на централните партийни органи, които изработват нормата за принадлежност към групата "ние" и към нейните подгрупи.

Идеологическата работа се осъществява чрез партийните и масовите обществено-политически организации. Техният произход следва да се търси по-скоро в колективните органи на общините: селските събрания, във формите и начина, по който ръководят общините [193].

Идеологическата работа се стреми да възпитава "съзнателност", която означава приверждане на собствените цели и поведение на индивидите в съответствие с целите на групата "ние", на воденото от партията съветско общество. Очевидно, предварително условие за възможност на идеологическата работа е самоидентифицирането на индивида като

принадлежащ към групата "ние" [194]. Изходната група "ние" е тази на селяните. Шанин предлага единството на следните четири признака за тяхното идентифициране. (1) Селското домакинство [двор] е базова икономическа единица, където са едно цяло семейство, участък земя и трудът на него. (2) Селото като местоживеене и като единица на преход от поколение в поколение – социализация и определена селска култура, която включва и обичайното право. (3) Селянинът не само работи на земята, той владее още десетина други "професии", ако тук изобщо е приложимо градското разбиране на думата "професия". (4) Селяните са низшата класа, над която властват (Шанин 2003: 118-119). В съветско време групата на "ние" постепенно се преобразува по следния начин: (1) тези които *са* селяни; (2) тези, които *са или са били* селяни; (3) тези, които *са били* селяни; (4) тези, *чиито родители са били* селяни. Терорът едновременно "подгонва" селяните към социална мобилност и заедно с това сплотява тяхната група в този процес, съпроводен от неминуема диференциация и маргинализация. В годините на терора осъзнатият или неосъзнат страх от репресии е мощен стимул за самоидентифициране с групата "ние" и оттук за ефективност на идеологическата работа. Обаче от друга страна, характерно е за руската култура, че идентифицирането с групата "ние" повишава жертвоготовността, т.е. готовността да бъдеш подложен репресии. Може да се каже, че в нейните рамки е налице хипнотична безалтернативност на терора, независимо дали се идентифицираш с "ние", или с "другите". "Репресивността на традиционната руска култура, високият статус на монашеския аскетичен идеал (до който обикновеният смъртен, разбира се не се доближава, но в идеален план се стреми или поне твърди, че се стреми) в своите основания също са пронизани от гностически смисли" (Яковенко 2000: 92).

С почти пълното преустановяване на терора и ограничаването на репресиите след XX-я конгрес на КПСС постепенно обществото е обхванато от апатия, идеологическата работа става ритуална, показна и неефективна. Освен това, в новите условия на индустриализация и урбанизация другият източник на идеологическата работа – общинният колективизъм – постепенно се разрушава и се изчерпва. В анонимността на социалната мобилност неговата архаично-традиционна основа на затворени тесни контакти се оказва ерозирана.

Самото преустановяване на терора и в резултат отслабването на идеологическата работа [195] свидетелства, че реалните цели за революционно преобразяване на обществото са постигнати: селското общество е урбанизирано [196], индустриализирано и модернизирано – построен е т. нар. реален социализъм. [197]? "Изграждането на комунизма" е само лозунг, съответстващ на възникването на "комунистическа квазирелигиозност" (Андреева 2003) [198] [198] в Русия, под който се извършват тези промени и които завършват с построяването на "реалния социализъм".

Рязкото ограничаване на принудата показва, че ноезисът, преди това задвижен към някаква, фигуративно казано, "ноезисна ноема", или с други думи "идеал", вече е постигнал

реалната цел. Така времето е, от една страна, реален въобразен, а от друга, смислообразуващ и реален постигнат резултат на времето.

Както и терорът, идеологическата работа може да се разграничи по групи население, "обхванати от нея":

1. Партийните членове. Те представляват ядрото на групата "ние", формират партийно-държавната бюрокрация и са нормативно задължени самите те да осъществяват идеологическа работа по отношение на останалите групи.

2 "Народната интелигенция": хуманитарната и научно-техническа. "Ако в 20-30-те г. значителна част от професионалната интелигенция не членува в партията, то от 50-те години може да се наблюдава нарастваща интеграция в КПСС; никой друг слой не показва такава висока "комунизация" както представителите на интелектуалните професии" (Байрау 1994: 128). За периода 1966-1982 приблизително една четвърт от новоприетите кандидат членове и членове на КПСС са специалисти (Meibner 1985: 533; 532, 546).

3. Младешите. В съответствие с възрастовата специфика на тази група ударението пада върху проектите, скъсването с традицията, мобилността, ентузиазма. ВЛКСМ е "първият помощник и школата" на КПСС.

4. Индустриалните работници.

5. Колективизиралите се селяни

6. Градските жители

7. Неруските народи и националности. Само в РСФСР се наброяват 51 народности (Котов 1992: 35).

"Най-привилегированите социални групи сравнително лесно могат да се отделят по онези блага, от които те се ползват. Специалистите, заети в държавните предприятия получават основното си възнаграждение под формата на висока заплата. Партийните и държавните чиновници са свързани с по-твърди граници на заплатата, но затова пък в периодите на остър дефицит на продоволствие и стоки тях ги включват в онези категории работници, които се ползват от преобладаващото снабдяване, а също и от онези блага, от които са лишени другите. Командният и началническият състав в армията заема забележимо обособено положение и размерите на благата, от които той се ползва, постоянно се увеличават. Представителите на творческата интелигенция (които могат да работят на общи основания и в държавния сектор) също получават някои съществени, макар и второстепенни привилегии" (Мэтьюз 1992: 1).

Най-привилегированата група, особено след преустановяване на сталинските репресии, е групата на номенклатурата, или "съветският елит". Самата тя също е подложена на идеологическа работа, но решаващият белег за идентифицирането ѝ с групата "ние" са интересите и съхраняването на властовите позиции на нейните членове. Руската

изследователка Криштановская изброява следните характерни белези на съветския елит: номенклатурен характер, монолитност, структура, йерархичност, рекрутиране при отсъствие на самовъзпроизводство, географска мобилност, вътрешна ротация и система на привилегиите [199]. "Съществуваше обширна и разгърната система от привилегии за членовете на номенклатурата: "страната Номенклатурия", по израза на М. Возленски. Съществуването на тази система беше обусловено от състоянието на съветската икономика на "дефицита". Членовете на номенклатурата бяха не толкова богати в "западния" смисъл на тази дума, колкото смайващо се отличаваха от равнището на живот на обикновените хора" (Криштановская 1995: 53). В периода на преустройството "се създава нова система от привилегии. Ако по-рано привилегиите на номенклатурата носят "вещен" характер и се изразяват в предоставянето на част от държавното имущество за лично ползване, в парични изплащания, в особена сфера на услугите, то сега привилегиите придобиват все повече "дейностен" характер. На номенклатурата се разрешава да върши това, което на другите се забранява, и да извлича печалба от това. Главна привилегия става изобщо разрешението за печалба" (пак там: 55). Същата авторка изброява следните привилегии от времето на преустройството: създаване на съвместни предприятия, свободно превръщане на безналичните пари в налични, изгодни кредити, операции с недвижимости, привилегии в експортно-импортни операции, приватизация на държавните предприятия от чиновниците, които се разпореждат с тях, превръщане на министерствата в концерни, приватизация на банковата система, на разпределението, на някои рентабилни производства (пак там: 55-58).

6.6. Вместо заключение: репроектирането на социализма, или към "перестройка"!

Терорът и идеологическата работа, твърде ефективни за една ускорена модернизация като инструменти за масово въздействие и еднолично или централизирано управление на империята [200], обаче се оказват напълно несъвместими с предизвикателствата на информационните технологии. Фигуративно казано, възходът на Бил Гейтс и разпадът на СССР са "двете страни на една монета". В информационното общество, ако изобщо съществува „класова“ разделителна линия, тя минава не толкова между „труда“ и „капитала“, колкото „между информационалната съвременна работническа сила, въплътена в елитната част на средната класа и основната маса от националните отряди на работната сила“ (Шкаратан, Инясевский 2007: 64; също и: 2008: 7).

"Възраждането на империята в облика на СССР се преплита с индустриалните и късноиндустриалните етапи на модернизацията. *Империята СССР* беше пресъздадена на основата на съветската индустрия, ставайки уникален пример не само за евразийска, но и за синтетична традиционно-съвременна империя, своеобразното развитие на която, нейните пробиви и провали се детерминираха от геополитическите, културно-историческите и

социално-политическите реалии на XX в. Не успявайки да се впише в постиндустриалния етап на модернизацията, социалистическата империя за много кратък срок се лишава от тях и се оказва в началото на 1990 г. в ситуацията на тотална социално-икономическа, политика-административна и културно-цивилизационна криза" (Алексеев 2003: 10). "Съветските управници попадат в модернизационния капан, възпроизвеждайки неразрешимите проблеми за свързване на високите технологии с консервиране на синкретичното съзнание" (Яковенко 1994: 56).

Оказа се, че модернизацията е екстензивен фактор на растеж, който поради изостаналостта и огромните размери на Руската империя за определен период създаваше видимост за интензивен. *Ускорената* модернизация и *социална* мобилизация залагат катастрофата на невъзможността да "се вземе" – при такава скорост и превес на социално-колективното – "завоя" към информационното общество, в което свободата е условието за интензивния фактор на творчеството в качеството му на основна предпоставка за икономически растеж. Фигуративно казано, в СССР Бил Гейтс щеше да си остане цял живот "в гаража".

Тъкмо поради това в средата на 80-те години за генерален секретар бива избран Горбачов – относително млад, енергичен и реформистки настроен. "Започналите уволнения и премествания във върховете раждат усещане за реално обновяване и надежда за възстановяване на социалните лифтове. Освобождаването на висши вакантни места привежда в движение цялата система, временно възстановявайки канала за социална мобилност "провинция – център". Обаче огромните очаквания за придвижване по служба и самореализиране за болшинството инициативно настроени индивиди не се оправдават. След двадесетгодишен застои "повишенията" са твърде незначителни" (Борисов 1994: 115) [201].

Ако рязката, революционна смяна на традицията е възможна само привидно, то изработването на нов проект и неговото постепенно реализиране е в човешките възможности. Задачата, която реално стои пред новия съветски ръководител, е как самодържавно-православната традиция и ерозиралата общинно-колективистична нагласа, да се съвместят или дори да се превърнат в инструмент за свобода и творчество [202].

Една вътрешно противоречива, абсурдна по определение и вероятно неизпълнима цел! "Всички опити да се съедини съветският социализъм с демокрацията и пазара претърпяват крах: към края на неговото [на Горбачов] управление икономиката се разстройва, което до голяма степен предопределя обръщането към болезнената гайдаровска шокова терапия" (Согрин 2002: 100). Централно подтикнатите свобода и творчество при "запушена" социална мобилност – и при това още в своя зачатък [203] – предизвикват краха [204] на Съветската империя [205]. "Леталният изход за съветския реален социализъм", "макар и по принцип да не е неизбежен в ситуацията от 80-те години по силата на "безвременността" на

съветския реален социализъм и еластичността на неговите граници, имащи естествен характер (човек и природа), е въпреки това не по-малко реален. Тази реалност се обяснява с отсъствието на адекватно самосъзнание, т.е. на действителна субектност в държавния и партийния апарат, и отсъствие на алтернативни социални сили" (Чешков 1997: 98).

Преустройството, разбрано като репроектиране на социализма, се оказва невъзможно.

"ПЕРЕСТРОЙКА": ПРОЕКТЪТ ЗА РЕПРОЕКТИРАНЕ НА СОЦИАЛИЗМА

7.1. "Онтологическият смисъл" на интелигенцията

Обществената функция на интелигенцията в християнската цивилизация е на медиатор, на "творчество-в-света", на преосмисляне на съотношението между добро и зло и особено според бързо променящите се реалии на модерните времена. Православието обаче, запазило някои по-архаични елементи в християнството от юдейската предистория на Стария завет, оставя творчеството в света като прерогатив на трансцендентното. Характеристики на самоусещането на руската цивилизация според А. Неклеса (2008) са: „апофатичност, безименност, различност, пределност, екстремалност, придвижване, усвояване, мобилизация, катастрофичност... И даже „перестройката“ в някакъв неявен вид присъства в дадената редица в това число като залог за катастрофичност – и всичко това, заедно взето, влиза в някаква „руска социология на развитието“.

Творчеството, осъществявано специално от руската интелигенция, е по-скоро духовно, отколкото насочено към една прагматична и постепенна промяна на света. Политическото като друга страна на творчеството в света е изместено от съборното, което пък се възплъщава във волята на самодържеца. Такова възплъщение може да бъде по-скоро трансцендентно, тъй като "земни" механизми за изразяване на свободната воля на народа или не съществуват, или играят второстепенна роля. Интелигенцията обаче изпълнява ролята на обществена съвест на духовната цялост и предполагаемо единение на обществото и по този начин влияе на трансцендентното, "съборно" възплъщение на целостта в самодържеца.

Ако използваме феноменологичния "модел на номата и номезиса", присъствието на интелигенцията-медиатор като обществена съвест предполага едновременно близост и несъвпадение на номезиса и номата, на дължимото и съществуващото. Напротив, ролята, която ѝ е отредена, във времената на терор, когато съществуващото се е устремило енергично към някакво дължимо, е "да възпитават масите", "да ги заразява с революционен ентузиазъм", т.е. в този случай тя е земният коректив не на трансцендентното възплъщение на целостта в самодържеца, а – обратно – коректив на историческата инертност на тази цялост, насочена от самодържеца към нов проект. В онтологичен смисъл и в двата случая руската интелигенцията е, от една страна, изразител на разликата между дължимо и съществуващо, "говорител на трансцендентното", а от друга, допълва самодържеца като земно представяне на трансцендентното творчество в неотменната духовна специфична конституираност на православната цивилизация. В частност и фигуративно казано, в навечерието на същността

промяна в руската цивилизация "бог се разделя на две", за да може да се противопостави сам на себе си и тези две негови части се представят "на земята" от самодържеца и интелигенцията, като ролята на последната е също така да предизвести и смекчи неизбежните трусове при приближаването и настъпването на промяната.

В историята на социалистическа Русия (която е почти равностепенна на историята на СССР) само първият и последният вожд – Ленин и Горбачов – могат да бъдат наречени представители на интелигенцията. Те символизират и двете противоположни нейни роли: на вдъхновител на масите и на обществена съвест, подготвяща промените. Самото попадане на интелигент в позицията на самодържец означава и предзнаменува радикална промяна.

7.2. Горбачов – инициатор и жертва на "перестройката"

Особеностите на руската политическа традиция са такива, че измененията се извършват по инициатива отгоре. Ето защо от способностите и особеностите на намиращия се на върха зависи много.

Почти всички изследователи описват Горбачов като "склонен към отстъпки" [206] "под напора на новите световни реалии", "умерен" и "центрист" [207], търсещ компромиса и консенсуса [208], "идеологически гъвкав" и еднакво привързан и към социализма, и към неговото обновление [209].

"Идеологическата еволюция на Горбачов беше поразителна и за лидер на такава държава – безпрецедентна. Каква беше нейната първопричина: вътрешното саморазвитие или желанието да се приспособи към демократичния процес, който се радикализираше много по-бързо от инициатора на преустройството? Очевидно – второто и това обстоятелство обяснява, защо Горбачов престана да бъде лидер на преобразователния процес: на догонващия "прогреса" тази роля не е по силите. Напълно очевидно е също, че органична интеграция на Горбачов с оформилото се спонтанно демократично движение не се извършва и не е можело да се извърши: последната все повече придобива антикомунистически характер, а за Горбачов, предполагащ да остане генерален секретар на ЦК на КПСС, това е неприемливо... И въпреки това в 1989-1991 г. Горбачов от комунист се превръща в комунист, социалдемократ и либерал едновременно" (Согрин 1992: 141).

В дейността на Горбачов могат да се разграничат два етапа, водораздел от които е Партийната конференция през 1998. През първия етап Горбачов е инициатор на промените, техният неуспех сам той до голяма степен обяснява с инерцията и дори активната съпротива на "консерваторите". През втория етап обаче инициаторите от него промени го застигат и той все по-трудно ги следва, до степен в навечерието на августовския опит за преврат да изостави нещата на техния ход. "Горбачов подчиняваше историята на своята воля, беше неин режисьор до 1988 г., но след това като лидер на преобразователните процеси в обществото изчерпва себе си" (Согрин 1992: 144). "Аз лично съм убеден, че Горбачов се пречупи през есента на

1990 г. Той се обърка, трескаво търсеше изход... В резултат фактически умря горбачовската президентска власт... Останалото време до метежа беше време на безвластието, политическата паника и укрепване на необолшевиизма" (Яковлев 2000: 505-506). "Както се вижда при назряването на августовските събития от 1991 г. Горбачов изигра ролята на "двуликния Янус": той със своята политика стимулира възможността за възникване на пуча (макар непосредствено да не го е организиран), и той със своята идеология захранваше правилата се с пуча демокрация" (Согрин 1992: 144).

Каква е обективната роля, която изигра Горбачов при прехода към демокрация в Източна Европа и особено в СССР? В средата на 80-те години никой, включително и неговите врагове, не очакваше, че реалният социализъм и Съветският съюз ще рухнат. Затова сякаш е естествено да се припише на Горбачов ролята на "глупак" или "злодей", който сам неволно или нарочно е предизвикал [210] подобен исторически катаклизъм [211].

Ако обаче се приеме гледната точка, към която аз се придържам, а именно че тъкмо тогава екстензивните икономически и социално-политически процеси, захранващи социализма, а именно, урбанизацията, индустриализацията и по-общо модернизацията като цяло се изчерпват, то ролята на Горбачов е тази да управлява едно корабкрушение [212]. Това което постига е да избегне гражданската война и ненужни жертви, да намери един постепен, "умерен", "центристки" преход и еволюция за Русия. До голяма степен онова, което не можа да избегне – самото корабкрушение на социализма и разпада на СССР, навлизането на Русия и на всички страни от бившия СССР в дълбока криза – е било неизбежно. "Тук е правомерен въпросът: имаше ли Горбачов въобще някаква стратегия за въздействие върху хода на историята (още повече, че болшинството аналитици категорично отричат наличието при него на никакви преобразователни планове)? По мое мнение, стратегическа линия в политиката на Горбачов се проследява, което не отрича дълбокия му прагматизъм, граничещ с неспособност да се изскубне от плена на дребни политически интереси, както и очевидният факт на отсъствието при Горбачов на премислени, а още повече на всестранно обосновани планове за обществени преобразования" (Согрин 1992: 139).

Изхождайки от изчерпаността на реалния социализъм в средата на 80-те години в Съветския съюз, стратегическата линия на Горбачов и през двата етапа – "ускорение" и "преустройство" – може да се опише като опит и вяра, че тази изчерпаност може да се преодолее. Мекият, гъвкав, опортюнистичен, "интелигентски" и отстъпчив стил на ръководство е тъкмо най-подходящият в една безперспективна и от това безизходна ситуация, когато максималното, което може да се постигне, е предотвратяване на излишната конфронтация. Тъкмо в това Горбачов успява. Това, в което не успява и към което непрекъснато се стреми: да съхрани или да реформира социализма, е по начало невъзможно.

"В политическата стратегия на Горбачов са различни два нееднозначни етапа, разграничителен рубеж на които е край на 1988 – началото на 1989 г., т.е. тъкмо средата на епохата на преустройство. На първия етап Горбачов участва като инициатор на промените, а следователно като творец на историята, на втория етап вече се нагласява според промените, ставайки пленник на излезли от контрол, пък и непредвидени от него исторически процеси. И макар на втория етап в своята идеология Горбачов да стана много по-радикален, той вече не възглавява историческия процес, а само го следва в по-добрия случай или му се съпротивява – в по-лошия. Историята в крайна сметка помете личността, която само няколко години преди това даде на историята нова насока" (Согрин 1992: 139).

Антиалкохолната кампания, законът за държавното приемане, училищната реформа, които са главните моменти в първия етап на Горбачовите реформи, "ускорението", до една се провалят и дават резултат, обратен на очаквания. Горбачов сякаш се опитва да следва насоката на Андропов, а именно "засдравяване на дисциплината", но бидейки твърде откъснат от реалния живот и с мек, "интелигентски" стил, не може да постигне никакъв реален резултат, създава впечатление за "лутане". Все пак заявката за реформи му осигурява огромен вътрешно- и особено външнополитически кредит на доверие, който му позволява да премине към втория етап от реформите, "перестройка", при който "презумпцията за невинност на социализма е отхвърлена": той трябва да бъде демократизиран, да му се придаде "човешко лице", ударението да падне върху "общочовешките ценности", миналото трябва да се преосмисли [213]. "На първия етап стратегическата линия на Горбачов се заключаваше във възстановяване на идеалите на "шестдесетниците", на принципите на "социализма с човешко лице", което след непродължителното Хрущово затопляне са запратени в нелегалност в СССР още в началото на 60-те години и стъпкани под веригите на танковете в Чехословакия през 1968 г. Позицията на шестдесетниците и на Горбачов се основава на вярата в идеалния марксистко-ленински модел на социализма, който е изопачен в СССР и който предстои да се възстанови в първозданната му чистота" (Согрин 1992: 139). "Вече в 1987-1988 г. Горбачов и неговите единомишленици започват да употребяват термина "общочовешки ценности", но правят това твърде неумело, така че в тяхното изтълкуване общочовешките ценности в крайна сметка се превръщат в социалистически. Признавайки като общочовешки ценности пазара, плурализма, правовата държава, след това говорят, че в СССР е необходимо да се утвърдят "социалистически пазар", "социалистически плурализъм", "социалистическа правова държава" (Согрин 1992: 140).

Още на първия етап от реформите Горбачов обявява политиката на "гласност". Властта и процесите в икономиката и обществото трябва да бъдат прозрачни за общественото мнение. В действителност обаче гласността означава преди всичко преосмисляне на миналото. "Провъзгласената от Горбачов гласност на първо време обхвана, изглежда, не толкова

съветското настояще, колкото съветското минало. Горбачов здраво се държеше за "социалистическия избор", като че направен от народа през октомври 1917 г." (Иоффе 2002: 157). Във връзка с новата политика на гласност особено влияние придобиват медиите. "На дневен ред при Горбачов са мас медиите – мобилизацията на обществото заради коренното му изменение. Това е стратегия на голям риск, която поставя печалбата в пряка зависимост от скоростта на измененията" (Мицкевич 1990: 146).

През 1989-1990 г. позицията на Горбачов вече се оказва вътрешно противоречива. Реформите не дават резултат, затова пък назрява революция. Оказва се, че ръководителят на социалистическата държава трябва да извърши антисоциалистическа революция. "Двусмислеността на позицията на Горбачов става все по-очевидна: от една страна, съдейки по еволюцията на неговото кредо, той все повече се превръща в социалдемократ и либерал, но от друга, той, явно желаейки да задържи властта, в своята практическа политика здраво се държи за апаратната структура на КПСС, не само не се решава, но явно не иска да разкъса пъпната връв, свързваща го с консервативното ядро в партията" (Согрин 1992: 142). "Дейността на Горбачов в 1989-91 г. беше изпълнена по такъв начин с най-дълбоки противоречия: от една страна, той твърде енергично сменя своите възгледи, опитвайки се да ги приспособи към изискванията на деня, на естественото развитие на нещата, но от друга – в своята практическа политика, той не може да скъса със структурите на реалния социализъм, да се откъсне от техния плен" (Согрин 1992: 144).

От дистанцията на времето можем вече да определим обективната роля Горбачов: той едновременно и инициира процесите, и ги забавя и омекотява: прехвърля революцията в "нежно" и "кадифено" русло. Революцията не може да бъде избегната, страната и обществото са отишли твърде далеч в своето модернизиране, екстензивните фактори за която са изчерпани. Съперникът – САЩ и неговите съюзници – не дава покой и настоява за мирна и военна надпревара. Горбачов имаше силата да понесе онова, което не можеше да промени [214], а онова, което можеше и което направи, беше да омекоти осъзнаването на необходимостта и началото на прехода, може би сам осъзнавайки нещата едва с осъзнаването им от общественото съзнание [215].

7.3. Необходимост и невъзможност на "перестройката"

В средата на 80-те години съветското общество не е в криза, а в изчерпаност. До криза довежда тъкмо опитът да се преодолее тази изчерпаност. Дотогава, макар в последните години на Брежнев все по-бавно, икономиката и обществото се развиват за сметка на екстензивни фактори. Това, което се опитва да направи Горбачов е да прехвърли развитието на интензивни релси. Възможно ли е изобщо обаче интензивно развитие в рамките на егалитаристка и колективистка менталност [216] или в икономика, която може да си позволи да не се съобразява с разходите? "В 1925 г. английският икономист Дж. М. Кейнс... поставя на

социалистическата икономика диагноза: съветската държава е дотолкова неефективна, че не би могло да има възможност да оцелее. Това са поразително точни думи, еднакво справедливи за всичките 70 г. социалистическо и комунистическо строителство. Социализмът е до нямай-къде приспособен към стратегия за оцеляване въобще, а особено в условията на "чрезвычайщина" и доколкото "мы за ценой не постоим", удържа по този път много победи, в т.ч. и икономически" (Смирнов 2002: 105). "Въпреки това не може да се каже, че социализмът не демонстрира никакви успехи в ефективността на икономиката; просто той разбира ефективността по своему. Ефективността на икономиката се определя чрез отношението на разходите и резултатите, по-точно чрез изваждане на разходите от резултатите. Социализмът притежаваше уникални трудови и природни ресурси (в това беше и неговата слабост) и можеше да не се съобразява с разходите. Под резултати се разбират целевите установки на тоталитарната система, страничните резултати изобщо не се вземат под внимание. Затова за ефективност на социалистическата икономика може да се говори само в пределите на интересите на самата система" (Смирнов 2002: 105) [217]. "Проблемът за неефективността на съветския стопански модел продължава да се изостря. Новата световна конюнктура на цените на нефта и газа доведе до рязко падане на валутните постъпления и много болезнено се отрази на крайно небалансираното производство. Към първата половина на 80-те години за ръководството на страната стана очевидно, че да се отлага решението на назрелите проблеми е невъзможно. Опитите поне да се смекчат чрез Андроповите административни мерки за укрепване на трудовата дисциплина и усилване на отговорността не дадоха резултат" (Плискевич 1998: 21). Изоставането от икономиката на САЩ непрекъснато се увеличава [218]. Структурата на икономиката е силно деформирана в съответствие с марксизма (и особено със сталинизма): произвеждат се преди всичко стоки, и то стоки, обслужващи производството ("група А"), а не услуги и дори не стоки за народно потребление ("група Б") [219].

Същевременно обаче е налице един огромен индустриален потенциал и квалифицирани кадри, които нямат никаква перспектива за реализация [220]. Освен това "колкото по-образовано е обществото, толкова то е по-възприемчиво към либералната идеология. В този смисъл руското общество от края на XX в., преболедувало тоталитаризма, е по-открито за демократични преобразования, отколкото обществото в началото на века" (Кольцов, Мансуров 1991: 33).

Съветската държава, разбира се, като всяка държава е гарант за съществуващия строй. Но според руската традиция, тя притежава и много по-разширени функции, които в крайна сметка пречат за интензифицирането на икономиката, възможността за реализация на висококвалифицираните кадри. Отгук е и един от основните парадокси на "перестройката", от една страна, провеждана като държавна политика, но от друга, насочена към ограничаване на всеобхватността на държавата [221]. Реализирайки своите цели, а именно ограничаване на

държавата с оглед интензифициране на икономиката и обществото, се разрушава и самият инструмент, с който се реализират тези цели, а именно тъкмо държавата. В частност поради тази вътрешна противоречивост на перестройката като реформаторско движение "отгоре", тя не е в състояние да удържи реформаторския си характер, а е изправена пред дилемата: или пълно връщане назад (алтернативата на августовския пуч), или революционни преобразования (либерално-демократичната алтернатива). Перестройката не може да се развие като еволюционно реформаторско изменение [222]. "Трагедията на реалния социализъм в това и се състои, че други форми за историческо съществуване освен административно-командната, той не знаеше и не знае до наши дни... именно с това обстоятелство е свързан неговата дълбока криза" (Антонович 1990: 6).

Едно друго противоречие е между необходимостта да се премахне уравниловката и привилегиите, за да се стимулира интензифицирането на труда и икономията на ресурси и съществуващата централизирана административно-бюрократична система за управление на икономиката [223]. Трябва да се отсеят излишните работници, скритата безработица да се превърне в явна, а lumpенизираното социално дъно да се изостави на самото себе си. "Анализът на разпределението на труда в СССР на границата на 80-90 г. води до извода, че всеобщата задължителност на труда не може да се признае за действителна. С производство на съвкупното обществено богатство е заето около една трета от населението на страната; от порядъка на 20 млн. трудоспособни граждани никъде не работи, без да има статуса на безработни и създавайки опасна криминогенна ситуация в обществото; разрушително действие оказва маса "безполезна", неприсвояван от обществото съвкупен труд. Изводите са следните: с наличното количество и качество на труда не е възможно да се осигури социално-икономически прогрес на страната, "пробив" от днешната ситуация; обществената форма на труда, създадена се в 30-те години и действаща до 70-те, окончателно се разруши понастоящем, което създава криза на всички обществени структури; първа по ред задача на обществото трябва да стане реформата на труда, осигуряваща въвличането в общественния труд на основната маса от населението за създаване на икономическа стабилност и социален прогрес" (Марцева 1990: 10).

Необходимостта да се премахне уравниловката и привилегиите влиза в противоречие също така с наследения общинен колективизъм, който е в основата на негативната оценка за изменението на социалната диференциация и стратификацията на обществото [224]. "Болшинството респонденти, отбелязващи наличие на социална несправедливост в областта на разпределението, също предпочитат организационни мерки в тази сфера, изказват се за уравниловка" (Покровская 1990: 50). Съществуващата система на заплащане на работниците на практика изключва стимулите за интензифициране на труда [225].

Куриозно е как тази колективистка насока формира възгледите и за приватизацията. "Като цяло в масовото съзнание от 1990-1991 г. все по-трайни и по-трайни позиции завоюва идеята за народна приватизация" (Плискевич 1998: 36). Впоследствие "с хода на реалния процес на приватизация, естествено, все по-явна става илюзорността на митологията на "народната приватизация" (Плискевич 1999: 36).

Реформите по замисъл "трябва да отприщат творческата съзидателна енергия на народа". Но всъщност реформите се подкрепят само от бюрокрацията, при това привидно, формално, според принципа, че "спуснатото отгоре се посреща с мерки за изпълнение отдолу", ала самият този принцип е в пълно противоречие със съдържанието на "спусканото отгоре" в този случай [226]. Напротив, в т. нар. народ се е формирало устойчиво, на равнище предразсъдък неприемане на всякакви новации [227]. Сред работниците [228] и младежта [229] също така се открояват тези две групи: "кариеристи" и "индиферентни". Ясно е, че нито едната, нито другата група са реално заинтересувани от реформата на социализма. Един от въпросите, останали без отговор, е кой реалният и заинтересуван от неговия успех "социален субект" на "перестройката"? Например депутатите от новоизбрания Съвет на народните депутати не схващат себе си като политически субект [230], членовете на КПСС не подкрепят реформите [231], не ги подкрепя и държавният апарат [232], липсата на непосредствени икономически резултати и все по-застрашителната перспектива изключват масовата поддръжка [233].

Следва да се отбележат и множество наследени към момента на началото на реформите дисбаланси и анахронизми. По-надолу са изброени някои от тях без претенция за изчерпателност или представителност, а в качеството на илюстрация. Модернизацията е предизвикала криза на етнокултурната идентичност [234]. През 60-80 г. етнодемографската ситуация се влошава [235] и е налице ясно изразена поляризация на темповете на ръста на числеността по териториален и етнически признак в полза на средноазиатските републики [236]. Над 25 млн. руснаци живеят на територията на другите републики (извън РСФСР, но в рамките на СССР) [237]. Селото е в демографска [238] и икономическа [239] криза, а самите селяни са подложени на жестока експлоатация [240]. В градовете, но особено на село работниците застаряват [241]. Разхищаването и "отклоняването" на държавни материали е повсеместно [242]. В сила е прописната система [243]. За градовете е характерен недостигът на жилищна площ [244], като проблемите на големите, средните и малките градове са различни [245]. "Отсъствието на наситен стоков пазар, неудовлетворителната организация на търговията води до безполезно ходене по магазините в надежда да се купи нещо. Нерационално се губи свободно, а често и работно време" (Рукавишникова, Сапожников, Хазова 1990: 97) [246]. Съветската наука постепенно започва и все повече изостава от световната, оказва се в състояние на криза [247]. Значителна част от творческата интелигенция

може да съществува само чрез държавни поръчки и се е превърнала в част от бюрократичната система [248]. Показателите за самоубийствата на 100 хил. чов. са приблизително на равнището на развитите западни страни, но показват съществено намаляване в годините на преустройството [249], с началото на което сякаш възниква известна перспектива.

Същевременно самата "перестройка" почти не решава нито един от съществуващите проблеми, но за сметка на това поражда нови. Сред тях отново без претенция за изчерпателност могат да се посочат: нови остри миграционни проблеми, имащи както вътрешно така и външнополитическо значение [250]; рязко изостряне на международните отношения [251]; ръст на потенциала на престъпния свят и разрастването на сенчестата икономика [252]; завръщането на "афганци" [253].

Преустройството на социализма "отгоре" е невъзможно, то не може да удържи реформаторския си характер, тъй като изисква ограничаване на главния инструмент на реформата – държавата.

7.4. От "ускорение" през "преустройство" към "пазарност" на социализма

Горбачов и екипът му опитват последователно различни подходи за реформирането на реалния социализъм и СССР. Същността на неговия мандат е да извърши необходимите реформи, ако те са възможни, или да смекчи и частично да неутрализира стромолясането, ако реформите са невъзможни. Не е вярно, че колапсът на съветската система е предизвикан от неговите действия или от неправилно избрания път за реформи (например в сравнение с един предполагаем "китайски" път). Целият съветски период от руската история, който е период на пределно ускорена "православна" модернизация, придвижва страната "на Запад", макар и в качеството на съперничество и съревнование. Курсът към реформи е продиктуван от това, че движението "на Запад" се забавя, че отново се появява и непрестанно се разширява технологичната, научна, икономическа, социална, а накрая и военна пропаст между "Запада" и СССР.

След края на прехода, колкото болезнен и продължителен да е той, това движение, временно изпаднало в криза и колебание, ще продължи. Русия едва ли ще открие своята идентичност като азиатска държава, извън или дори противопоставена на Европейския съюз, а по-скоро ще се интегрира под една или друга форма с него. Изхождайки от такова разбиране може да се даде обективна оценка на хода на реформите на Горбачов като опит да се реформира социализма, оставайки във все по-широко разбирани негови рамки. "За седемте години, минали от април 1985 г., страната се развиваше под знака на различни, понякога взаимно изключващи се тенденции, и все пак те се тълкуваха като продължаване на преустройството или встъпването му в нова фаза. Замислена от висшето ръководство на партията като революция отгоре, първоначално тя е насочена не към разрушаване на създалата се обществена система и политически строй, а към тяхното съхранение посредством

либерализирането на "реалния социализъм". (Не е случайно, че първоначално се говори не за "преустройство", а за "ускорение" на основата на съединение на достиженията на НТР с преимуществата на социализма)" (Бакалов 1992: 26).

Неуспехът на реформите показва, че реалният социализъм се е изчерпил като форма за руската модернизация.

"В историята на преустройството могат да се различат четири периода: първи, от март 1985 г. до януари 1987, преминал под лозунга "повече социализъм"; вторият, вместващ се в 1987-1988 г., има нов лийтмотив – "повече демокрация"; третият, обхващащ 1989–1990, става период на разграничения и разкол в лагера на преустройството"; най-сетне, четвъртият етап, съвпаднал с 1991 г., се ознаменува с рязко изменение на съотношението на силите в полза на радикално-реформистки групировки, идването им на власт и началото на съединяването на идейно-политическата революция с радикални социално-икономически преобразования" (Согрин 1992: 193).

Като революция отгоре преустройството се основава на три постулата (Бакалов 1992: 26). Първият постулат е, че КПСС остава ръководна сила, т.е. запазва монопола на властта. В лицето на новите, негласно контролирани от нея съвети, партията получава допълнителен канал за "транслиране на своята воля в народа" и нов механизъм за контрол над обществото. Заедно с КГБ, армията, вътрешните войски съветите трябва обслужват съществуващата система, действайки като "либерален" механизъм за нейното стабилизиране. Вторият постулат е, че СССР се запазва като единна и унитарна държава. Републиките получават малко по-голяма свобода, но като цяло в главното, както и преди, напълно се контролират от съюзния център. Третият постулат е, че страната продължава да се придържа към социалистическия избор. Във вътрешната политика това е запазване на държавната (официално наричана обществена) собственост, "плановото стопанство", приоритета на политиката над икономиката, а също поддържане господството на марксистко-ленинската идеология. Във външната политика – по-нататъшни крачки за смекчаване на напрежението между Изтока и Запада, на първо място между СССР и САЩ; продължаване на процеса на разоръжаване при едновременно запазване на "социалистическия лагер" (в известна степен преустроен и либерализиран) и международното комунистическо движение; поддържане на създаването се разделяне на света на "две противоположни системи". "Такъв е бил – както се вижда по документите от 1985 и 1986 г. – общият замисъл на преустройството" (Баталов 1992: 26).

Замисълът на реформата е изложен от Горбачов на априлския (1985 г) пленум на ЦК на КПСС. Той е развит на последвалите партийни форуми, а най-пълно е представен на XXVII конгрес на КПСС в началото на 1986 г. Идеологически стожер на реформите, както се виждат първоначално, е своего рода "презумпцията за невинност" на социализма за

икономическия застои в съветското общество (Согрин 1995: 5). Проблемът, както доказва Горбачов, се заключава не в недостатъците, а в това, че "потенциалните възможности на социализма не се използват достатъчно". Ключовото понятие на първия етап – "ускорение" – също означава, че основите на съветското общество са здрави и само трябва да се намери начин "да се ускори" неговото развитие. Главната цел, ускорението, според Горбачовият замисъл, се състои в това да се изведе съветската икономика на световно равнище, т.е. да се достигнат челните индустриални страни на Запада. Особеност е, че се предполага да се достигне икономическото равнище на Запада без каквото и да е заимствуване на икономически и политически механизми на западната цивилизация, а единствено с помощта на традиционните командно-административни методи и реформи. Този първи подход много напомня за краткото управление на Андропов. Ударението пада върху укрепването на производствената и изпълнителската дисциплина, подобряването работата с кадрите, а също и върху безкомпромисния контрол над производствената продукция. Сред командно-административните мерки на политиката на "ускорение" най-голяма известност придобиват постановлението на ЦК на КПСС "за мерките по преодоляване на пианството и алкохолизма", прието веднага след априлския (1985 г.) Пленум на ЦК на КПСС, и Законът за държавното приемане, на основата на който се създава служба на държавните инспектори по надзора за качеството на промишлената продукция (Согрин 1995: 5).

Обаче оказва се, че цялото "ускорение" води до резултати, противоположни на очакваните и само задълбочава икономическите проблеми на съветското общество. Антиалкохолният закон, без да способства за намаляване на пианството в страната, нанася съкрушителен удар по държавния бюджет: постъпленията в хазната от продажбата на спиртни напитки и течение на три години се съкращават с 37 млрд. рубли (Согрин 1995: 6). Капиталовложенията в машиностроенето, импортните закупувания за него, без да дават реална възвръщаемост, водят до още по-голямо пренапрежение на бюджета, създавайки бюджетен дефицит. Образователната реформа, която трябва да приведе съветското училище в епохата на информатиката, не постига нищо. "На границата на 1986-1987 г. Горбачов трябва да признае неуспехът на избраната стратегия на реформите" (Согрин 1995: 6).

Какво представлява на практика същността на Горбачовото ускорение и какво влияние оказва то на общественото съзнание? Преди всичко новият генерален секретар се връща към налагането на дисциплина, започнато още при Андропов. Кампанията, водена с обичайните партийно-бюрокрайни форми, изиграва голяма роля за дискредитирането на новия курс, предизвиква недоволство в различни обществени слоеве и особено в националните републики. Нейни основни жалони стават "узбекското дело", разследвано от групата на Гдян и Иванов, и замислената през пролетта и лятото на 1985 г. тотална антиалкохолна кампания. Слуховете за различен род разобличения и морално-нравственият

дискомфорт, който изпитват болшинството хора, изведнъж превърнали се в скрити и потенциални алкохолици, създават устойчиво напрежение в обществото. На този относително безобиден фон, през пролетта на 1986 г. обществото изпитва дълбок шок от взрива на Чернобилската АЕЦ. Към края на 1986 г. антиалкохолните, а по същество антибюджетни мерки, огромните загуби от ликвидацията на последствията от аварията на ЧАЕЦ, отсъствието на реални изменения в икономиката довеждат до рязко влошаване на икономическата ситуация. "Една четвърт от промишлените предприятия не изпълняват производствените планове за 1986 г. 13% от тях губещи. По годишната рекапитулация възниква катастрофален за съветската икономика бюджетен дефицит от 17 млрд. рубли, който бързо растеше. Норма става скритото повишаване на цените и паричната емисия. 1987 г. се ознаменува със спад на производството, съхранил се до разпадането на СССР" (Елисеева 2001: 94-95).

Неуспехът на първоначалните реформи налага да се потърсят причините по-надълбоко. С това обаче се залага и инертната съпротива на партийно-държавната бюрокрация. Новата идеология и стратегия на реформите за първи път се представя от Горбачов през 1987 г., на януарския Пленум на ЦК на КПСС. Кулминацията на новия реформаторски курс е XIX партийна конференция, състояла се през лятото на 1988 г., Политическият избор на Горбачов от 1987 г. се спира на опит да се замени командно-административната система с модел на т. нар. демократичен социализъм, който дотогава е предмет на теоретични разработки главно в чуждестранната и по-специално западноевропейската марксистка мисъл. Ако преди това се предполага, че съветският социализъм е в основата си здрав и трябва само да се "ускори" неговото развитие, то сега "презумпцията за невиновност" от съветския социалистически (сега наричан командно-административен) модел е свалена и в него се откриват сериозни пороци, подлежащи на отстраняване (Согрин 1995: 6). Във връзка с това лозунгът "ускорение" се сменя, а главни стават лозунгите "преустройство", "гласност" и "демократизация". Новият главен реформаторски лозунг – "Повече демокрация!" – се тълкува все по-широко и дълбоко, означавайки демократизация на отношенията на собственост, на икономическо управление, на държавната власт и на политическата система. "В ретроспективно разглеждане именно кампанията за широка демократизация от 1987-1988 г. означаваше изначално "озападняване" на целия процес на руска модернизация, т.е. внедряване в него на модели и механизми, получили класическо изпълнение в западните страни" (Согрин 1995: 6).

На януарския пленум открито се говори за нарастването на кризисните явления в обществото и той потвърждава намеренията на Горбачов и неговите съратници да продължат започнатите изменения, получили названието "курс към преустройство". В качеството на най-близка перспектива се набелязва усъвършенстване на социализма с опора на широките маси на трудещите се, демократизирането на всички страни на съветското общество на основата на

реформиране на неговите политически институти. "Лозунг на деня става призивът "повече демокрация, повече социализъм!", под който първоначално се разбираше провеждането на алтернативни избори за съвети на всички равнища, а също избори за партийни функционери от няколко кандидати. Януарският пленум придаде ново качество на процеса на гласност, който започна бързо да се разпространява в широки обществени слоеве" (Елисеева 2001: 98).

На XIX партийна конференция се прави изводът, че процесът на демократизация в центъра и по места се развива бавно и че ако не се осъществи дълбока реформа на политическата система, задачите на преустройството ще останат неизпълнени. Към основните елементи на такава реформа биват отнесени: изменението на избирателната система; реорганизацията на структурите на властта и управлението; обновлението на законодателството. В резолюцията на конференцията се посочва необходимостта от ясно разграничение на функциите на партийните и държавните органи и се отбелязва, че решаващата насока на политическа реформа е осигуряването на пълновластие на народните депутати като основа на социалистическата държавност (Крыштановская 1995: 54).

Горбачов се опита да съедини социализма с пазара с помощта на декрети, което естествено противоречи на същността на пазарните отношения. Главен сред "пазарните" декрети е Законът за държавните предприятия (обединения), одобрен през юни 1987 г. и встъпил в сила на 1 януари 1988 г. Пазарният социализъм трябва да се основе на три принципа – самофинансиране, възвръщаемост, самоуправление на всички предприятия. Предполага се, че през 1988 г. законът ще се разпространи върху 50% от предприятията, а в следващата година – на другата половина. Но още в 1988 г. се изяснява, че законът трайно е забуксувал, а следващата година става ясно, че е претърпял фиаско. Очевидна е главната причина за това: провъзгласявайки с помощта на декрет въвеждането на пазарен социализъм, Горбачов на практика не му дава никакви шансове за успех. "В страната напълно отсъства инфраструктурата на пазара, даже нейните зачатъци, т.е. елементарните условия и механизми, които биха позволили на предприятията да се впуснат в "свободно плаване". Няма банки, стоково-суровинни борси, посреднически организации, които биха позволили да се съгласува механизъм за закупуване на суровини и продажба на продукцията, на кредити и инвестиции. При такава ситуация пазарът е обречен да остане на хартия, а опитите да се наложи с декрети само задълбочават кризата" (Согрин 1996: 41-42).

В този период Горбачов прави първите опити да върне загубеният от ЦК на КПСС контрол над икономиката. Започва да се създава "алтернативна" (или както я нарича Е. Лигачов "комсомолска") икономика. В 1987 година при ЦК на ВЛКСМ под ръководството на КПСС се организира Координационен съвет на центрове за научно-технически творчество на младежта (ЦНТТМ) и мрежа на ЦНТТМ при всеки районен комитет на КПСС в Москва. Това са първите комерсиални структури в страната. Тяхната функция се свежда до

превръщането на безналичните "дървени" пари в налични. Нито едно държавно предприятие няма право да извършва тази проста операция. "Получил такава привилегия ЦНТТМ извличат от посредничеството между организациите и частните лица от 18 до 30% печалба, от които 5% прехвърлят в ЦК на КПСС." (Крыштановская 1995: 54). Всички сътрудници на ЦНТТМ са комсомолски функционери. Развитието на "комсомолската икономика" се следи и направлява от Лигачов. Голяма част от тези структури стават зародиш на най-крупните днес комерсиални структури. Опитът на скромните ЦНТТМ бива положен по-нататък в основата на цялата икономическа реформа.

Възражда се идеята на "шестдесетници" за синтез на плана и пазара, за създаване на "социалистическо пазарно стопанство". "Неуспехите на предшествашите опити се обясняват не с дълбоко несъответствие между съветския монополизъм и пазарните принципи, а с отсъствието на необходимата настойчивост у предшествениците" (Плискевич 1998: 21).

На 26 март 1989 г. (за първи път от изборите за Учредително събрание през 1917 година) в Русия има конкурентни избори от общонационален мащаб – избори на Конгрес за народни депутати на СССР. "Тези избори не могат да се нарекат нито свободни, нито справедливи. Преди всичко, Конгресът на народните депутати на СССР, провъзгласен през 1988 година за висш орган на властта в страната, се формира като институт за предаване на функциите на държавното управление от КПСС към представителните органи в условията на монопол на управляващата партия. Съответно, условията на избор бяха призвани, от една страна, максимално да запазят контрола на КПСС над парламента, а от друга да мобилизират масовото участие за целите на политическата легитимация на либерализиращия се режим" (Гельман 1999: 50). От 2250 депутати на конгреса една трета (750) се избират не направо, а по квоти на "обществени организации" – КПСС и масовите политически организации (младежки, женски, професионални, ветерански и други организации). Това осигурява корпоративно представителство на тези групи в замяна на тяхната лоялност към режима. Други 750 депутати се избират мажоритарно в едномандатни териториални окръзи с приблизително еднакъв брой избиратели и още 750 мандата се разпределят по териториални по едномандатни окръзи, обхващащи териториалните единици на страната – републики, автономии, краища и области. Право за номиниране на кандидатите се предоставя на обществените организации, трудовите колективи на предприятията и учрежденията и събранията на избирателите. Включването на кандидати в бюлетина за гласуване по окръзи изисква решение на специални предизборни събрания. Обаче по това време либерализацията на съветската система отива толкова далече, че масовото участие се оказва извън контрола на управляващата партия, докато опитите за ограничаване на конкуренцията – недемократичният характер на изборите и препятствията за издигане на алтернативни (а още повече опозиционни) кандидати – срещат масовото недоволство и пораждаат протестна мобилизация. "В резултат изборите имат "прекатурващ"

ефект – редица официални кандидати, включително за първи секретари на регионални комитети на КПСС и повече от 50 кандидати, балотиращи се безалтернативно, претърпяват поражение на изборите в едномандатните окръзи. Нещо повече, КПСС губи контрол даже на изборите от обществени организации: така в Академията на науките на СССР избирателите, недоволни от отказа на ръководството на Академията да включи в списъка на гласуване опозиционните кандидати начело с нобеловия лауреат А. Сахаров, организират провал на изборите на официалния списък от кандидати и постигат избирането на опозиционерите на повторните избори. Макар като цяло болшинството в Конгреса на народните депутати и да се оказва послушно на ръководството на КПСС, то самият факт на провеждане на алтернативни избори и поражението на тях на част от кандидатите на КПСС водят до това, че гласуването става своего рода референдум по въпроса за доверието към съществуващата политическа система в страната. КПСС, инициирала този референдум, макар и да печели количествено, но качествено претърпява поражение в него" (Гельман 1999: 50-51).

На изборите за Конгрес на народните депутати "се открояват три типологични групи от избиратели: 1) групата на невзелите участие в изборите; 2) групата на гласувалите против всички предложени кандидати; 3) групата на гласувалите за един (или няколко) кандидати" (Комаровский 1990: 42). За ръста на опозиционните настроения сред младежта свидетелствуват следните явления: "формално членство във ВЛКСМ, масово напускане и бурен ръст на алтернативните неформални обединения на младежите, като правило, нежелаещи да имат нищо общо с бюрократизирания комсомолски апарат" (Возьмитель 1990: 39)

През 1990 г се има избори и за конгрес на най-голямата република в СССР – РСФСР. "Избраният през 1990 г. Конгрес на РСФСР отразява по-висока поляризация на емоциите (често около личности) при запазващ се разнობой на твърде мъгливи програми и пътища за "спасение". Конфликтът Горбачов – Елцин само способства за политическата поляризация на Конгреса на РСФСР" (Шайкевич 1992: 13). "Депутатите на съюзния Конгрес са съсредоточени вляво, преходът към дясната част се извършва постепенно. Депутатите на РСФСР се разпределят отчетливо в два блока с много слаб център" (Шайкевич 1992: 13).

Главното за периода 1989-1990 г. е преходът на властта от ЦК на КПСС към конгреса на народните депутати и Върховния съвет на СССР, отмяната на законодателно закрепената ръководна роля на КПСС, въвеждане на институцията на президентството, изборите за републикански и местни съвети. Стремителната политизация на обществото води до зараждането на нови политически партии, поставящи си като една от главните си цели отстраняването на КПСС от реалната политическа власт. След откриването на първия Конгрес на народните депутати на СССР става ясно, че сега съветите не могат вече да се нарекат марионетен орган, послушен във всичко на волята на партията. От началото на

функциониране на новата държавна структура Политбюро на ЦК на КПСС престава да бъде средоточие на властта в страната. Появява се нов елит, засега още до голяма степен съвпадащ с партийния, израснал от неговите недра, но вече нетъждествен с него. "Политическата реформа, осъществена от Горбачов и неговите привърженици, не само довежда до значително намаляване на обема на властта на КПСС, но означава по същество крах на номенклатурата. Изборите, станали алтернатива на номенклатурното назначение, извеждат на политическата арена нови лидери не по отгъпканите кариерни лабиринти, а благодарение на личните им качества. Но постепенното повишаване на ролята на Върховния съвет на СССР и снижаването на ролята на партията не е пуснато на самотек. Най-важните постове във Върховния съвет получават представители на ЦК на КПСС" (Крыштановская 1995: 54).

Реформите, извършвани в периода на преустройство, водят до следните изменения в политическата и икономическата система на обществото. *В политическата сфера*: центърът на властта постепенно се прехвърля от КПСС към Съвета на народните депутати, а след това към изпълнителните органи в лицето на администрацията на президента и регионалните администрации; появяват се нови канали за рекрутиране на елита – демократичните избори на многомандатна основа. *В икономическата сфера*: отслабването на контрола над икономиката от страна на ЦК на КПСС се съпровожда със създаване на структури на алтернативната икономика (първа крачка в това направление е организирането на системата на ЦНТТМ – "комсомолската икономика"); в годините на преустройството се извършва реформа на икономическата и финансовата инфраструктура; отслабва ролята, а след това и се ликвидира Държавното снабдяване на СССР; бурно се развиват борсовите структури, поели функциите за разпределение и обмен на стоките на пазарни основи; осъществена е банкова реформа, което води до децентрализация на кредитната система и възникването на множество комерсиални банки; изменена е системата на управление на промишлеността, и на мястото на редица министерства възникват концерни; "експериментално" се приватизират най-рентабилните заводи (КАМАЗ, ВАЗ, БУТЕК и др.) (Крыштановская 1995: 58). "Същността на всички тези изменения е това, че властта на партийно-държавната номенклатура в икономиката се обменя за собственост. Държавата се приватизира сама. Ако преди собствеността се намира в разпореждане, но не във владение на номенклатурата, сега тя преминава в юридически оформена собственост. Министърът става държател на контролния пакет акции в концерна, началникът на управление в министерството на финансите – президент на комерсиална банка; ръководният работник от Държавното снабдяване – главен управляващ на борсата. Разбира се, в процесът на приватизация (има предвид приватизацията до нейното официално обявяване – "номенклатурната приватизация") се включват и независими, случайни персонажи, много от тях постигат успех на новото поприще. Но главният извод се състои в това, че процесът на

реформиране на икономиката се извършва под прекия контрол на номенклатурата" (Крыштановская 1995: 58-59).

Идването на Горбачов на власт означава началото на преустройството не само на страната, но и на номенклатурната система. Той още в първите години на своето управление нарушава дотогава непоклатимите закони на функциониране на съветския елит. И предишните генерални секретари, идвайки на власт, започват с кадрови размествания, за да сплотят около себе си тим от предани хора. "При Хрушчов и Брежнев за това отиват около три години. След такава чистка забележими кадрови размествания вече не се правят и създаденият екип работи почти в неизменен състав в течение на следващите години" (Крыштановская 1995: 53). При Горбачов това правило се нарушава. Постоянно се извършват замени чак на самия връх. "Поради това Горбачов получава репутацията на "предател" в кръговете на висшата номенклатура" (Крыштановская 1995: 53-54). Чрез тези кадрови маневри се отслабват позициите на преобладаващото мнозинство от могъщи преди това ръководители. Безпрецедентна по отношение на "чистката" на елита става 1989 г., когато на априлския пленум на ЦК на КПСС 74 членове и 24 кандидат-членове на ЦК са отправени в оставка. За апотеоз на "предателството" могат да се смятат изборите за народни депутати на СССР, в резултат на което много влиятелни ръководители не биват включени в състава на "партийната стотница" и са принудени да се балотират от териториалните окръзи. "Най-големият скандал от 1989 г. беше провалът на изборите на първия секретар на Ленинградския областен комитет на КПСС, членът на Политбюро на ЦК на КПСС, Ю. Соловьев. Целта на тази дейност е разклащане на основите на стария партийен елит, нарушаване на вътрешните връзки, разрушаване на "обръчите" (или групировките). Всичко това поражда чувството на неувереност в утрешния ден във висшата номенклатурата" (Крыштановская 1995: 54).

В 1986-1988 г. кадровите изменения в партийното ръководство преминават на фона на предаване от партията на редица властови пълномощия на съветите. В 1986 г. ЦК на КПСС приема редица постановления за мерките за повишаване ролята на съветите на народните депутати, а на януарския (1987) пленум на ЦК за първи път се издига предложението да се промени изборителната система, увеличавайки броя на кандидатурите за едно депутатско място. С пълна сила предложенията за политическа реформа прозвучават на XIX партийна конференция (1988), където са приети решенията за разграничаване на функцията на партията и държавата; за изменение на структурата и състава на партийния апарат; за отказ от номенклатурния принцип за подбор на кадрите и замяната му с алтернативни избори; за ограничаване срока на пълномощията на ръководителите на партийните комитети и на народните депутати до два мандата, за забраната на ръководителите на изпълнителните органи да се кандидатира в Съветите; за многомандатните избори. Предлага се кардинално да се измени системата на държавните органи (Крыштановская 1995: 54).

Юлският (1988) пленум на ЦК на КПСС взема решение за преустройството на партийния апарат: премахват се болшинството стопански и отраслови отдели, съкращава се броят на отговорните работници. През ноември същата година в ЦК на КПСС се създават постоянни комисии, оглавявани от секретари на ЦК на КПСС. Тази мярка фактически води до премахване на Секретариата, който макар и да съществува формално, вече не се събира на свои заседания. Скоро се приемат нови изборителни закони и започва подготовка за избори на народни депутати на СССР. В обществото за първи път от много десетилетия започва открита политическа борба (Крыштановская 1995: 54).

За подронването на номенклатурната система свидетелства и снижаването на активността на Политбюро на ЦК на КПСС и Секретариата. Започвайки от 1988 г. заседанията на Политбюро се провеждат все по-рядко. Така, в 1985 г. са проведени 38 заседания; в 1986 г. – 40, в 1987 – 38, в 1988 г. – 33, в 1989 г. – 22, в 1990 – 9. Секретариатът практически престава да работи като колективен орган. На фона на постоянното обновяване на кадровия състав намаляването на активността на КПСС довежда до забележимо падане на престижа на висшето партийно ръководство. В 1987 г. Горбачов ликвидира икономическите и промишлени отдели в партийните комитети. Това означава рязко отслабване на позициите на КПСС в контрола над икономиката, без да се предложи друг механизъм (Крыштановская 1995: 54). Въпреки че номенклатурната система започва систематично да се разрушава с усилията на самото партийно ръководство, на нейните представители се създава възможност и са стимулирани за пренасочване към формиране на нов, икономически и политически елит.

На стремителното ограничаване на ролята на партията, съответстват радикални изменения в общественото съзнание за насърчаване на плурализма на мненията и възгледите в съответствие с курса към демократизация. На промените в общественото съзнание през периода на преустройството е посветена работата на Елисеева (2001). През 1986-1988 г. в СССР кардинално се изменя ролята на периодичния печат и на електронните средства за масова информация. По същото време се осъвременяват механизмите за влияние върху общественото съзнание, започват да се използват технологии за управление на общественото мнение. Обществено съзнание съществено се трансформира също така и под въздействие на преразглеждането на историята на съветския социализъм и на цялата руска история. Новият възглед към миналото става един от водещите фактори за краха на комунистическата идеология не само в СССР, но и извън неговите граници, рязко се съкращава социалната база на КПСС. "Известно е, че преоценката на съветското минало представляваше стожер на политиката на "гласност" (Елисеева 2001: 94). Ситуацията от 1986-1987 г. подготвя почвата за идейни и нравствени търсения. Обществено съзнание от периода на преустройството вече не може да се задоволи само с гражданска и политическа реабилитация на политическите дейци от недалечното минало. Негова отличителна черта в сравнение, например, с периода на

Хрущовото "затопяне", се състои в това, че хората се опитват да отговорят на въпросите на съвременността чрез познание за миналото, да се открият в него идейни, нравствени и напълно конкретни рецепти за реформиране на съветската система преди всичко в икономическата област. В 1987-1988 г. противоречията между привържениците и противниците на преустройството нарастват и все по-стремително се превръщат в полярни. Последният опит за обществена консолидация и придаване на позитивен, съзидателен характер на перестроечните процеси става преосмислянето на историческия опит на новата икономическа политика (НЭП). "В реабилитирането на съветските икономисти от 20-те години и тяхното митологизиране следва, вероятно, да се види и опит да се пренесе процесът на преосмисляне на съветското минало в позитивно русло и търсене на рецепта за изход от икономическата стагнация" (Елисеева 2001: 103).

Медиите, наричани тогава средства за масова информация, играят съществена роля в хода на преустройството. "Началото на периода на преустройство, съществено повлиява на качеството на вестникарските публикации" (Елисеева, Капралова, Шелищ 1990: 98). След повече от половин век наложено съгласие политиката на гласност води до поощряване на разногласията. "По много параметри несъгласната и недоверяваща се аудитория показва по-високо равнище на активност и самосъзнание, или, изразявайки се с езика на самите средства за масова информация, по-голяма морално-психологическа готовност към преустройството, отколкото съгласната и доверяваща се" (Манаев 1990: 36). Гласността представлява един опит, който в крайна сметка е в разрез с руската съборна политическа традиция, за въвеждане на обществото и общественото мнение в политическия процес, за утвърждаване на неантагонистичното, неводещото до разкол политическо противоречие в рамките на западното разбиране за политическото. От гледна точка на марксизма-ленинизма това е "предателство": отхвърляне на класовия подход и на антагонистичното политическо противоречие. "В степента на все по-отчетливо набеязващи се алтернативи на развитието на преустройството се извършва и разграничение на политическите платформи на периодичните издания. В тази ситуация популярността на едни или други вестници и списания се оказва важен признак за социалните ориентации. Съчетанието на различните видове изписвани издания на периодичния печат може да изясни стратификацията на обществото" (Елисеева, Капралова, Шелищ 1990: 97).

Важен етап в развитието на общественото съзнание са първите реални избори, независимо от множеството им несъвършенства, които не позволяват да бъдат наречени демократични в същинския смисъл на термина. Водеща е позицията на жителите на големите градове в тези процеси. "Особено забележими изменения се извършват в сферата на политическото съзнание, което отчетливо се прояви в хода на преминалите избори. По получените от нас данни, в големите градове приблизително около 5% (на село и в малките

градове забележимо повече) от избирателите нямат представа с какво трябва да се занимава народният депутат и са гласували напълно немотивирано (например за онзи, който е на първо място в списъка). Още от порядъка на 20%, макар и да не знаят изборните програми на кандидатите и техните биографии и т.н., но политическият инстинкт все пак им позволява повече или по-малко успешно да се ориентират. Почти половината от избирателите към края на кампанията имат достатъчно сведения за кандидати, участват в една или друга степен в издигането и обсъждането на кандидатурите. Това свидетелства за безусловно повишаване на равнището на компетентност на избирателите. Например, в Москва 50% от избирателите (абсолютно първо място) посочва, че ориентирът за избора им е бил такъв: депутатът е политически деец, способен да изпълнява държавните задължения, притежаващ виждане за пътищата на решаване на проблемите от общонационален характер" (Комаровский 1991: 5).

В крайна сметка преустройството е опит да се внедри многопартийността и свързаните с нея политическа борба и плурализъм в рамките на съветския социализъм. Основанията за това са очевидни. В хода на руската модернизация руското общество е станало образцово, икономиката – индустриализирана, а страната – урбанизирана. Следва да се очаква една широка реална диверсификация на възгледите и диференциация на интересите, които да породят политическото в западния смисъл на думата. Политическото, разбирано като политически плурализъм (имайки предвид и противоположния по своя смисъл опит на Китай), обаче се оказва несъвместимо със социализма. Самото въвеждане и разгръщане на политическото като плурализъм води до отричане на социализма. "В последния период на преустройството голяма част от руската интелигенция застана в полза на западнолибералния експеримент в Русия, и народът изрази позитивната надежда за перспективите на развитие на пазарната икономика в Русия. Това безусловно означаваше провал на преустройството, ориентирано към реформи в рамките на социалистическия режим" (Кюн 1999: 57). "Култът към западните икономически и социално-политически механизми активно се разпространява от водещите и най-влиятелните средства за масова информация, получили благодарение на Горбачовата демократизация практически неограничена свобода. В 1989-1990 г. има взрив на прозападните настроения в масовото съзнание: така според анкета на Всесъюзния център за изследване на общественото мнение, в 1990 г. 32% от респондентите смятат за образец на подражание САЩ (в 1989 – 28%, в 1991 – 25%, в 1992 – 12%), още 32% – Япония, 17% – Германия, 11% – Швеция и само 4% – Китай. Страната искаше да се преобразува по западен образец и радикалите се вслушаха в гласа ѝ" (Согрин 1995: 8). Икономическата или "материалната" основа на социализма е единната държавна собственост, наричана общонационална. Политическото като многообразие по западен образец се оказва несъвместимо тъкмо с основата на социализма – господстващата държавна собственост. "Започва да се подлага на съмнение най-фундаменталният мит на целия следдоктовмрийски период: за

преимствата на обществената собственост и, напротив, в масовото възприятие се извършва удивително бърза реабилитация на частната собственост в икономиката на страната. Изследването определя такова "разположение на силите": 25-30% от запитаните са против създаване на частни предприятия (главно кадрови работници на 45 години и по-възрастни), 13-15% – "не могат да се оправят в този въпрос", но все пак по-голямата част от работниците положително оценява перспективата от тяхното възникване – 55-60%" (Габидулин 1991: 19).

Заедно с държавната собственост се отхвърля и цялата съветска икономическа и социално-политическа система, предишните политически символи. Водеща е ролята на образованата и урбанизирана част от населението. "Днес (по-точно през юни 1989 г.) абсолютното болшинство от населението вече не приема предишните политически символи, характеризиращи системата на монолитна власт. Засега това абсолютно болшинство още не е преминало безусловно към ценностите на политическия плурализъм. Но вече приблизително половината от обществото съзнава ползата от размислието и плурализма на мнения, а около една трета е съзряло за възприемане на политическата култура на компромиса. Общата тенденция е очевидна. Вероятността за развитие на тази тенденция в обозримо бъдеще се потвърждава още и от това, че с особена интензивност тя се проявява в онези слоеве, пред които е бъдещето. Привържениците на политическия плурализъм обикновено са толкова повече, колкото са по-крупни размерите на градовете, където живеят анкетираните, колкото е по-високо образованието, квалификацията, политическата активност и колкото по-млади са самите те. Ако средно за съсредоточаване на висшата власт в представителни органи се изказва 83% от населението, полза от разногласията посочва 50% и необходимост от компромиси отбелязва 32%, то сред жителите на големи градове и специалистите с висше образование тяхната част представлява съответно 88-93%; 60-61% и 45-48%" (Гордон, Капелюш 1990: 19).

Ако се следва класическата терминология, то основни политически идеологии на съветско общество в края на 80-те години са либерализмът и консерватизмът. Първата от противостоящите си идеологии – либерализмът – може да се опише по следния начин. В социално-политическата сфера се провъзгласява плурализъм (в това число политически – многопартийност) и гаранции за конституционните права и свободи; стремеж към правова държава и демократично устройство, подразбирайки разделение на властите – законодателна, изпълнителна и съдебна; парламент, избран от представители на различни политически партии и независими депутати. В икономическата сфера: пазарна икономика, многообразие на формите на собственост и свободно предприемачество. Нравствени и правови норми: търпимост към инакомислещите, невмешателство в частния живот на индивида, милосърдие към престъпниците. Във външната политика: ориентация към открито общество, пацифизъм и деидеологизация на международните отношения.

Втората идеология е уместно да се нарече консерватизъм, при което консерватизмът се интерпретира според руския политически контекст като система от идеи, оправдаващи и защитаващи съществуващата социална структура и традиционните ценности, които в случая са тези на ортодоксалния съветски социализъм. Да изложим в общи черти идейните позиции на "съветските" консерватори (независимо от тяхната партийна принадлежност) в перестроечните процеси. Отказвайки правото на истина на каквито и да е други идеологически системи, освен на собствената, консерваторите се застъпват за запазване на морално-политическото единство на обществото, основано на тоталния идеологически контрол. В плурализма и гласността се вижда опасност за единството и стабилността на обществото, в демократизацията – неизбежност от анархия и хаос. На едни консерватори е по-близък сталинският модел на обществото, на други – брежневският, трети признават необходимостта от частични реформи, незасягащи основите на системата. В политическата сфера консервативните течения се ориентират към авторитарен режим или към еднопартийна система с върховна власт на партийния апарат на всички равнища от управлението. В икономиката консерваторите настояват за монопол на държавната собственост върху средствата за производство, централизиране на планирането и управлението на народното стопанство. Непримиримот към инакомислещите, "ревизионистите", класовите врагове, основана на приоритета на класовите интереси над общочовешките, лежи в основата на нравствено-правовите принципи на консерватизма. Световната общност също се дели по класов признак на "свои" и "чужди", в масовото съзнание се култивира образ на външния враг и бдителност пред неговите интриги (Кольцов, Мансуров 1991: 22-23).

Според официалната идеология работническата класа притежава особена роля в съветското общество, която обаче в действителност ни най-малко не съответства на реалното ѝ положение в обществото. С развитието на процесите в общественото съзнание в хода на преустройството сред работниците също се забелязва раздвижване. Допитвания посочват, че "най-популярни сред работниците са програмите за *подобряване на снабдяването, материалното стимулиране, техническото обновление, де бюрократизацията и усъвършенстване на организацията на труда...*" (Гимпельсон, Магун 1990: 16). Развитието на вътрешнополитическата ситуация има непосредствено отражение в осмислянето ролята на работниците и за решаването на техните социални проблеми. "Вероятните изходи от катаклизма, преживяван днес от съветското общество (ако първоначално се абстрахираме от националните аспекти на кризата и имаме предвид най-важните за работническото движение социални проблеми) зависят от решението на два главни въпроса. Първо, от организацията на икономиката – с помощта на пазара, многообразие на формите на собственост (включвайки широко разпространение на частната) или посредством директивно планиране, укрепване на държавното ръководство на стопанството. Второ, от устройството на политическия живот – на

основата на проверената от векове парламентарна демокрация, многопартийност и разделяне на властите, или по пътя на запазване и усъвършенстване на създалата се у нас партийно-съветска система с особена роля на управляващата партия" (Гордон 1991: 12). Следователно възгледите на работниците също се формират според двете споменати по-горе главни идеологически платформи: либералната и консервативната (в смисъла на съхраняване на съветския социализъм). Те намират израз и в създаващите се неформални работнически организации.

Хронологически първата от тези организации, Обединеният фронт на трудещите се (ОФТ) се появява есента на 1989 г. В неговото образуване голяма роля играят работниците от партийния апарат и професионалните идеолози (университетските преподаватели, влизачи в така наречената Асоциация по научен комунизъм), опитващи се да укрепят своето влияние в работническата среда. Но искрени привърженици на ОФТ са и някои групи от работници, особено в предприятията от военно-промишления комплекс (Гордон 1991: 7-8).

Пролетта на следващата година [1990] се формира втората работническа организация – Конфедерацията на труда (КТ). Нейна основа представляват работническите (стачни) комитети на шахтьорите. Към тях се присъединяват клубове в много градове, а също съюзи на трудещите се от Кузбас, Караганда, Воркута, където влизат работници и служещи от тези региони, независимо от отраслите.

Есента на 1990 г. се създава трета общосъюзна организация на работниците – съюз на трудовите колективи (СТК) в редица предприятия, в това число на такива крупни, като Волжския автомобилен завод. Тези съвети се появяват в предприятията още в доперестроечните времена в съответствие с тогавашното законодателство. В болшинството случаи имат формално-бюрократичен характер, както и официалните профсъюзи. Обаче в годините на преустройството, особено след стачките от 1989-1991 г., някои от съветите стават наистина работнически органи. Съответно в СТК са представени както бюрократични, подчинени на администрацията, така и действително независими съвети (Гордон 1991: 8).

Обществено-политическите ориентации на КТ, ОФТ, СТК са твърде различни и по същество противоположни. Болшинството организации, влизачи в КТ според нейните документи и действия през периода 1990-1991 г. водят последователна линия към развитие на политическата демокрация и пазарната икономика. Напротив, ОФТ издига като своя главна цел защитата на социализма. По същество под социализъм тук се разбира планово-държавна организация на икономиката и водеща роля на КПСС в политическия живот. СТК по-скоро заема междинна позиция. В политиката този синдикат е за последователно преодоляване на авторитарния, партokratичен режим, но при това набляга на особената политическа роля на трудовите колективи, на пряката и делегатска демокрация (Гордон 1991: 8).

Ориентацията към смесена пазарна икономика е присъща на много организации в тогавашното работническо движение в СССР. Обаче в него присъства и противоположната тенденция – пълно неприемане не само на частната собственост и на частното предприемачество, но даже на онази "полупазарна" икономика, която се проектира от някои в рамките на непоклатимостта на "социалистическите принципи". Най-релефно тази идеология е представена в платформата на Обединения фронт на трудещите се (ОФТ).

Възникването на неформално организирано работническо движение в СССР се катализира от стачната вълна през лятото на 1989 г. Миньорската стачка през юли 1989 г. [254] става първата широкомащабна акция на работничеството в хода на преустройството и най-масовото стачно движение от времена на Октомврийската революция. За разлика от есенните избори за Конгрес на народните депутати тя не се вписва в рамките, установени и одобрени от ръководството на партията и държавата (Мендел 1990: 54). "Твърдението, че стачката се е явила мощно движение на "низините" в поддръжка на преустройството е, меко казано, преувеличение" (Мендел 1990: 65). "Стачката на миньорите постави под съмнение широко разпространената сред съветските интелектуалци представа за работниците като за брутална, алкохолизирана, декласирана маса, потенциална база на бюрократичната реакция, възможно под флага на руския шовинизъм" (Мендел 1990: 63).

Стачката на миньорите в Украйна, започнала като икономическа поради крайната запуснатост на социално-икономическите проблеми на миньорите [254], потъпкването на социалната справедливост, придобива черти и на политическа стачка [256]. "Данните показват, че стачката на миньорите е реакция на крайно неудовлетворителните темпове на икономическа реформа" (Шаленко 1990: 109). В хода на стачката миньорите участвуват като самостоятелна политическа сила, която не се доверява нито на властите, нито на неформалите. Под влияние на миньорите и на някои други предприятия възниква предстачна ситуация. "В стачката в Украйна вземат участие над 500 хил. човека, общите икономически загуби се оказват 200 млн. рубли. Опасявайки се от разпространяване на стачката в други отрасли, от икономически загуби, правителството отива на значителни отстъпки на работниците" (Русначенко 1993: 74).

В хода на стачката се изявяват и конкретни противоречия в рамките на самите стачкуващи и работническото движение като цяло [257].

През 1990 г. "нашата страна се намира на върха на социалното напрежение" (Рукавишников 1990: 25). Вече към есента на 1990 г. става напълно очевидно, че преустройството както е било първоначално замислено, не дава желаните резултати. То сериозно разклаща старата социално-политическа система, обаче не я заменя – а и не е могло да я замени – с нова. То не разрешава нито един фундаментален проблем, стоящ пред съветското общество, което навлиза във всеобща криза. Положението става все по-критично.

Предлагат се два алтернативни начина: или, отхвърляйки първоначалните ограничения, да се тръгне по пътя на радикалните политически и икономически преобразования, или да се направят веднага няколко крачки назад и под формата на укрепване на "закона и порядъка" да се възстановят разрушените елементи на тоталитарната система – на първо място всевластието на КПСС като фундамент на административно-командната система. "Именно към този втори път започва да клони Горбачов от есента на 1990. Бидейки по натура политик резоньор, той и в дадения случай действа с решителността, за която – трябва да се предполага – настоява окръжаващата го и оказваща натиск върху него консервативна върхушка на партийно-държавната номенклатура, жадуваща разгром на демократичните сили и завършване на преустройството" (Баталов 1992: 26). В този контекст августовският пуч [258] става закономерен изход на преустройствения процес, както е и закономерен неговият контрареволуционен характер. Но отгук логически произтича и другият, потвърден от последващия ход на събитията, извод: провалът на пуча се оказа преход от еволюционни към революционни преобразования.

Преустройството във вида, в който то се провежда от 1985 г., завършва през август 1991 г. Главното е, че системата, която първоначално се възнамерява да се преустрои, е разрушена. Тя престава да съществува като система. Това, разбира се, не значи, че са изчезнали образуващите я елементи или че тя няма да опита да се реставрира или възпроизведе под една или друга форма (в т.ч. и вътре в рамките на новата създаваща се система): "старите социално-политически структури са разрушени, страната тръгва по пътя на радикалните преобразования и прехода към нов социум, контурите на който могат да се очертаят в степента на придвижване по този път, който съвсем не възпроизвежда собственото ни минало, нито западноевропейската или американската история" (Баталов 1992: 26).

Крахът на икономическите реформи на Горбачов изчерпва възможностите за постигане на консенсус в руското общество. По-голямата част не вярва в по-нататъшна модернизация на социалистическа основа и възлага съдбата си на радикалите, излезли с антисоциалистически лозунги. Преходът на властта от Горбачов и КПСС към радикалите носи характера на мирна, "нежна революция": опитът на комунистите фундаменталисти през август 1991 г. да реставрират стария порядък чрез сила бива лесно пресечен преди всичко поради това, че болшинството руснаци по това време се отричат от комунистическите ценности (Согрин 1996: 42).

Поредната вътрешна политическа криза следва след икономическия неуспех на преустройството. СССР поддържа жизнестойчивост само за сметка на средствата, предоставени от Запада за целите на запазване на управлението на Горбачов. "Смятайки за нулеви преките инвестиции (200 млн. дол. в 1990 г.), с последните кредити (3.25 млрд. дол.), които СССР с труд получи на международния финансов пазар, общата сума на външното

кредитиране представляваше 15.4 млрд. дол. в 1990 година и 13.9 млрд. дол. в 1991 г. По време на преустройството (1985-1991) външните дългове на СССР се увеличават три пъти (от 28 до 67 млрд. дол.). СССР удължи съдбата на своята система по изкуствен начин, придобивайки външни дългове" (Кюн 1999: 57).

7.5. Заключение

"По мое заключение, чуждестранното влияние на коренната промяна на историческата съдба на съвременна Русия оказва влияние в съвсем друг смисъл, отколкото предполагат това комунистите и национал-патриотите, така и поддържащите ги социални сили. Исторически значимото влияние на Запада върху Русия се състоеше в това, че в 1980 г. западната цивилизация удържа победа над реалния социализъм, демонстрирайки преимущество не само в производството и потреблението на стоки, в политическата демокрация, но и в развитието на системите за социална защита и осигуряване на населението, които винаги се смятаха за "запазна марка" на социалистическия строй. Анализът на източниците, отразили състоянието на общественото мнение на Русия от 80-те години свидетелства, че нейният либерално-демократичен ("прозападен") избор носи доброволен характер. Десетки милиони руснаци се изказват в полза на пазарните механизми и политическа демокрация, нямайки ни най-малко представа от теорията за модернизацията, но стихийната логика и еволюцията на техните стремления напълно съответстваха на изводите на тази теория" (Согрин 1995: 4).

Неуспехът на Горбачов произтичаше от самата същност на марксизма-ленинизма, предполагащ съществуването на универсални обществено-икономически строеве или формации, от неговата хегелианската основа, изискваща телеологичност на развитието към единна "обективна" цел. На марксизма-ленинизма е чужда идеята не за капитализъм, тъй като всъщност идеята на комунизма е да се усъвършенства капитализма, а за паралелни независими и равноправни пътища на цивилизационно обществено-икономическо развитие. Ако в Китай успя да възникне съвкупност от идеи, понякога означавана като "конфуциански капитализъм", то самото допускане на "православен капитализъм" или на "комунизма като православен капитализъм" е несъвместима с марксизма-ленинизма.

Такъв "православен капитализъм" като приемник на "реалния социализъм" продължи стихийно да се формира и след разпадането на СССР, засега външно в най-голяма степен доближавайки се до латиноамериканския модел на олигархичен капитализъм с авторитарна форма на държавно управление. Най-голямата "пречка" за него обаче е тъкмо наследството от Съветския период в руската история, а именно образоваността на населението, урбанизацията и индустриализацията на страната, чрез които страната спонтанно се насочва "на Запад".

РУСКИЯТ ПРЕХОД: РАЗПЛАТАТА ЗА ДОГОНВАЩОТО РАЗВИТИЕ

8.1. Въведение: времево дистанциран поглед към краха на СССР

Историята на СССР е история на социалната мобилност на огромна част от руското селячество, отправило се за града и индустриалните предприятия в хода на индустриализацията. Урбанизацията и модернизацията протичат в изключително кратки срокове, в рамките на които повече от половината от населението на Съветския съюз се премества в града и изоставя традиционния селски начин на живот, но не и патриархалната и колективистична менталност. Показателно е, че рухването на СССР става, когато урбанизацията прекъсва (при около 74% селско население).

Бихме могли да характеризираме Съветския съюз социално и политически като държава на модернизираща се селянин, държава, обслужваща неговата ускорена социална мобилност. Твърде краткият исторически срок за модернизация определя някои типични черти на развитието на СССР: ускорена индустриализация и доста бърз икономически растеж; "културна революция", формиране на "народна интелигенция" достижения в образованието, здравеопазването и други социални сфери; терор за елиминиране на естествените пречки и ограничения, регулиращи необикновено бързия процес на селска социална мобилност (вкл. терор за поддържане на традиционната хомогенност на урбанизиращата се маса в условия, причиняващи индивидуализация и детрадиционализация); постепенно приближавайки се към края на този процес, политическият радикализъм се заменя от политически консерватизъм; "времето на Сталин" през "Хрущововото затопляне" се заменя с "ерата на Брежнев".

Модернизацията е екстензивен фактор за растеж и прогрес, тъй като е естествено ограничен: грубо казано, растежът от модернизация се ограничава от пропорция 3:1 на градското към селското население, на промишлеността към селското стопанство, на хората със средно и по-високо образование към тези с по-ниско. Модернизацията е ограничен ресурс, който може да се изконсумира и за много кратък исторически период и да се получи тласък за "допингово" развитие, но включвайки трудности и странични ефекти, един от които е самото разпадане на СССР. Самите урбанизация и индустриализация се оказват пълни с пропуски, недоглеждания и недостатъци в преследване на количеството и пусковите срокове за сметка на качеството. Придружаваща характерна социално-психологическа черта, определяща политическия радикализъм и терор, е маргинализацията на новия гражданин, лишен от патриархалните селски устои [259].

Есхатологичното, което е типично и за марксизма-ленинизма, и за руското православие, е съществена културна, историческа и духовна предпоставка за Съветския съюз. То е достигане на края, на "царство божие на земята", окончателната победа на духовното над материалното, на вечното блаженство на ежедневните болки и проблеми. Съборността, която културно и политически може да бъде противопоставена на демокрацията, предполага отсъствието на политическото в качеството му на непрекъсната и регламентирана борба на политически организирани части на цялото. Напротив, тя предполага духовно единение в целостта. Колективният орган взема решение "свише". Самодържавието на предреволюционна Русия се преобразува в деспотизма на СССР.

Лошите географски и климатични условия, изключителната разпръснатост на селското население, много ниската принадлезна стойност обуславят съхраняването на руската община и след премахване на крепостничеството. Общината е ликвидирана едва по време на колективизацията, през 1930 г., но нейният дух продължава да съществува като особена менталност на съветския гражданин и на масово-политическите организации.

Съветският съюз е държава, която културно и политически е наследник на руската православна съборност, самодържавието и общинен колективизъм [260].

Два главни и противодействащи фактора обективно пораждат необходимостта от преустройство: 1) изчерпването на ресурса на ускорената модернизация и социална мобилност; 2) съборността, колективистичната и самодържавна традиция. Съветският съюз се стремеше да намери такава посока, която да замени екстензивното с интензивно развитие [261], но без да е западният, "капиталистически" път.

Тримата последни генерални секретари Андропов, Черненко и Горбачов символизират три възможности, които могат условно и съответно да бъдат наречени: "умерена", "консервативна" и "радикална" алтернатива.

Андропов като "умерена" алтернатива: Андропов и Черненко бяха генерални секретари за кратко време и по тази причина и двете алтернативи са по-скоро само хипотетични. Реалният факт е, че Андропов предприе някои мерки за укрепване на трудовата дисциплина посредством репресивните органи. Едно хипотетично предположение е, че той би постигнал временна и частична стабилизация на социализма чрез репресивни мерки.

Черненко като "консервативна" алтернатива: В същия хипотетичен аспект на очакванията тази алтернатива би могла да се опише като показност и бюрократизъм, едно "второ издание" на последния период от управлението на Брежнев и стремеж за максимално съхраняване или поне удължаване на социализма.

Горбачов като "радикална" алтернатива. Горбачов пое пътя на радикалните промени: първо, като "ускорение" на социализма, после като реорганизация, "перестройка" и накрая като "пазарен" или "демократичен социализъм".

Историята закономерно избра радикалния изход. Изчерпаният екстензивен фактор на модернизацията изключваше както умерената, така и консервативната алтернатива. Единствената възможност, която оставаше, беше радикалната и тя се случи не като социална революция, а като трансформиране и все още незавършен [262] преход към пазарна икономика и свободно предприемачество, при което бившият елит успя частично да удържи своите позиции [263]. Понастоящем, като резултат от прехода „икономическите институти в СНД се характеризират с отказ на държавата от твърдо регулиране на всички икономически отношения, дефицит на право, ниско равнище на доверие и излишна концентрация на икономическа власт” (Либман 2007: 5).

Два процеса определят преди всичко хода на "преустройството": 1) отслабването на съветската социална, икономическа и политическа система в комбинация с несъстоятелността на опитите да се предложи нова алтернатива за нейната трансформация; 2) преобразуване на властта и привилегиите на значителна част от номенклатурата в икономическо господство, придружено от включването на външни хора във възникващия нов елит [264]. Приведените по-долу данни илюстрират възникването на новия елит и тясната му връзка със стария:

	В екипа		
	на:	Брежнев	Горбачов
Средна възраст на елита (год.)	56.6	52.2	48.5
Жени (%)	8.2	5.6	4.2
От селска местност (%)	57.3	54.6	22.8
Висшисти (%)	88.8	84.1	97.4
С учена степен (%)	23.0	29.0	48.4
С техническо образование (%)	71.7	67.3	47.2
Икономисти и юристи (%)	7.4	8.8	24.1
Идват от извън номенклатурата (%)	11.4	19.5	35.0
Идват от стария екип (%)	13.4	27.2	39.9

Рекрутиране на елциновата кохорта от отрасловия субелит на старата номенклатура (%):

Всичко от номенклатурата	69.9
В т.ч. от:	
– от партийната	8.9
– от комсомолската	39.5
– от съветската	18.8
– от стопанската	11.0
– от друга	69.9
От висшия слой на старата номенклатура	17.7

"Перестройката" има четири периода: 1) от март 1985 до януари 1987 – "ускорение", "повече социализъм"; 2) 1987-1988 – "преустройство", "повече демокрация"; 3) 1989-1990 е период на разграничение и разкол в лагера на "перестройчиците"; 4) 1991 – внезапна промяна на съотношението на силите в полза на радикалните и реформистки групи и тяхното идване на власт.

Реформите доведоха до:

– в политическата сфера, центърът на властта се измества от КПСС към Съвета на народните депутати и след това до изпълнителната власт: президентската администрация и регионалните органи. Започна да си пробиват път демократични и многомандатни избори.

– в икономическата сфера, партийният контрол върху икономиката отслабва и се създават структури на алтернативна "комсомолска" икономика; реформират се финансовите инфраструктури и банките; ликвидира се държавното снабдяване на СССР и се развиват стокови борси, осъществява се "експериментална" приватизация.

„В политологическата литература, посветена на поставворитарния преход, се смята за аксиома, че за осигуряването на успешна трансформация трябва да се разделят политическите и икономическите преобразования, да се убеди обществеността, че опитите да се съвместят радикалното изменение на политическата система и икономическата структура е неразрешима задача. ... Проблемът на постсоциалистическата трансформация се състои в това, че за разлика от другите авторитарни режими в социалистическите устройства на политическата система е неразривно свързано с организацията на ежедневиия икономически живот. Политическата нестабилност се наслажда върху това, че социалистическата система на управление не може да работи извън тоталитарния политически контрол” (Гайдар 2006: 61).

Горбачов пое ролята на инициатор на преобразованията посредством подчинения му апарат на съветската бюрокрация. Неговото отстъпчиво, компромисно, опортюнистично и

прагматично лидерство постепенно доведе до загубване на контрол над процесите и все пак предотврати един революционен взрив.

Главният резултат на "перестройката" беше демонтирането на съветската система и стихийното възникване на една еkleктична, кланово-олигархична система на прехода [265]. Съветското общество и икономика навлязоха в нов етап на дълбока криза [266], но все пак опасността от катастрофална дестабилизация и гражданска война беше предотвратена. Освободените центробежни тенденции предизвикаха разпадането на СССР и представляват дестабилизиращ фактор за съвременна Русия [267].

"Перестройката" е история на едно управлявано корабокрушение, съпътствувано от неуспешни и несъстоятелни опити да се избегне.

Времетова дистанция дава възможност за обобщена, философска оценка [268] на историческото и цивилизационното значение на "перестройката".

Русия отстрани препятствията за по-нататъшното си движение към Европа. Градската култура, системата на образование, модерната индустриална икономика и инфраструктура, създадени по съветско време, разграничиха – независимо от всичките си недостатъци – Русия от Третия свят категорично. Свадата между Китай и СССР след 20-ия конгрес на КПСС не беше само и главно конюктурно и политическо съперничество, а начало на все по-голямо цивилизационно и историческо раздалечаване. Ресурсът на Китайската модернизация е колосален, но като всеки екстензивен фактор все някога ще се изчерпи. Що се отнася до Русия, той вече е изчерпан. *Русия няма друг изход освен интензивно развитие и формиране на политическа и икономическа система, основана на средната класа.*

В руския преход могат да се разграничат три етапа [269]:

1. Укрепване и пълно господство на олигархията при управлението на Елцин.
2. Укрепване на президентската власт в съответствие с централизираната руска политическа традиция и подтискане на олигархията и същевременно на някои елементи на демокрацията при управлението на Путин.
3. (По-скоро надежда и перспектива, отколкото реалност.) Използване на президентската власт и държавата за политическо и икономическо укрепване на средната класа и формиране на гражданско общество.

Тези три етапа могат да се разгледат и като три алтернативни и последователно представящи се пътя за развитието на Русия.

8.2. Първият от трите пътя: Елциновото управление и господството на олигархията

С "преустройството" процесът на демократизация на СССР и Русия започна "отгоре", в съответствие с политическата традиция, според която множество, дори и най-радикални реформи, чак дори фактически и октомврийската революция, са извършени по

инициатива на намиращия се на върха (или завзелия го) на държавната пирамида. Колкото и да е парадоксално и процесът на демократизация се осъществява с подобни, по същество антидемократични средства, против волята на значителна част от руския народ или в разрез с установените правно-конституционни норми.

Тръгналата от "върха" демократизация се спуска в неговото подножие под формата на олигархично управление [270], реално узурпиращо политическото и икономическото ръководство от народа, доколкото той е неподготвен [271] и даже не желае свобода. Този първи етап от демократизацията на Русия, етапа на господство на олигархията [272], която единствена предугажда и се възползва от предоставената свобода [273], се символизира от Борис Елцин, чието управление дава повод да се обобщи: "В Русия президентът се оказва не толкова гарант на демокрацията, колкото гарант на олигархията" (Лепехин 1999: 75).

Началото на Елциновото управление е победата на президентските избори в Русия, състояли се на 12 юни 1991 г., при което той печели почти два пъти повече гласове, отколкото противстоящите му четири комунистически кандидата, взети заедно. "Окончателният преход на властта в Русия към радикалите се осъществява в резултат на политическите перипетии от август 1991 г., след които в ръцете на руския президент се оказват всички лостове както на политическо, така и на икономическо управление. Следствие от августовските събития беше не само крахът на КПСС и смяната на политическия строй, но и ликвидирането на СССР (Согрин 1995: 8) [274]. Най-важното събитие след обособяването на Русия са реформите, свързани с името на Егор Гайдар, икономически вицепремиер в новото руско правителство. Предложената от него и приета през есента на 1991 г. концепция е на шокова терапия и включва три главни реформи: внезапно въвеждане на свободни цени, либерализиране на търговията и широка и бърза приватизация на жилищата и държавните предприятия. По замисъл реформите биха довели до възникване на средна класа [275]. Действително: "Възниква широк слой от бизнесмени, банкери, частни търговци, а предприемаческият манталитет става неотменна част от масовото съзнание" (Согрин 1995: 13) "И все пак балансът на позитивните и негативните последиствия от радикалните реформи явно не е в полза на неговите творци" (пак там).

Елциновото управление е белязано от поредица знакови събития, които представляват и естествени граници на различни етапи.

Първият етап представлява борбата на президента Елцин за получаване на едни много по-широки пълномощия и включва следните подетапи: от избирането за президент на Русия до споразумението за разпадането на СССР, референдумът от 25 април 1993 г. [276]; разпускането на Конгреса на народните депутати на 21 септември 1993 г. и шурма на резиденцията на парламента на 4 октомври 1993 г. [277], учредителните избори на 12 декември и приемането на новата Конституция [278]. "... доколкото резултатите от

референдума нямаха юридическа сила, те станаха само демонстрация на отношението на избирателите към участниците в конфликта и не повече от това. По същество, плебисцитният механизъм не е средство за разрешаване на политически конфликти. Бидейки само заместител на избори, референдумът не създаде условия за представително управление, основано на върховенството на правото; напротив, масовата поддръжка провокира президента на Русия към плебисцитно господство по типа на "делегираната демокрация", т.е. към еднолично управление, основано на принципа *arbitrary rule*. " (Гельман 1999: 53). "... учредителните избори" от 1993 година изпълняват част от задачите на демократизацията – беше приета новата Конституция, бяха формирани основите на избирателната система, започва работа професионален парламент, избран на основата на междупартийна конкуренция, създадени са благоприятни условия за развитие на партийната система" (Гельман 1999: 56).

Краят на *втория етап* се бележи от изборите през 1995 г. "Конституцията от 1993 година установява за Държавната дума от първото свикване двугодишен срок на пълномощията. По такъв начин за разлика от изборите от 1993 година, преминали при извънредни обстоятелства, изборите на долната палата на парламента от второто свикване през 1995 година стават първите редовни и пълномощни избори. От тази гледна точка значението на кампанията от 1995 година като "учредителни избори" беше изключителна за установяване на института и електоралните практики" (Гельман 1999: 56).

Третият етап обхваща периода до кризата през 1998 г. и включва победата на президентските избори. "... окончателно олигархията в Русия се оформи вече в последните президентски избори. Вложилите в Елциновата избирателна кампания големи ресурси, както финансови, така и информационни и интелектуални, bankerите, всичко онези, които активно съдействаха на победата му, поискаха компенсации. Преизбраният президент изпълни практически всички техни искания" (Кива 2000: 23) [279].

Четвъртия етап е самата криза, икономическите и политически мерки, предприети от президента за нейното овладяване до абдикацията от властта. "... след финансовия колапс от август 1998 година "семейството" става едва ли не синоним на олигархията" (Кива 2000: 27) [280].

За целия период на управлението на Елцин се формира държавно-олигархично управление [281], тясно преплетено с личното обкръжение на президента и с неговата администрация. При това положение от особено значение за социално-политическата система са условията, в които се формират елитите: отсъствие на правово пространство; плуралистичност, съдържана от авторитарна воля; сръстване на политическия елит с икономическия (Куколев 1997: 88-89) [282]. Между Кремъл и олигархията е налице неравновесие и борба [283], които отчасти се решават с формиране на "семейството" около Борис Елцин и с това се различава пътя за едно по-авторитарно управление при Путин.

Формирането на олигархично управление се отразява в описанието на прехода посредством различни модели на трансформацията на елита: смяна на потоците, политически капитализъм; бунт на икономическите и регионалните елити, ролята на контраелита (Куколев 1997: 83-87) [284].

В заключение, трябва ясно да разграничим олигархичния *път* за развитие на Русия, от олигархичния *етап* в нейния преход към пазарна икономика и демокрация. Олигархичният път би представлявал продължително задържане на олигархичния етап и това би могло да бъде възможно само ако не беше осъществена модернизацията в съветския период. В модернизирана или почти модернизирана държава с около три четвърти градско население и притежаващи средно образование олигархичното управление може да бъде само непродължителен етап. Това е и основната причина, която доведе президента Путин до властта, при това бидейки избран за приемник от Елцин.

8.3. Вторият от трите пътя: Путиновото управление, или може ли да се демократизира руското самодържавие?

"Днес в Русия финансовата олигархия е породена от бюрокрацията. В историята още не е имало случай, щото финансовата олигархия напълно и окончателно да подчини бюрокрацията на себе си, а обратното е налице навсякъде" (Механик 1999: 43). Така след укрепването на олигархията, след нейното най-тясно спояване с политическата власт и частично подтискане под формата на т. нар. семейство, дойде ред на авторитарния режим на Путин, при който някои олигарси, подобно на Березовски, останаха в емиграция, а други като Ходорковски се оказаха в затвора.

Прави впечатление кариерата на Владимир Путин, който след напускането на КГБ, от заместник-кмет в Петербург преминава всички равнища на държавната бюрокрация, докато бъде назначен за премиер, задържайки се на всяко от междинните равнища средно по около три месеца(!). С абдикацията срещу предварителна амнистия Борис Елцин предопредели избора на Путин за президент. В кандидат-президентската конкуренция "В. Путин се определя преди всичко от това, че той се оказва нов свеж човек, *не такъв като другите*" (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 21). Някои автори окачествяват Путин като харизматичен лидер. [285] Други смятат, че "електоратът на Путин гласува преди всичко за рационален лидер, ефективен менажер (човек на делото, притежаващ стратегическо мислене и ясни цели, предлагащ привлекателна програма за действия) ..." (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 21).

Макар и установил в приетата през 1993 г. Конституция президентска република с пълномощия на главата чувствително надвишаващи тези на американския или на френския му колега, Елцин не успя да създаде авторитет на институцията, поради многобройните скандали с неговите запои, поради протежирането на явно и дори нагло корупционни или незаконни

действия. Въпреки това, освен че я учреди чрез преврата от есента на 1993 г., той успя да я преведе през кризата от 1998 г., да я укрепи и да я превърне в единствен център на реалната власт. За първия мандат на своето управление Путин обаче създаде именно авторитет на президентската власт в безмилостна политическа борба с редица от олигарсите и дори успя да я превърне в символ и главна опора на възраждащата се сякаш като надпартийна държавност. "Днес президентът често се възприема като глава на държавата, който стои над политическата борба, в качеството на общонационален лидер. Такова положение на главата на държавата до известно време стабилизира процесите в обществото, поляризирано в много отношения. Но то носи в зародиш възможността за изостряне на политическата ситуация. По логиката на тази конструкция между "президента на целия народ" и самия народ не може да има никакви политически сили, претендиращи за изразяване на интересите на този народ, още повече че на този фрагмент от политическото поле не може да има място за опозицията" (Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 28). Руската президентска система [286], която съдържа мощни лостове за подчиняване и контрол не само на изпълнителната, дори не само на законодателната и съдебната, но и на икономическата власт и медиите, не толкова копира американската, колкото дореволюционното и съветското самодържавие. Руският президент по-скоро трябва да се окачестви като сменяем и ограничен до два мандата конституционен монарх. "Като цяло, това едва ли е "демокрация", поне без сериозни уговорки. Но тогава какво е това? Някои автори говорят за "хибриден режим". Други – за неолиберална автокрация" или "конкурентен авторитаризъм". Има и по-изобретателни хора: "East European Constitutional Review" пише за "извънредно авторитарна власт зад квази-демократичната фасада". Австрийски учен извежда формулата "патернализъм от третия свят с бонапартистки тенденции". В Кремъл с одобрение говорят за "управляема демокрация", отразяваща особените условия на Русия. Както разяснява Путин, Русия "няма да стане второ издание, да кажем на САЩ, или на Британия, където либералните ценности имат дълбоки исторически традиции", явявайки се страна, където "държавата, нейните институции и структури винаги са играли изключително важна роля" (Уайт 2003: 23). Зараостровцев (2008: 56-58) говори за „путиновия неосоциализъм“. Някои проучвания на устойчивите нагласи на руснаците подкрепят цитирания възглед на Путин [287]. "... лидерите на Русия – били те велики князе, царе, генерални секретари или президент – се обкръжават с ореол на благодат, приписва им се притежаване на особени дарби за мъдрост, която осигурява избора на единствено вярното решение и способства за могъществото и процъфтяването на държавата" (Салыгин 1996: 85) [288].

В своето управление Путин – в съответствие с руската и съветска държавна традиция – успя да се опре и да овладее централната бюрокрацията и да получи политическа подкрепа също и от регионалната, като отчасти спря разложителните процеси както сред

първата, така и сред втората, а именно: изтичането към други, по-високо платени сфери, узурпирането на власт на относително по-ниски йерархични равнища, отпадането на регулативните норми за нейната служба [289].

В стопанската сфера правят впечатление данъчната реформа, която успя да извади на "светло" голяма част от сенчестата икономика и така способства за легитимирането на бизнеса изобщо и на средната класа в частност, действията за стабилизиране на държавните или с държавно участие предприятия, а така също и на военно-промишления комплекс. Сякаш отново се извършва завръщане към практиката оглавяващият държавата да бъде и нейният "стопанин", но сега като най-големият ѝ акционер. Именно тези мерки предопределят ожесточената политическа и икономическа борба срещу олигарсите, често осъществявана с всякакви средства.

Външно управлението на Путин създава впечатление за частично реставриране на съветската система.

Както и в случая с олигархичния път и олигархичния етап, при управлението на Путин трябва да се разграничи авторитарен път на развитие от *авторитарен етап на прехода* към пазарна икономика и демокрация. Осъществената модернизация на страната встъпва в остро противоречие с деспотичната държавна традиция. *"Самостоятелността на държавата по отношение на обществото, нейната независимост не е показател за силата на държавата, по-скоро то свидетелства за слабостта на обществото"* (Славный 1991: 46). *"... всеки народ, изцяло подчиняващ живота и труда на своите граждани на указанията на властта, неизбежно отпада от историята"* (пак там). Колкото и да е труден, Русия няма друг избор освен пътя на интензивното развитие с помощта на политическа и икономическа система, основана на средната класа. В степената, в която бюрокрацията е пречка за постигане на тази стратегическа цел, тя ще бъде подтискана от намиращия се на върха на нейната пирамида и насочвана към формиране, укрепване и политическата еманципация на такава средна класа.

Като подготовка за обсъждане на все още хипотетичния трети път или трети етап в демократизацията на Русия ще бъдат последователно разгледани двата взаимодействащи си и взаимно противодействащи си и разменящи местата си главни фактора по пътя на Русия "на Запад", а именно: развитието на стратификацията на обществото и културно-историческите и политически традиции за държавно управление и подчиняване на икономиката и обществото.

8.4. Стратификацията на руското общество в развитие

Ако олигархичният етап съответства на пропаст между нищожно малцинство свръхбогати и огромната част от неботогато, бедно и мизерстващо население, на слабост на всички "класи" [290], ако на авторитарния етап се осъществява отчасти нивелиращо преразпределение и смекчаване на тази пропаст с цената на погаване на демокрацията и

забогатяване на президента, то ако се премине към все още хипотетичния етап на формиране на политическа и икономическа система, основана на средната класа следва да се очаква преразпределение към горната половина страти и в резултат тяхното разширяване и постепенна замяна на бездната с плавен преход между богати и бедни.

Според Кивинен (1999: 139) "структурата на класите в бившия СССР фундаментално се различава от тази на западните общества. По класовата си ситуираност средната класа ясно се различаваше от работническата класа, що се отнася до работните условия. От друга страна, доходите на средната класа не бяха много по-добри. Една основна разлика бе, че през 1991 г. в Русия определено липсваха такива профили на класово съзнание и действие, каквито сме свикнали да виждаме в напредналите капиталистически страни. Обаче навиците и стилът на живот на средната класа определено се различаваха от тези на работническата класа."

Заславская (1997) разделя руското общество на четири слоя по следните показатели: "*политически потенциал*, изразяващ се в обема властни и управленски функции; *икономически потенциал*, проявяващ се в мащабите на собственост, доходи и в равнището на живот; *социокултурен потенциал*, отразяващ равнището на образование, квалификация и професионализъм на работниците, особеностите на начина и качеството на живот; и накрая, *социалният престиж*, който е концентрирано отражение на посочените по-горе признаци" (Заславская 1997: 5).

Данните, които предлага Заславская, се отнасят до периода 1993-1995 г. и на тях съответства вторият етап от Елциновото управление, характеризиращ се с относително поширока поддръжка на демократичните реформи. "Болшинството руснаци очакваха от преустройството макар и не мигновен, но достатъчно бърз ръст на благосъстоянието и подобряване на условията на живот. В действителност обаче, пазарните реформи доведоха до рязко влошаване на тяхното материално положение. Понастоящем [1997 г.] реалните доходи на руснаците не превишават 40-50% от равнището на средата на 80-те години. При това и да се извършва някакво повишение на средното равнище, то е за сметка на най-осигурената част на населението" (Заславская 1997: 15). Един от основните показатели на социално неравенство, децилният коефициент, нараства скокообразно [291]. Освен това в хода на управлението на Елцин, особено след кризата от 1998 г., структурата на обществото претърпя допълнителна олигархична трансформация. Така напр.: "В началото на 2001 те [наемните работници] представляват 92.2% от цялото заето население на страната" (Голенкова, Игитханян 2002: 41). Проучванията показват, че оценката на въздействието на кризата върху шансовете за формиране на средна класа е съществено неблагоприятна [292].

"В 1993-1995 г. съотношението на отделените от нас социални слоеве на руското общество [първите четири, без социалното дъно] представлява 1:24:68:7. [293] Това значи, че

на горния и на средния слой, представляващи главни двигатели на реформата, се пада една четвърт от икономически активното население. В развитите страни на Запада, състоящата се от аналогични социално-професионални групи средна класа представлява основната част от населението и заема значително по-високо положение. Съчетаването на тези черти му придава ролята на социален стабилизатор на обществото. В Русия съответните групи са развити по-слабо, притежават различни социо-културни характеристики и имат по-нисък статут. Средният слой, както вече се отбеляза, преминава тук "ембрионален стадий". Въпреки това неговата роля в живота на обществото и в трансформационния процес е много голяма и по-нататък ще се усилва. По-голямата част руснаци се отнася към сравнително слабо диференцирания базов слой на обществото. Съдържанието на труда им основно съответства на индустриалната степен на развитие на обществото. Обществената значимост на този слой е свързана с това, че той концентрира основната част от трудовия и потребителски потенциал на Русия, нейния електорат и армия. В сравнение с горния и среден слой, неговите интереси са по-слабо артикулирани, а поведението в деловата и политическата сфера се отличава с по-малка активност. Обаче в критични условия положението, социалното настроение и поведение на този слой могат да станат определящ фактор за историческото развитие на Русия. Долният слой представлява по-малко от една десета от икономически активното население. Но изглежда с отчитане на непопадащите в социологическите допитвания лумпенизирани групи население, неговият процент е не по-малко от 12-15%" (Заславская 1997: 13) [294]. "Отговорите на респондентите на въпроса за това, към какъв слой на обществото биха се причислили се разпределят по следния начин: към долния слой – 12.9%; към работниците – 37.9%; към средния слой – 39.7%; към висшия слой – 1.2%; затруднили се да отговорят – 8.3%" (Громова 1997: 6).

Особено силна е социалната диференциация в Москва: "Продължава да расте [в Москва] и децилният коефициент В края на 1994 г. доходите на 10% най-осигурени московчани 60 пъти превишават доходите на най-бедните. Изглежда това число днес [1997 г.] е много по-голямо, а и броят на "заможните" хора в столицата неотклонно расте" (Давыдова 1997: 17).

Процесите на социална диференциация се допълват от миграционната (Карачурина 2006: 44-45) емиграционната вълна, в която значително по-висок е дялът на дейните, образованите, младите и квалифицираните спрямо дела на същите групи сред оставащите [295].

Анализът на социално-демографските и на социостатусните характеристики на словете руско общество показва, че успяващият в Русия може да се характеризира по-скоро като мъж в дейна възраст, руснак, живеещ Москва, Санкт-Петербург или в някои от другите големи градове, висшист с висока или средна самооценка за квалификацията, собственик и

ръководител на частна фирма, с много добра, добра или средна самооценка на благосъстоянието, и който смята, че "не е толкова лошо, живее се" или "трудно е, но се търпи".

Демографският и социално-статусен портрет на намиращия се на другия полюс е на относително малко по-възрастна жена, рускиня, живееща в средно или малко градче или на село, с гимназиално или по-ниско образование, със средна или ниска квалификация, работеща в държавния сектор на изпълнителска длъжност, живееща в нищета, като ръстът на доходите изостава от цените и която оценява състоянието си като средно, лошо или много лошо и смята, че "трудно е, но се търпи" или "положението е бедствено, не се търпи" (вж. приложението след главата табл. 1, 2 и 3). "Ако се приеме за 100% средното равнище на парични доходи на икономически активните руснаци, то средният доход на горния слой представлява – 516%, на средния – 144%, на базовия – 75%, на долния – 54%. Разликата между горния и долния слой е почти десетократна, между средния и долния – примерно трикратна. Ако се вземе под внимание неотчитаната част от доходите на горните слоеве, мащабите на паричните им спестявания и недвижимост, то имуществената диференциация се оказва значително по-голяма. Равнището на доходи на член на семейство е малко по-малко диференциран: разликата между крайните слоеве тук представлява около седем пъти" (Заславская 1997: 17).

"Измени се и структурата на паричните доходи на населението. В края на 1980 г. те в 72% се формират за сметка на заплатата, 14% за сметка на социални плащания и още 14% за сметка на доходи от собственост и предприемаческа дейност. В 1995 г. съотношението на посочените източници на доходи представлява 40:16:44. В условията, когато участие в предприемачество вземат около 10% от населението, това само по себе си говори за поляризация на бедността и богатството" (Заславская 1997: 15).

Картината на плавно преливащите един в друг четири социални слоя, предложена от Татяна Заславская, които според своята социализираност са противопоставени на асоциалното и криминално дъно, се допълва от обособено разглеждане на вътрешната диференциация на групата на "богатите" и групата на "бедните". *"... в Русия сред неелитното население днес действително съществуват имуществено-доходни страти, които се различават не само по количествени, но и по качествени характеристики на структурата на потребление, начина на живот и форми на социално участие"* (Тихонова 1998: 25). Според същия автор "неелитното" население на страната към 1998 г. се разделя на следните групи: живеещи в нищета (6%), бедни (13%), слабоосигурени (25%), средноосигурени (34%), осигурени (14%), състоятелни (8%) [296]. Интересното е, че ако се изключи елитната част от населението, по един или друг начин свързана с олигархията, средноосигурените, осигурените и състоятелните представляват болшинство (56%) и в този смисъл може да се говори, че сред

"неелитното" население към 1998 г. е съществувала социална група, аналогична на "средната класа". Следователно проблемът е единствено в пропастта между олигархията и останалата част от населението, рязко обедняла в периода на мигновено забогатяване на олигарсите. За това свидетелства анализът на структурата на потреблението в развитие: частта от доходи за храна рязко нараства и същевременно качеството на храненето още по-рязко се влошава [297].

Оценката на броя на богатите зависи от начина на определяне на прага на богатството: дали той ще отсее само най-богатите (0.7%) или ще включи и чувствително по-бедните спрямо тях "само заможни" (5-8%) [298].

Пътищата и начините за постигане на богатство могат да се групират по следния начин: 1) неконтролирана възможност да се определя собственото възнаграждение; 2) отсъствие на ограничения за ръста на заплатата; 3) високодоходни видове дейност в предприятия от пазарния сектор; 4) противозаконна дейност: от неплащане на данъци до трафик на оръжие, хора и наркотици [299]. Като обобщение Тапилина (1996:8) изказва следните хипотези за богатите, богатството и неговия произход: 1) за разнородността на социалния състав на богатите; 2) за доминиране сред тях на лицата, заети в пазарния сектор на икономиката [300]; 3) за запазване на високата значимост на статусните механизми за формиране (власт, високо служебно положение); 4) за криминалния произход на част от богатството; 5) за диференциране на състава на високоосигурените по степен на състоятелност" (Тапилина 1996: 8).

Особено интересни и показателни са данните за това, делът на кои групи расте и на кои се съкращава: "преуспяващите специалисти (+103%), работническия елит (+55%), средните и едри предприемачи (+40%) и полупредприемачи (+25%); в по-малка степен, но все пак забележимо се увеличават военнослужещите (+21%), полуинтелигенцията (+18%), дребните предприемачи (+14%), работниците от търговията и обслужването (+10%); приблизително в същата степен са намалели селяните (-16%), неквалифицираните работници (-17%), масовата интелигенция (специалистите) (-19%) и индустриалните работници (-21%); особено силно се е съкратила числеността на мениджърите в производствената (-30%) и извънпроизводствената сфера (-52%). В същност пред нас е картина на прекрояване на социално-професионалната структура на обществото, насочена по посока на пазара. Забележимият прираст на числеността е характерен за два типа групи. Първият обединява преките носители на "пазарното начало": крупни, средни и дребни предприемачи, полупредприемачи, работници от търговията и обслужването. Към втората се отнасят групи, притежаващи професионално-квалификационни качества, дефицитни на трудовия пазар" (Заславская 1997: 21).

Същевременно те показват, че преди кризата от 1998 година се е вървяло към формиране на средна класа и че самата тази криза може да се разглежда и като своеобразна

"икономическа контрреволюция" от страна на част от олигархията. В подкрепа на тази теза са данните за значителна неочакваност на кризата [301]. В резултат Путиновата антиолигархична борба (осъществявана заради личния интерес на президента, който сякаш следва да олицетвори държавния) се поддържа и от "средната класа". Същевременно социалната структура е в развитие, неустойчива е [302], общите тенденции търсят закрилата на едноличната централна власт в съответствие с руската традиция, без да могат самостоятелно да се наложат.

В Русия се набелязват три полюса на силите: (1) президентът и неговата администрация, разполагащ и с бюрократичния апарат вкл. и на държавната част от икономиката, (2) олигархията и (3) все още неуспялата да стъпи на краката си "средна класа". Силата на последната идва не от реалните властови ресурси, с които разполага, а от историческите тенденции.

8.5. Културно-исторически и цивилизационни препятствия за възникване на руска средна класа

„При това особено място се отделя на проблема за средната класа, което е напълно закономерно, понеже тъкмо този слой в развитите страни: способствала за поддържане на социалнополитическата стабилност и порядъка; осигурява устойчивия технологичен и икономически прогрес; създава, усвоява и разпространява образци на социокултурни и иновационни поведенчески практики, явява се основен носител на базовите компоненти на националната култура; служи за социална опора и главна движеща сила на реформата” (Горюнова 2006: 58).

Специално за Русия възникването и утвърждаването на средна класа се препятства от множество цивилизационно-исторически, културно-политически и специфично икономически фактори. "Политическият живот в Русия, по своята същност, се поляризира не толкова в съответствие с полюсите: либерализъм – антилиберализъм, а преди всичко като опозицията, израснала от разпадналия се вечеви идеал, т.е. *съборност – авторитаризъм*" (Ахиезер 1993: 17) [303]. "... може да се твърди, че перспективите за установяване в Русия на стабилен и траен либерално-демократичен порядък (подобен на съществуващия в страните на Запада) зависят от измененията в ценностите и действията на политическите субекти (както на равнище лидери и организации, така и на равнището на масите) по посока на рационализиране и либерализиране. Засега това не става. Понастоящем в руското общество е силна ориентацията към авторитаризъм под влияние на националистическите и комунистическите идеи, значителна е ролята на харизматично-сетивния тип действия и в същото време е слаба легитимността, преди всичко легалността на демократичните закони" (Качаковский 1995: 56).

Тихонова (2001: 31) смята, че "*социокултурната специфика на Русия не се свежда до спецификата на съзнанието или на ценностите на руснаците. Тя е много по-широка и*

включва в себе си по същество съвсем особен тип общество с особен механизъм на социално регулиране и социално възпроизводство" "... социокултурният модел на взаимоотношения на човек и общество предполага приоритет на интересите на обществото, изразител на които е държавата, над интересите на личността. При това личността запазва правото да отстоява своите интереси, а държавата е задължена да отчита при изработването на общото направление на развитие на обществото цялото многообразие на интересите на членовете на общността" (Тихонова 2001: 33) [304].

Същият автор предлага типологизиране в три групи на типовете съзнание у руснаците: патерналистично-егалитаристки (приблизително 30-35%); индивидуалистично-либерален (около 20%); преходни типове между двата типа менталност (около 50%) [305]. При това е налице "тенденцията за изтласкване като социални аутсайдери на носителите на традиционалистката руска менталност" (Тихонова 1997: 11) [306]. Според нея съвременното икономическо съзнание на руснаците се характеризира със следните особености: 1) незавършеност на процесите на социокултурна модернизация; 2) легитимност на всевластието на държавата и особената ѝ роля в икономиката; 3) традиционализъм (Тихонова 2008: 2/23, 3/19-20).

"Патерналистки настроения, дълбок песимизъм и негативизъм", "лумпенизирани прояви" са характерни за "типа световъзприемане и психоемоционалното състояние на населението от Приморския край" (Тихонова 1997: 23) [307]. "Югът на Русия, включвайки областите на централното Черноземие и "новата погранична област", е регион с *твърде специфична менталност*. Това е свързано със самия тип живеещо там население (основно селско или селски мигранти първо поколение), и с известна общинност на световъзприемането на "южняците", характеризиращо се с тяхното дълбоко уважение към интересите и правилата на общността и със силни позиции на казачеството, което заема в този регион особена социално-културна ниша и притежава достатъчно влияние като главен носител на традиционните жизненни ценности. В съзнанието на населението историческото минало, свързано с тежненятия към социална справедливост, се преплита с органичен стремеж към свободата. Обаче в дадения случай свободата се трактува като "волност", "на воля" (Давыдова 1997: 21).

"Не могат да не се отчетат руските социо-културни традиции, традициите на руската духовност, за които е характерно мъчително търсене на социална справедливост. При това в моделите за справедливото общество роля на ценностни ориентири играят и егалитарните идеали, по-точно, егалитарните модели по определен начин се съчетават с елитистките (пък било то даже във вида на утопичната мечта за добрия цар)" (Ашин 1996: 59). [308] "Днес руската менталност претърпя възвръщане от социалистическата система ценности и възвръщане към традиционните корени" (Моисеева 2003: 20). "... в руския

национален характер е недостатъчно развит стремежът да се ценят материалните блага, грижливо отношение към материалните ценности, уважение към труда не само на другите, но и на собствения; удивителна способност да не се ценят плодовете на своя труд, отсъстват ценностите на постижението, жизнената мобилност, активността по отношение на собствената съдба, желание да се организират собствените условия на бита, да се възпитава активния творец в бъдещето поколение и др. По силата на антиномичността на характера, отсъствието на толерантност и средищност в руската култура модернизационните процеси и новации са водили до разрушение, обновлението често е започвало от нулата" (Моисеева 2003: 17). Индивидуализмът се разбира като решаване на проблемите в "индивидуален порядък", с конкретен чиновник (Александрова 1999: 22) [309]. Много силна е носталгията по съветската власт, което личи при сравнение на оценките, давани за сегашната и за тогавашната власт [310], за периодите на управление на Сталин и Брежнев в сравнение с тези на Горбачов и Елцин [311] и по "загубените общности". [312] Според Латова и Латов (2001: 43) "ценностните предпочитания на руснаците са доста далече от менталността на европейците, затова пък са близки до ценностните предпочитания на хората от страните от Азия и Латинска Америка..." [313] Докато "от икономическа гледна точка за "най-жизнеспособни" икономически култури се приемат понастоящем протестантската (американската), католико-протестантската (западноевропейската) и конфуцианската (далекоизточната)" (пак там: 39) [314].

Същите автори въз основа на връзката между икономика и национална менталност правят "извода, че стопанската култура на руснаците допуска усвояване от тях на пазарно стопанство, но само не в класическата, "западна", а в периферната, "източна" модификация. Съобразно с особеностите на икономическата менталност на нейните граждани, Русия трябва да се ориентира към модел не на "протестантски", а на "конфуциански" капитализъм" (Латова, Латов 2001: 43).

"Осмисляйки спецификата на историческите пътища на Русия, изследователите обикновено от една или друга страна неизменно "излизат" на проблематиката Изток – Запад (опитвайки се да определят мястото на Русия в тази опозиция). Изглежда, че днес съответстващата проблематика може да получи адекватен израз не в "географска", а в социокултурна интерпретация, отчленяваща в историческия процес възникването и утвърждаването на опозицията на двете основни цивилизации: либералната и традиционната" (Ахиезер 1991: 52-53) [315]. "Движението на Русия между двете основни цивилизации придоби конфликтен, неорганичен характер, изразяващ се във феномена на *разкола*" (Ахиезер 1991: 54-55). Очевидно в една цивилизация на разкола средна класа не би могла да съществува, тъй като самото ѝ название я определя като медиатор, като противоположното на разкола [316]. "Разколът встъпва като абсолютизация, довеждаме до крайност на определен

реален аспект на мисленето, на неговата логика, а следователно и основаните на тази логика действия. Мисленето при това се свежда до постоянен напрегнат стремеж да се преодолее противоположността на два типа осмисляне, на нравствената оценка на явленията: *инверсия* и *медиация*" (Ахиезер 1991:55) [317]. "Инверсията възплащава способността да се оперира със *създамата се* култура, т.е. олицетворява нейната консервативна страна. Инверсията сякаш не признава проблемите [318], прибягвайки към доведено до автоматизъм използване на предишния опит" (Ахиезер 1991:56). "Уникулността на Русия е преди всичко в дълбоко вкоренилия се разкол, в поразителното несъответствие на господството на инверсното мислене (през което, изглежда, са минали всички народи) и сложността на проблемите на голямото общество, вече отдавна изискващи за своето решение друга логика " (Ахиезер 1991:62). "Може да се предположи, че днес за обществото базова ценност не е авторитарното начало само по себе си и не либералната демокрация, а развитието на съборното, "вечевото", "думското" начало в съчетание с мек авторитаризъм" (Белов 1996: 53) [319].

Същевременно може да се говори за незавършеност, неизкрystalизираност, амбивалентност на процесите в общественото и дори в индивидуалното съзнание. При това тази неустановеност и колебание между традиционни патерналистки и егалитаристки, от една страна, и либерални нагласи, от друга, е характерно за всички социални групи [320]. Така например 56% оценяват конституционното право на собственост като значимо срещу 96% за правото на социална защита [321]. Същевременно расте броят на неприспособимите [322], сред които се оказват значителна част и от представителите на културата и интелигенцията [323]. Още по-тревожно е това, защото последните са сред стълбовете на средната класа и на нейната способност за творческо преосмисляне на съотношението между добро и зло в света.

Особен интерес представлява еволюцията на трайните социално-политически нагласи на работниците [324]: "с хода на реалния процес на приватизация, все по-ясно става илюзорността на митологията на "народната приватизация" (Плискевич 1999: 38); "ясен отговор на въпроса за това кого искат да видят стопанин на предприятието, руснаците, като правило, не могат да дадат, особено ако става дума за крупни заводи. В масите все още остава неприемане на идеята за владението им от частно лице" (пак там: 39) [325].

"В съвременното руско работническо движение могат да се отделят следните идеологически направления: 1. Идеологията на консервативната или "антикапиталистическа" насоченост се ориентира към запазване на държавния социализъм, обществената собственост, системата за държавно разпределение, социалната защита" (Гордон, Темкина 1993: 35) [326]. "2. Идеология с демократична или "антитоталитарна" насоченост ориентира организациите на работническото движение главно към защитата на интересите на трудещите се като собственик на работната сила, към създаване на класически профсъюзи" (пак там) [327]. "3.

Идеологията на "третия път". За нея е характерно това, че за враг се смятат всички елити в обществото – както старата номенклатура, така и новата" [328].

"Кризисният стил на развитие на страната" [329], нестабилността [330], етническите конфликти и особено този в Чечня, тероризмът като заплаха и терористичните актове са тъкмо обратното на онова, което е необходимо за формиране на средна класа. Специфичен социален и културен проблем за Русия е и алкохолизмът [331].

Конкретната стопанска дейност се пречатства от рекетирането, корупцията и бюрократичните изнудвания. *"Що се отнася до бюрократичните изнудвания, то почти 9 от 10 (87%) от ръководителите смятат, че в руския бизнес те се случват, в това число 38% от запитаните са уверени, че те срещат често. При това сами се сблъскват с бюрократични изнудвания в ежедневната стопанска дейност около две трети (65%) от ръководителите, в това число 20% – често"* (Радаев 1999: 9).

Икономиката на неформалните връзки, а не на договорите, законите, ясно заявяване на собствения и уважаване на чуждия интерес, не подпомага формиране и стабилизиране на средна класа, а на неясни, гъвкави и размити, полукланови "разпределителни коалиции". *"Новите разпределителни коалиции се образуват преди всичко по стария образец, доколкото кооперацията на основата на неформалните лични връзки е, по същество, единственият начин за доброволно колективно действие, което до съвършенство е усвоено от населението на страната.* Ето защо жизнеспособността на реалните разпределителни коалиции в днешна Русия малко зависи както от наличието на формални организации, така и от неизменността на интересите" (Якобсон, Макашева 1996: 10).

Едно друго пречатствие пред стабилизирането на средната класа е огромният дял [332] на сенчестата икономика [333]. Това от, една страна, означава връзка и дори зависимост от противозаконната, "мафиотска" или "олигархично-мафиотска" икономика" [334]; от друга страна, доколкото установяването на законност и всеобщи правови порядки е едно от главните условия за създаване на икономическа и политическа система, основана на средната класа, то сенчестият ѝ характер прави невъзможно нейното легитимиране. От трета страна, неплащането на данъци е един от главните източници за натрупване на начален капитал от представителите на средната класа, почти напълно лишени от огромните възможности на олигархията за "законен грабеж". От четвърта страна, невероятно мощните егалитаристки и патерналистки традиции и настроения настояват за принципното делегитимиране на законно успелите. *"С редки изключения "сенчестата" съставяща на икономиката е такава структура на икономическите отношения, която се създава в обществото въпреки законите, правовите норми, формалните правила на стопански живот, т.е. намира се извън рамките на правовото поле"* (Исправников 1998: 42). В заключение може да се каже, че "социално-икономическите условия, създали се в хода на руските реформи, малко подпомагат

за формирането на средна класа. Преди всичко това е свързано с мащабите на паралелната икономика, в която се реализира значителна част от икономическата дейност на средния слой на руското общество. Слой, способен при по-благоприятни обстоятелства да стане обществената класа, която би предпазила Русия от атаките на реваншизма и екстремизма. В тази връзка насъщна задача става търсенето на социални технологии, насочени към стесняване на мащабите на сенчестата дейност, на впрягане на средните слоеве в рамките на легалната икономика" (Аврамова, Овчарова 2000: 22). Като добавим цивилизационната, немедитивна и нежелаета да твори в света православна традиция, подкрепяна от деспотичното политическо самодържавие и общинен колективизъм [335] и егалитаризъм, перспективите пред политическа и икономическа система, основана на средната класа, не изглеждат розови. Това обаче е единственият път, независимо от всички трудности и препятствия, който може и ще изведе Русия до успех.

В краткосрочна перспектива е налице широк антиолигархичен консенсус в руското общество, легитимиращ съответната политика на Владимир Путин. Тя обаче води до големи изгоди за формиращата се средна класа, което на свой ред допълнително накланя действията на президента в нейна полза. Неизбежен е сблъсъкът между двете крила: реставраторско-евразийското, което е и традиционно-консервативно, срещу насочената към Европа либерална и умерена средна класа с предизвестена победа за последната. Данни от множество социологически проучвания говорят за няколко пъти увеличаване на средната класа в Русия около и след изтичане втория мандат на Путин. „В идентификационното пространство на средната класа е включено всяко четвърто семейство, попаднало в извадката. Може да се очаква, че “статистическата” средна класа, очертана по формални признаци, има шанс да се превърне в социален субект, не само стабилизиращ обществото, но и даващ му импулс за развитие” (Аврамова 2008: 29).

8.6. Все още хипотетичният трети път: политическо управление на средната класа

Основни предпоставки за това са, че в годините на прехода започна да възниква и да се увеличава бизнес-слой [336], осъществената данъчна реформа и в резултат извеждането на икономиката на светло. Според Заславская (1995: 29-30) в него могат да бъдат обособени: мениджъри-съсобственици; наемни мениджъри; предприемачи-собственици; самонаети; бизнесмени-мениджъри; полупредприемачи [337]. Доходите на бизнес-слоя са съответно 276% спрямо средния доход на наемните работници (100%) и се разпределя по изброени подгрупи по следния начин: предприемачи-собственици – 516%; самонаети – 394%; бизнесмени-мениджъри – 401%; полупредприемачи – 217%; мениджъри-съсобственици – 195; наемни-мениджъри – 141% (Заславская 1995: 31). В резултат може да се твърди, че "създадените в страната социално-икономически условия позволиха да се формира висш слой

и върхушка на средния слой, но не му позволяват да се разшири и да придобие устойчивост. Потенциалното ядро на средната класа – около 15%-20% от населението – се характеризират с добри адаптационни навици, с реализация на достатъчно успешна стратегия за социално-икономическо поведение, с определеност на статусните позиции" (Аврамова 1999: 11). "... може да се говори за средна класа като за обективно съществуваща многомерна социална структура, заемаща своето място по средата на социалната йерархия. Това положение може да бъде описано въз основа на следните групи критерии: 1. Критерии за самоидентификацията; 2. Критерии на жизненото равнище и подоходна позиция; 3. Социални критерии (образование, култура, квалификация); 4. Критерии за стратегията на всекидневното поведение" (Беляева 1999: 159) [338]. "Необходимо е, следователно, да се "разблокира" механизмът на социална мобилност и да се осигурят условия за продуктивна социална динамика, осигуряваща стабилност в обществото, днес нарушавана от дълбоката социално-икономическа диференциация" (Аврамова 1999: 11).

При кризисно положение в предприятията (преди всичко държавни), в които са работили, една значителна част заемат активна, търсеща позиция, без да се уповават на държавата [339]. Започва да възниква нова система от ценности, която е алтернатива както на традиционната, така и на съветската [340]. Макар и впоследствие останала настрана, интелигенцията изигра съществена роля при прехода като цивилизационен избор за Русия [341].

В териториален разрез може да се твърди, че либерално-демократичната нагласа е по-характерна за големите градове, за икономическите и политическите центрове, особено за Москва: "Жителите на столицата в днешния ден демонстрират максимално приемане на либералните и демократични идеали, които най-пълно съответстват на стратегическите задачи на придвижване на Русия към пазара. Москва е устремена в бъдещето, по-малко болезнено, отколкото цялото население на страната, възприема загубата на дореформения "рай" и не изпитва по повод на неотдавнашното комунистическо минало на Русия никакви илюзии" (Давыдова 1997: 17).

Средната класа е свързана преимуществено с избора на "либерален" модел за развитие на страната, който в сравнение с един "социалдемократически" и един "патерналистки", може най-грубо да се определи така: "либерален" – държавата осигурява правата на личността и правова защита на предприемаческата дейност, а социалната помощ за населението е минимална; "социал-демократически": държавата регулира определени сектори от икономиката и защитава най-нуждаещите се слоеве от населението; "патерналистки": държавата регулира по-голямата част от икономиката и оказва поддръжка на всички слоеве от населението.

Избор на модела на социално-икономическо развитие на страната (в %):

	1993	1994	1995
"Либерален"	3.9	7.9	5.2
"Социалдемократически"	29.4	32.8	23.3
"Патерналистки"	64.1	57.5	68.0

Избор на модела на развитие на страната в зависимост от субективната оценка на благосъстоянието (в %) (Дискин, Аврамова 1997: 27):

	"богати"	"средни"	"бедни"
"Либерален"			
1994	60.2	37.0	2.8
1995	77.3	19.8	2.9
"Социалдемократически"			
1994	31.2	53.3	15.5
1995	38.1	59.8	2.1
"Патерналистки"			
1994	6.7	58.9	34.4
1995	4.2	47.7	48.1

От приведените данни ясно се вижда, че "либералният" модел се защитава от богатите, а "патерналисткия" от бедните, като социал-демократическия заема междинно положение. Следователно ако и доколкото делът на богатите и "средните", при съхраняването на една демократична политическа система, расте, дотолкова ще има възможност да възникне и да се утвърди икономическа система, основана на средната класа. Гаранция за подобна тенденция е радикалното изменение в съотношението на формите на собственост в полза на частната [342], както и въздействието на глобалните тенденции [343]. Показателен анахронизъм, за който има надежда скоро да бъде преодолян, е нечленуването в Световната търговска организация (ГАТТ).

Новикова и Сиземская (1993: 124) изброяват следните модели за развитие на Русия: "преустройството на социализма, имащо за цел пресъздаване на истинския социализъм "с

човешко лице"; развитието на обществото на базата на "народния социализъм"; възраждане на Русия, "която сме загубили", с нейните символи – православие, самодържавие, народностност; модел на цивилизацията от атлантически, постмодернистки тип; развитието на Русия като единна евразийска държава на основата на властта на идеокрацията, представляваща "съкровеният стремежи на народа"; етатистки модел със смесена икономика. Във ветрилото на тези алтернативи се вписва моделът на либерално развитие на обществото." "... либералният модел съотнасяме не с програмата на някаква определена партия, а имаме предвид тип *социално-политическо развитие*, вписващо се в някаква парадигма, идейните установки на която имат постоянно инвариантно ядро. В основата на тази парадигма лежи признанието за абсолютната ценност на човека, приоритетът на свободите и интересите на отделните личности по отношение на обществото, предпочитане на методите на еволюционно-реформистки преобразования на обществените структури пред методи, радикални, взривни, революционни. Либерализмът се отнася към революцията както към акция, която разрушава елементите на стария строй, не засяга при това самата същност на всяка държавна власт, т.е. сили в чист вид. В резултат държавната власт се проявява още по-грубо, без да бъде ограничена вече от нищо" (Новикова, Сиземская 1993: 124).

Ако и когато в Русия се установи социално-икономическа и политическа система, основана на средната класа, както и на система от конкуриращи се либерални и социалдемократически ценности, Русия ще получи "зелена улица" към Европа. Макар това да е малко вероятно да се случи след втория мандат на Путин, тъй като се налага бъдещата опора на демокрацията и стабилността, средната класа, поради нейната незрелост да бъде опазвана от олигархията и реставраторите с помощта на авторитарни, недемократични и дори антидемократични средства, именно сега има възможност да се създадат предпоставки за нейния необратим възход и приобщаването на Русия към Европа. Такова събитие, поради колективистичните и духовни традиции на Русия, поради утопичните представи, поддържани в Съветския съюз би отклонило Европа от класическия либерализъм ("важна е личността, всичко останало е миг"), при това отдалечавайки я от САЩ, към евролиберализъм [344]. "Девизът на евролиберализма е: "Аз съм лично свободен, живея в свободна страна, със свободна култура, със свободен съюз, свободна икономика и свободна демокрация." Концепцията на "новия либерализъм" е приемлива не само за Европа, но и за Русия, в която са силни традициите на колективизма, алтруизма, взаимопомощта, солидарността, а националните конфликти възникват на почвата на некултурния национализъм" (Петров 1996: 5) [345].

8.7. Вместо заключение: Цивилизационният избор на Русия (когато и ако в нея се стабилизира средна класа). Русия премахна пречките за по-нататъшното си движение към Европа. Русия няма друг изход освен пътя на интензивното развитие и формиране на

политическа и икономическа система, основана на средната класа. Независимо от трудностите и криволиците на реалната политика, това е стратегическата линия

В дългосрочно цивилизационна и геополитическа перспектива, пътят "на Запад" се разделя на две: Европа или САЩ.

Перспективата "Европа" означава: евролиберализъм и социалдемократия, социална държава, предпазливо и хуманно ориентирано икономическо развитие, превес на бюрокрацията над предприемачество, политически принцип на свободата на групите, защита на различието, на животните и природата, хуманитарни изследвания, културен, исторически и цивилизационен традиционализъм.

Перспективата "Съединени щати" означава: неолиберализъм или неоконсерватизъм, държава на "равния старт", стремеж към агресивно икономическо развитие, превес на свободното предприемачество над бюрокрацията, политически принцип на свобода за индивидите, космически и научни изследвания, стимулиране на "втичането на мозъци", мултикултурализъм и антитрадиционализъм.

В бъдеще, Русия ще трябва да направи този избор като алтернатива "или-или": "или Европа, или САЩ". значително по-вероятният избор е "Европа", макар че Съветският съюз, ако "перестройката" не се беше състояла, би бил хипотетично ориентиран към алтернативата "Съединени щати", макар и в качеството на съперничество. Основанията за такава прогноза са следните: нетворческата, ориентирана към съхраняване на статуквото православна цивилизационна традиция, духовната и колективистична ценностна система, историческото наследство на СССР, огромната територия и природни ресурси, все още подлежащи на разработване.

В заключение, бих искал да изтъкна ефекта на руския цивилизационен избор върху българо-руските отношения в кратко- и дългосрочна перспектива. Поради културната и цивилизационна близост, поради необикновено тесните отношения през периода на Съветския съюз, поради напредналата евроинтеграция на България, *българският "път към Европа" е пилотен проект за развитието на Русия.*

Приложения към глава осма

Характеристики	Социални слоеве			
	горен	среден	базов	долен
Възраст				
под 30 г.	39	24	24	21
30-59 г.	60	61	58	58
над 60 г.	1	15	18	21
Пол				
Мъжки	83	61	41	37
Женски	17	39	59	63
Националност				
Руска	80	86	86	88
Друга	20	14	14	12
Тип жителство				
Москва, С.-Петербург	30	24	19	19
др. големи градове	32	27	24	25
средни и малки гр.	29	31	33	37
села и сел. от гр. тип	9	18	24	19
Индекс на урбанизация	0.54	0.47	0.42	0.43
Образование				
висше (вкл. непълно)	62	49	25	6
средно специално	22	26	32	19
общо средно (и непълно)	16	25	43	75
Самооценка на квалификацията				
Висока	45	43	32	12
Средна	41	48	56	48
Ниска	14	9	12	40

Таблица 1 (Заславская 1997: 14, табл. 1)

Социално-демографски характеристики на слоевете руско общество
(в % към числеността на всеки слой)

Характеристики	Социални слоеве			
	горен	среден	базов	долен
Възраст				
под 30 г.	39	24	24	21
30-59 г.	60	61	58	58
над 60 г.	1	15	18	21
Пол				
Мъжки	83	61	41	37
Женски	17	39	59	63
Националност				
Руска	80	86	86	88
Друга	20	14	14	12
Тип жителство				
Москва, С.-Петербург	30	24	19	19
др. големи градове	32	27	24	25
средни и малки гр.	29	31	33	37
села и сел. от гр. тип	9	18	24	19
Индекс на урбанизация	0.54	0.47	0.42	0.43
Образование				
висше (вкл. непълно)	62	49	25	6
средно специално	22	26	32	19
общо средно (и непълно)	16	25	43	75
Самооценка на квалификацията				
Висока	45	43	32	12
Средна	41	48	56	48
Ниска	14	9	12	40

Таблица 1 (Заславская 1997: 14, табл. 1)

Социално-демографски характеристики на слоевете руско общество
(в % към числеността на всеки слой)

	Социални слоеве			
	горен	среден	Базов	долен
Самооценка на благосъстоянието				
добро, много добро	37	13	5	3
Средно	52	60	52	46
Лошо, много лошо	11	27	43	51
Самооценка на условията на живот				
може да се живее	46	17	8	5
трудно, но се търпи	42	52	54	52
Бедствени не се търпи	10	25	32	36

Таблица 3 (Заславская 1997: 21)

Социални настроения по слоеве населения

(в % към числеността на всеки слой, вкл. затруднилите се да отговорят)

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С историята на СССР в качеството на част от историята на руската православна цивилизация се дава пример как работи цивилизационният подход като методология на конкретно историческо повествование. В качеството на методологията равновесието, което се изисква от цивилизационния подход, е между случайността, реалната хаотичност на историята, от една страна, и проявата на постоянни цивилизационни фактори при кардинални исторически избори, от друга. Във всяко историческо повествование случайността, хаотичността на историческия процес е неотменна част от представянето му и тя намира израз във фактичността. В историографското описание фактите просто следват, без да се търси връзка, закономерност или обуславяне между тях. Възстановявайки някои решаващи исторически факти като алтернативи на осъществен избор, може да проличи действието на цивилизационните фактори като предпочитание на определени типове алтернативи при историческите избори в рамките на дадена цивилизация.

Примерът със СССР е особено подходящ поради претенциите на съветския обществено-икономически строй за пълно скъсване с традицията ("революция") и с цивилизационните основания, от които произтича.

Основният извод е, че историята на СССР е органична част от историята на руската православна цивилизация, че традицията служи като своеобразна "материя", от която се оформя съветската държава като обслужваща преди всичко ускорената социална мобилност на урбанизиращия се, образоващ се и модернизирал се селянин, превръщайки се в индустриален работник или служител в бюрократичната машина.

Разгледани са само отделни въпроси, а именно съветската икономическа система като гигантско предприятие в неразделна връзка с православния и социалистическия трудов етос, запазването на стоково-паричните отношения като показателен елемент на една "православна модернизация", развитието на социализма като неразделен момент в историческата приемственост на руската цивилизация, терорът и "идеологическата работа" в аспекта им на интерференция на обусловеността им от руския цивилизационен манталитет и ускорената социална мобилност на селяните, "перестройката" като обречен опит за репроектиране на социализма, реално обслужила относително безболезнено излизане от съветската система, руският преход и цивилизационните предпоставки и препятствия пред формирането на средна класа в Русия и други.

Опитът на марксизма-ленинизма и практиката на сталинизма и "реалния социализъм" да създадат нова "социалистическа цивилизация" завършва с неуспех, Русия се завръща в лоното на европейската цивилизация, като реално бива осъществена една

специфично руска модернизация, включила урбанизация, индустриализация и масово високо образование.

Множество конкретни въпроси и периоди от съветската история остават извън ползрението. Напълно отсъстват периодът на Втората световна война както и на Октомврийската революция, Гражданската война, първите години от установяването на съветската власт. Едно наистина пълно изложение, посветено на историческата приемственост, би трябвало – макар и в най-едри шрихи – да проследи руската история от времената на Петър I до Октомврийската революция, да се обърне специално внимание на историята на руското революционно движение. Не са разгледани съществуващите теории за модернизацията, както и тези за цивилизациите, вариантите на тяхната интерференция. Редица въпроси и периоди са само споменати, въпреки че заслужават самостоятелно обсъждане. Но целта е: само да **покаже възможността за философско осмисляне на историята на СССР като приемственост в рамките на руската православна цивилизация.**

В хода на изложението проличава смислозапазващата роля на няколко конститутивни момента, специфични за руската цивилизация (не непременно само за нея): самодържавие, империя, бюрокрация, съборност, есхатологизъм, духовна насоченост, разкол (немедитивност), общинен колективизъм, особено място и роля на интелигенцията; специфичен трудов етос и съответното осмисляне характерните географски и климатични условия, цивилизационни предпоставки, затрудняващи възникването на "средна класа". Този списък не е изчерпателен и неговото допълване също би било задача на едно бъдещо изследване.

Самодържавието е принцип на държавно устройство, според който волята и желанията на самодържеца имат статут на закон и при противоречие със съществуващи закони, обичаи и порядки те надделяват. Сталинизмът реализира в чист вид принципа на самодържавието в много по-голяма степен, отколкото властта на предреволюционните императори. Макар и по-малка, едноличната власт на другите генерални секретари може да се охарактеризира по-скоро като самодържавие. Властта на демократично избирания президент, установена с елциновата конституция, значително надхвърля прерогативите на американския и френския президент, главно поради факта, че не е спазен принципът за разделение на властите, и на президента са поверени пълномощия, чрез които той може да диктува волята си не само на правителството (както е в американския, но не и във френския вариант), но има и конституционно или правно закрепени съществени лостове за влияние върху законодателната и съдебната власт, дори върху икономиката и медиите. Това показва влиянието на принципа на самодържавието за държавно устройство в рамките на руската цивилизация.

Империя: след падането на Византия, смята се за приемник на римската империя, Москва започва да нарича себе си "третият Рим". Империята е комплекс от

религиозни и държавни идеи, чиито централен принцип според някои изследователи, цитирани в изложението, е "*културен универсализъм и политически изолационизъм*". Това, че империята е цивилизационен принцип, проличава дори само от факта, че противопоставянето на цивилизация (а етимологията на "цивилизация" е от "град", "градско население") и варвари и се проследява до латинския, езика на римската империя. Империята е един "град" във философско-религиозен смисъл, който "цивилюзова" значително преобладаващо по численост селско население, на която е противопоставено също така селско население, което обаче не е подчинено или се съпротивлява срещу цивилизоващата власт на "града". Очевидно СССР представлява силно централизирана империя, разширявайки владенията на руската империя. Нейният стремеж за културен универсализъм (на т. нар. социалистическа култура и идеология) и за политически изолационизъм (обособяването на "социалистическия лагер") са факт. Преустройството предизвика разпадането ѝ. Но днешна Русия под една или друга форма непрекъснато се стреми да разшири сферите на своето икономическо и политическо влияние.

Бюрократия: въвеждането на бюрократичната система е част от реформата на Петър I, като съществен елемент от придвижването на страната към Европа. Тя е инструмент за провеждане на централизираната имперска политика, осъществявана от самодържеца, по един рационален и нормативен начин. Образува се механизъм, "апарат", който не зависи съществено от качествата на заемания дадената длъжност, а от "длъжностната характеристика" на съответната служебна позиция. Появата на руската бюрокрация е същевременно илюстрация на успешно присаждане на западни форми на държавно управление върху руската цивилизационна материя.

Особено Сталин създава една бюрократична машина, значително превъзхождаща императорската по своята ефективност и всеотдайност. Не е случайно, че в съветската бюрокрация, по системата, въведена от Сталин, има точно 14 ранга, както и в предреволюционната. Стопанинът сякаш иска да подчертае приемствеността. Също така една от постоянните грижи на Путин е стабилизирането на централната и регионалните бюрокрации, тяхното овладяване и подчиняване.

Съборността, която културно и политически може да бъде противопоставена на демокрацията, предполага отсъствието на политическото като непрекъсната и регламентирана борба на политически организирани части на цялото. Напротив, тя предполага духовно единение в целостта. Колективният орган взема решение "свише". Фактически както "диктатурата на пролетариата", поради това, че е диктатура, така и "общонародната държава", защото в такава държава няма официално признати различни политически интереси, отхвърлят регламентираната политическа борба, която реално се заменя от съгласуване на

интересите и баланс на властовите ресурси в йерархично организирани колективни органи, чийто основополагащ принцип е "демократическият централизъм".

Есхатологичното, което е типично и за марксизма-ленинизма и за руското православие, е съществена културна, историческа и духовна предпоставка за Съветския съюз. То е достигане на края, на "царство божие на земята", окончателната победа на духовното над материалното, на вечното блаженство над ежедневните болки и проблеми. Построяването на "комунистическото общество", огромните усилия и жертви за постигане на една скоростна цел, апотеозът на вярата, свързан с достигането на "финала на историята" са неотменна част.

Съборността на Православието съдържа в себе си и духовна насоченост. Доколкото битието-в-света (с термина на Хайдегер) е почти само колективно в православната култура, то пътят на индивидуалността е този на интравертното потапяне във вътрешния духовен (а при религиозна насоченост и мистичен) свят. И съборната духовната насоченост, и принудителното одухотворяване, постигано и чрез аскезата на социалистическия бит, обаче е в културната основа на изключителни постижения на "социалистическия лагер" в областта на науката, на държавно субсидираната мегатехника, на културата, на образоваността и дори на спорта.

Разколът (немедитативност) представлява мислене посредством непримири полиарни противоположности, а в етичен план безусловно противопоставяне на добро и зло; съответстващата практика е борбата до постигане на пълна победа, отсъствие на дори и минимални компромиси, липса на преосмисляне на съотношението на добро и зло в конкретната ситуация. Произходът на тази черта на руската цивилизация се търси още в Схизмата между католическата и православната църкви. Неприемането, че Светият дух произхожда и от Сина, се тълкува от някои изследователи като отхвърляне на творчеството в света, като немедитативност, т.е. като преобладаване на инверсното мислене посредством полиарни противоположности, над медитативното, съответстващо на реалната сложност на света. Учението за класите и класовата борба, сталинистките положения за изострянето на класовата борба с победата на социализма и за "врага с партиен билет" и съответстващата практика на терор са примери на такъв разкол, на разделяне на обществото на две непримири групи: "ние" и "враговете".

Общинният колективизъм трябва да се разбира в опозиция на индивидуализма като отказ от лични постижения за сметка на принадлежността към групата (общината). Лошите географски и климатични условия, изключителната разпръснатост на селското население, много ниската принадлежна стойност обуславят съхраняването на руската община и след премахване на крепостничеството. Ликвидирана през 1930 г., нейният дух продължава да съществува като особена менталност на съветския гражданин и на масово-политическите организации и на КПСС.

Особено място на руската интелигенция: някои автори, цитирани в работата, определят следните нейни характерни черти: скептицизъм; социално дистанциране; самоидентифициране на руската интелигенция на основата на отъждествяване с някакъв образец; "нормативно бунтарство"; елитарна идеология и психология; лишениост от практицизъм – отстраняване в света на отвличените идеи и утопичните проекти; политическо отчуждение; двойствено отношение към народа: от една страна, народолюбие, служене на народа, чувство за вина пред него, а от друга – социална дистанция, елитарна психология, натрапване на определени идеи, илюзии, социално митотворчество. Традиционната роля на руската интелигенция е да говори от името на обществото пред недемократичната държава. Всички тези черти са непосредствено свързани с духовната насоченост и немедитивността в рамките на руската цивилизация. Ролята на интелигенцията е на медиатор, на етическо творчество и преосмисляне на съотношението на добро и зло в света според голямата му сложност. Като следствие от тези характеристики по време на съществуването на реалния социализъм, разбира се, възпрепятствана и от терора, интелигенцията не формира никаква концепция за реформиране или за алтернатива на държавния и обществен строй. Когато Горбачов идва на власт, той няма никакви идеи за своите реформи, тъкмо защото такива не съществуват в съветското общество.

Цивилизационни предпоставки, затрудняващи възникването на "средна класа": много автори приемат, че основа на съвременната либерална демокрация е количественото преобладаване на високообразованата и икономически независима средна класа. В хода на социално-икономическите процеси на социализма възниква социалистическа "квази-средна класа", поради високото образование на значителната част от населението и неговото стабилно (макар и неудовлетворително) икономическо положение. Тъкмо тази социалистическа "квази-средна класа" е социалната база на реформите на Горбачов. В хода на тези реформи обаче тя не създаде никакви идеи нито за преобразуване, нито за алтернатива на социализма, а само за следване на западния модел. В хода на последвалите Гайдарови реформи, както и след кризата от август 1998 характерът ѝ на *лъже*-средна класа пролича: тя се разпадна и изчезна, без да може да се трансформира в реална средна класа, а се оголи разкольт, немедитивността на руската цивилизация.

Специфичен трудов етос и съответно осмисляне на географските и климатични условия: твърде неблагоприятните климатични условия, вечната замръзналост на повече от половината на територията на Русия, много ниската принадлежна стойност, липсата на зависимост между количеството на вложения труд и урожая, определян главно от текущите за годината климатични обстоятелства, детерминират, от една страна, изключителната устойчивост на руската община и на общинния колективизъм в народния манталитет, а от друга, отсъствие на упование в собствените сили, във възможността да се постигне нещо само

чрез собствения труд. Решаваща е "благодатта свише", "милостта на бога", или философски осмислено: "трансцендентното творчество". Специфичният трудов етос на православната религия отдава дължимото на труда в света, но все пак поставя не по-малък, а в известни тълкувания и значително по-голям акцент върху общуването с бога, неговото постигане благодарение на духовни усилия. Социалистическият етос се определя от някои автори, цитирани в изложението, като "трудоцентричен" и напълно съответствува на духа на една модернизация, но той влиза в противоречие с традиционния и се вижда – след преустановяване на сталинските репресии за укрепване на дисциплината – как се плъзва по посока на "застоя".

Законите в историята принципно се различават от тези в природата: те не са израз за постоянството на някаква, често изразявана математически форма, а за съхраняване във времето на определени основополагащи цивилизационни смисли, за единството на дадена онтология. Изброените по-горе моменти са такива основополагащи смисли, които са характерни в една или друга степен и за цялата предреволюционна руска история, и за нейния съветски период. Тъкмо претенциите за революция, т.е. за прекъсване на историческата приемственост, позволява по-добре да се открие нейната дълбочинна, на философско равнище свързаност.

Цивилизационният подход "работи" при осмисляне на съветския период в руската история. С негова помощ може да се заключи, че опитът да се установи нова, социалистическа цивилизация не е успял. Октомврийската революция не е придобила по такъв начин цивилизационен смисъл. След края на съветския период руската цивилизация се оказва, че продължава да се намира в лоното на европейската християнска цивилизация. Не че се е завърнала, а никога не я е напускала.

При това положение можем да направим "епохе", т.е. в качеството на философски метод да игнорираме претенциите на съветската "марксистко-ленинска" (а за известно време и "сталинска") идеология за принципно ново осмисляне на света и историята, т.е. за нова онтология, съответстваща на нова цивилизация. В резултат се откроява фактът, че всички разгледани въпроси или моменти от съветската история могат да се осмислят на основата на приемственост в руската цивилизация.

В такъв случай съветският период се оказва етапът на специфична, можем да я наречем "православна модернизация" (както например се говори за "конфуцианска модернизация") на руската цивилизация. Като всяка модернизация и тя се характеризира с урбанизация и индустриализация, с рязко повишаване на образователното равнище. СССР, неговото държавно, социално-политическо и икономическо устройство се осмисля като специфична форма, обслужваща ускорената социална мобилност на селяните в рамките на

историческия контюионитет на руската православна цивилизация, т.е. накратко – като "православна модернизация".

Тази цивилизационно специфична модернизация има предимно екстензивен характер, тъй като процесите на урбанизация и индустриализация, на повишаване на образователното равнище, т.е. обобщено казано на догонващото развитие, имат естествен предел на насищане, при чието доближаване политическият радикализъм на сталинизма постепенно се заменя от консерватизма на ерата на Брежнев.

Ускорение и преустройство на социализма се оказват невъзможни, той не е в състояние да премине към етапа на интензивно развитие. Цивилизационната основа за него е на пръв поглед една парадоксална "ускорена социална мобилност на място", която изисква свобода и способност за индивидуално творчество. Съветската система за пределно ускоряване на екстензивната модернизация се оказва несъвместима с интензивния етап. С приключването му социализмът престана да съществува, без да може да предложи никаква реална алтернатива на западния път на развитие, а СССР се разпадна, с това тъкмо доказвайки, че е бил форма на държавно устройство, съобразена с руската традиция, но преди всичко съществуваща, за да обслужва ускорената социална мобилност на селяните. След като вече нямаше какво да обслужва, тази, "социалистическа" форма изчезна.

В хода на преустройството и след приключването на социализма руската цивилизация преоткри, първо, своята европейска принадлежност и, второ, своята специфика на православна цивилизация (или "субцивилизация") в рамките на общоевропейската християнска. Дълбоката криза, в която навлезе руското общество и икономика, върна назад спрямо постигнатото през съветския период, с което екстензивният етап на модернизацията повторно се оказа не напълно завършен и това допълнително подпомогна възраждането на тежнения в полза на съветската система, за специфичния руски път, към "евразийството" или за предимството на "китайския модел". В действителност обаче, в дългосрочен план – и то именно на основата на принадлежност към дадена цивилизация, в случая европейската – може да се прогнозира задълбочаване на политическото, икономическо и дори военно сътрудничество с Европейския съюз (а не с Китай или Индия), по посока на напредваща интеграция.

Тези процеси имат непосредствено отношение към България, като единствената православна славянска страна и цивилизационно най-близка до Русия, която същевременно е член на Европейския съюз.

Бележки:

- [1] От защитаваната гледна точка case study не е "второстепенен метод". [2] Компаративен анализ на историческите корени на взаимоотношенията на християнството и властта в Русия и на Запад се съдържа в – *Андреев 2001*. [3] Обзор към подходите за осмисляне на историята на СССР в съвременната руска историография се съдържа в – *Козлов 2003а*. [4] Афанасьев 1996: 148. [5] Афанасьев 1996: 164. [6] Афанасьев 1996: 161-162. [7] Критика на ревизионистите в западната съветология – *Екстон 1997*, а един цялостен поглед към нея се съдържа в – *Малия 1997*. [8] Христова (2003: 11) обръща внимание на връзката между есхатологичната и контрамодернизационната тема при П. Бъргър при осмисляне легитимацията на марксизма. [9] Козлова 1990: 19. [10] Обзор на понятието "цивилизация" в – *Анелиша 1992*. [11] "Аз разбрах комунизма като напомняне за неизпълнения християнски дълг" (Бердяев 1990: 92). [12] Оболонский 1992: 85. [13] Анурин 1990: 66. [14] Пивоваров 2001: 110. [15] Пенчев 1998: 258-260. [16] Булгаков 1993: 347. [17] М. Димитров 1988: 110. [18] *Deuyarov 1990*, *Пенчев 1996*: 70-78. [19] Вебер 1993: 58; вж. и Фотев 1979: 214-223. [20] За напълно аналогичния натиск на модерната рационалност върху всекидневния свят на *равнище отделен човек* във връзка с Шютц и Хайдегер вж. (Коев 1991). Но това е и една от главните теми на Фройд (напр. Freud 1969). [21] Schumpeter 1976: 143. [22] Коев 1991а: 40. [23] Димитров 1990: 57; вж. и контекста; Бояджиева, Чалков, Петкова 1994: 110. [24] Вж. напр. Ritschl 1991; Hayes 1987: 69-80; Размеров 1958: 24-58. [25] Брунтат продукт на постсоциалистическите страни за 1996 спрямо 1989 е в границите от 36% за Азербайджан до 103% за Полша (Гайдар 1997). [26] Кирилов : 139. [27] Корнаи 1996: 51-354. [28] Хвингия 1986: 181-197; Костов 1992: 8; Кулигин 1990; Дзарасов 1990: 47-49. [29] Конник 1968: 5-46. [30] Една кратка история на НЕП-а се съдържа например в: Крюкова 1991. [31] Бессонова 1998: 37; 94-95. [32] Сталин 1928: 170-171. [33] Кондратьев 1927; Кондратьев 1927а; Кондратьев 1928). Срв.: Hedtke 1990: 50-103). [34] Сталин 1930: 265. [35] ЦК ВКП (б) 1930: 545). [36] Сравнете например с това какви са правата и реалните политически действия на руските президенти. [37] Лившиц 1993: 46-47. [38] Вж. напр.: Wittfogel 1957: 369-412; Качановский 1971; Никифиров 1975; Нуреев 1990. Вж. напр.: Георгиев 1989. [39] Хемдън-Търнър; Тромпенарс 1993. [40] Георгиева 1999: 68. Вж. и – *Атанасова 1996*: 93. [41] *Wundt 1917*: 3-64; Йонкова 1996: 317. [42] Шютц 1999: 143; Коев 1996: 63; Хусерл 1983: 56-57 *Carr 1994*; *Jung 1993*: 10-15. [43] Bernstein 1993: 12. [44] Тук е използван добилият гражданственост превод на "11-ия тезис за Фойербах", а именно: "Философите само различно са интерпретирали света, а най-важното е да се промени" (Марх 1957: 7). [45] "... по своята същност и възгледи Маркс съвсем не е изразен привърженик на колективизма, а един изразител на индивидуализма" (Грибачев 1998: 63). [46] Марх 1957: 6; Marx, Engels 1957: 38. [47] Ангелова, Лалджий 1996: 71. [48] Furet 1991: 44; Sorokin 1967: 367; Habermas 1990: 199; *Одеский, Фельдман 1994*. [49] Пенев 1995. [50] *Проданов 1993*: 85; de Tocqueville 1974: 155-162 ff. [51] *Грибачев 1998*: 17-49; *Штекли 1993*. [52] Под израза "екстремално преобразуване" се разбира засилване на характерни черти и подчертано обособяване. [53] *Heidegger 1978*: 272. [54] Бирюков 1998: 62; *Кутриянов 1996*: 96-97; *Рябова 1999*. [55] Яркова 2002: 95; Милов 1998: 568; Милов 1998: 570; Яковенко 2000: 91-92. [56] Симон 1996: 30; 34; 38; 39; 39-49; Согрин 1998: 132-133. [57] Милов 1995: 36. [58] *Хайек 1997*: 181-182 (ср. и с: Пенчев 1998). [59] *Семов 1995*: 301-305; *Дафинов 1994*; *Мизев 1995*; *Кабанов 1996*; *Бруксуус 1995*. [60] Хаджийски 1974: 31. [61] В частност именно това налага преходът към пазарна икономика да се извършва от специалните служби. [62] *Проданов 2000*: 46-47. [63] Ахизер 1994: 6, 13. [64] Кустарев 2000: 6; Backes, Jesse 1984: 98; Wippermann 1997: 111-117; *Вейме 1998*; *Glaebner 1995*: 137-141; *Kielmansegg 1999*; *Ballestrem 1999*; *Bosshart 1999*, *Проданов 2002*, *Кацарски 1994*. [65] Давыдов 2000: 87, 89, 90, 91; Ионов 1999: 124; Яковенко 2000: 89. [66] *Бердяев 1990*: 17-22; Эльбакан 2003: 82-85; Шубин 1997: 137. [67] Marx, Engels 1920: 25; Marx, Engels 1920: 26. [68] Marx 1957а: 25. [69] Marx, Engels 1920: 37. [70] *Marx, Engels 1957*: 49. Вж. и – *Adams 1989*: 1-23. [71] Отстраняването на Хрущов и избора на Брежнев е външен белег и на идеологизирането. [72] *Коев 1996*: 62. [73] Baradat 1991: 197. [74] В рамките на християнската теология това би било една концепция за "бог-в-света". [75] Marx 1957а: 17. [76] Verdery 1996: 37. [77] Michalski 1997: 141; Husserl 1986: 71. [78] Ясин 2003: 19, табл. 3; 24, табл. 4. Уткин 2000: 542; Ахизер 1994: 17; *Седов 1989*. [79] Лапкин, Пантин 1989: 330; Шкаратан 2003: 36; Шкаратан 2003: 36. [80] Миграция 1997: 37. [81] Френк 2003: 3. [82] Ингерфлом 1993: 291; *Шишкин 1996*: 708-729; Дмитриенко 1994: 533; *Троцкий 1996*; *Симонов 1993*. [83] Свасьян 1987: 180. [84] Husserl 1980: 185; Husserl 1980: 181-182; Husserl 1986: 78; Husserl 1984а: 128, Anm. 1. [85] Husserl 1984: 15. [86] Husserl 1987: 123-145. [87] Husserl 1980: 133. [88] Depraz 1995: 242-250; 251-258). [89] Eickelpasch, Burkhard 1983: 24; Aguirre 1982: 114-115; Burkhard 1983: 45-55. [90] Burkhard 1983: 45; Brauner 1878: 48; Ströker 1993: 129; вж. и: Щрьокер 1999: 62. [91] Virmbaum 1998: 34. [92] Бутенко 1987: 27; "Новые... 1978: 246-247. [93] Altheide 1977: 136; Коев 1996: 45. [94] Крачурнова 1998: 37. [95] Бажанов 1997: 110. [96] Вебер 1992: 63; Левин 2000: 124-125; Кривидский 1997: 372. [97] Вебер 1992: 65; Итвел 2003: 3. [98] *Медведев 1990*. [99] Вебер 1992: 85, 88. [100] Боров 1990: 15. [101] Волкогонов 1996: 170. [102] Ермолов 1996: 96. [103] Ignatov 1985: 20. [104] Weber 1989: 221; Волкогонов 1996: 146. [105] Fitzpatrick 1999: 1; *Павлова 1998*, –

както и отзивите за статията: *Отечественная история*, 1999, 3: 121-141. [106] Който извършвайки "епохе" по отношение на даденото в естествена установка "всекидневие", може да види неговия феномен като съотнесеност с хоризонта на "комунизма". [107] McNeal 1988: 315. [108] Богомилова 1994: 138-139. [109] Успенский 1998: 13; Успенский 1998: 108. [110] Легитимността като шанс (Weber 1978, I: 32-33) ни отвежда към една аналогия с Попървия фалибилитет. [111] Попървата фалшифицируемост може да се интерпретира във всяко изчезване на легитимността на господството. [112] Майер 1993: 61, 65. [113] Heidegger 1971: 163; 170-171. [114] Даскалов 1992: 170. [115] "... признак за национален месанизъм е твърдението за изключителна близост на един народ към Христос..." (Трубейко 1992: 243). [116] Магун 1996: 19, 70. [117] Мережковский 1992: 198, 209. [118] Рукавишников, Халман, Эстер, Рукавишникова 1995: 81; Тихонова 1996: 17. [119] Мельянецов 2003: 89. [120] Новикова 1995. [121] Попов 2000: 66; *Таниучи 1996*; Мерль 1996; Озмитин 1994: 68. [122] Куртоа и коллектив 1997: 9; 14; Борсуков 1996: 170-171). Относно депортациите – *Бугой 1992*, *Бугой 1993*. Относно отхвърляне на обвиненията в геноцид на украинците и на други народи чрез глад – *Мерль 1995*. Относно ГУЛАГ: *Иванова 1997*. [123] Мерль 1998: 102; Попов 2000: 49; *Осокина 1997*: 205-243; *Осокина 1993*: 63-107. [124] *Еланцева 1994*. [125] Зеленин 2000: 83. [126] Davis 1989: 55-94; Дэвис, Хлевнюк 1997: 120-172; Harrison 1990: 585. [127] Попов 2001: 62, 64. [128] Смирнов 2003: 135-136. [129] Попов 2000: 49; Безнин, Димони 2002: 108. [130] Лурье, С 1996: 76. [131] Троцкий 1996; Мерцалов, Мерцалова 1994: 368; Маслов 1991: 46; Троцкий 1990: 242; Левин 2000: 51. [132] Романовский 2000: 69, 75. [133] Коржихина 1992: 147; 150; 155, 156; Кузьмин 1992: 128; Гапонова 1992: 236; Жиромская 1992: 220. [134] Зубкова 1998: 34. [135] Волгоногов 1990: 475; Радвинский 1998: 371. [136] Борсуков 1996: 169. [137] *Аксютин 1998*; Козлов 1997: 33. [138] *Одесский, Фельдман 1995*. [139] Множество отстъпки от средновековното съзнание са налице и в съвременето, напр. в една "протестантска община". [140] *Шацкий 1990*: 280-364. [141] Очевидно в случая конкретно се има предвид марксисткият проект, осъществяван в СССР и в частност във времената на Сталин. [142] Яковенко 2000: 89. [143] Юрганов 1997: 61. [144] Одесский, Фельдман 1992: 93. [145] За връзката между теорията на цивилизациите и феноменологичната херменевтика: *Ионов 1997*: 124-130; *Шаповалов 1998*: 89-92. [146] "Главното за Брежнев е надеждност, устойчивост, неагресивност" (Шубин 1997: 113). [147] Вълчев 1996: 51. [148] Gur 1971: 191; *Проданов 2003*. [149] *Husserl 1980*: 133. [150] Относно "суспендирането на икономическото господство" трябва да се подчертае, че в СССР почти изцяло е премахната частната собственост. [151] Пушкирева 1997: 77; *Нестик 1998*; *Оболонский 1997*; *Писарькова 1996*. [152] За традиционните общества подобна специфично революционна сила според Вебер е харизматичното господство. [153] Орлова 1999: 96. [154] Минков 1999: 5. [155] Исаев 1994. [156] Неделчева 1991: 84. [157] Феоктистов 2000. [158] *Дмитриев, Зальсин 2000*: 11-57. [159] Яковенко 1999: 108; *Ионов 1999*; Алексеев, Алексеева 1991; Мельников 1997; Чертихин 1996; Шубин 1997а: 100-101; Чертихин 1996: 4. [160] Зубкова 1995: 103; Барсуков 1996: 176. [161] *Крыштановская 2003*. [162] Панарин 1993: 61; Лурье 1994: 56; Фишер, 1993; *Панфилова 1993*. [163] *Кан 2003*. [164] Смирнова 2000: 37. [165] Земсков. 1991d: 3; 21. [166] Зима 2003: 178; вж. и: *Зеленин 2004*. [167] Земсков 1990: 10; *Паин 1990*. [168] *Жиромская, Киселев, Поляков 1996*; *Жиромская, Поляков, Киселев 1990*, *Земсков 1991c*; *Земсков 1991*; *Араловец 1995*. [169] Земсков 1997: 55-58. [170] Земсков. 1997: 38; Аварин 1990: 105; Пивоваров 2001: 111. [171] Земсков 1997: 58, 59; 67 (табл. 10). [172] Пак там: 63-64. [173] Земсков 1997: 65. [174] Земсков 1997: 65-66; по-подробно вж. Земсков 1991 b. [175] Земсков 1997: 67. [176] Земсков 1997: 68. [177] Getty, Gabor, Zemskov 1993: 1030 (table 5). [178] Земсков 1997: 67; Getty, Gabor, Zemskov 1993: 1027-1028. [179] Земсков 1997: 69 (табл. 12). [180] Пак там: 55 (табл. 1). [181] Земсков 1997: 60-61; Getty, Gabor, Zemskov 1993: 1028 (table 6). [182] Лельчук, Пивовар 1993: 76. [183] Импельсон 2000: 45. [184] Самият термин "номенклатура" възниква по времето на Сталин. [185] *Проданов 2003*: 215; Кобищанов 1992: 57. [186] Герасимов 1994: 68. [187] Яблоков 1992: 76. [188] Пивоваров 2001: 104-109. [189] Пивоваров 2001: 107. [190] Борисов 1994: 114-115. [191] Ахизер 1999: 85-86. [192] Яковенко 2000: 89. [193] Бабашкин 1998: 97; Таниучи 1996: 370. [194] Лурье 1987: 68; Шемякин 2000; Пивоваров 2001: 111; Ахизер 2000: 80. [195] Козлов 2003: 99. [196] Пивоваров 1996: 14; 2001: 103 (табл. 1). [197] Чешков 1997: 98. [198] Андреева 2003: 99; Кудров 1999: 103. [199] *Крыштановская 1995*: 51-53; вж. и: *Оболонский 1997*: 65. [200] Вишневский 1996: 61, 63). [201] *Крыштановская 1995*: 53-54. [202] Berger 1986: 189. [203] Козлов 2003: 94. Горбачов е тъкмо "крамолен". [204] Согрин 1995: 10; Баталов 1992: 27-28; Медведев 2003: 127. [205] Баталов 1992: 28, бел. 3. [206] Пригожин 1996: 24. [207] Согрин 1992: 143. [208] Согрин 1996: 40-41. [209] Согрин 1996: 41. [210] Шубин 1997: 131-132. [211] Согрин 1995: 4. [212] Согрин 1992: 144. [213] Елисеева 2001: 95. [214] Баталов 1992: 26. [215] Плискевич 1998: 25. [216] Левада и коллектив 1993: 13-21. [217] Смирнов 2002: 107. [218] Марцева 1990 :9. [219] Игитханян, Петрушина, Филиппов 1990:5. [220] Зоц, Капто 1991: 38. [221] Радаев, Шкаратан 1991: 60. [222] Щербина 1991: 48. [223] Морин 1990: 63-64. [224] Зоц, Капто 1991: 37. [225] Соколов 1990: 75. [226] Алексеев 1990: 55. [227] Алексеев 1990: 54; Бестужев-Лада 1990: 72. [228] Козлов 1990: 55-56; Неймер и Слюсарева 1991: 49. [229] Грищенко и Поликарпов 1990. [230] Зоц, Капто 1991: 37. [231] Липский 1990: 123; Шайкевич 1992: 10; Орлова 1990: 103. [232] Бозрикова, Докторова, Лебедев 1990: 41. [233] Бабосов 1991: 26; Соколова 1990: 73; Кунин 1990: 116; Алексеев 1990: 56; Кольцов,

Мансуров 1991: 24-33. [234] Вишневский 2000: 128. [235] Котов 1992: 41. [236] Захарова 1991: 44-46. [237] Арутюнян, Дробищева 1992: 3-4. [238] Беленкий 1991: 53. [239] Насибулин 1990: 75. [240] Артемов 1990: 71. [241] *Неугодов 1990*: 48. [242] Горяновский 1990: 60. [243] Берзин, Панова 1990: 97. [244] Гайдукова 1991: 84. [245] Патрушев 1990: 74. [246] Сидоров, Смирнов 1990: 102. [247] Несветайлов 1990: 43; 45; Кублицкая 1990: 103. [248] Кива 1997: 19. [249] Смидович 1990: 74-75, табл. 1. [250] Рыбаковский, Тарасова 1990: 36; Сусолков 1991: 110. [251] Руткевич 1991: 28. [252] Кива 1999: 29; Гольденберг 1991: 41. [253] Немировский 1990: 66. [254] Кубась 1990: 51. [255] Мальцева, Пуляева 1990: 41. [256] Бритвин 1990: 44. [257] Якуничкин 1991: 87. [258] Ивашов 1992: 75-100. [259] Заславский 1991: 7-71; Лепехин 1998: 32. [260] Тихонова 1999: 4. [261] Ахизер 1991: 53. [262] Тамбовцев 1999: 50. [263] Оболонский 1996: 6; Тапилина 1996: 14; Куколев 1997: 89. [264] Куколев 1996: 22; Ашин 1995: 478. [265] Гельман 1997: 76; Уайт 2003: 23; Крыштановская 1995: 60. [266] Евстигнеева, Евстигнеев 1999: 27; Гордон 1998: 26-28; 28-31. [267] Крыштановская 2003: 3. [268] Левада 1999: 28. [269] Зудин 1999: 43. [270] Пак там. [271] Тихонова 1997: 8. [272] Кива 2000: 22-23. [273] Аврамова, Гурков, Булычкина 1995: 19. [274] Согрин 1995: 9. [275] Тилкиджиев 1998: 66-67. [276] Гельман 1999: 53; *Пихоя 2002*. [277] Гельман 1999: 53. [278] Гельман 1999: 55. [279] Кива 2000: 24. [280] Кива 2000: 24-26. [281] Дикин 1995: 38. [282] Куколев 1997: 88-89; Крыштановская 1995: 59. [283] Дикин 1995: 38. [284] Куколев 1997: 83-87. [285] Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 3. [286] Согрин 1995: 14. [287] Туманов, Гаспарашвили, Митева 2003: 21. [288] Сальгин 1996: 85. [289] Оболонский 1998: 6. [290] Кивинен 1999: 139. [291] Тапилина 1996: 5; Заславская 1997: 15, 17. [292] Аврамова, Овчарова 2000: 21, табл. 4. [293] Лепехин 1998: 36. [294] Заславская 1997: 9-11. [295] Морозова 1996: 30. [296] Тихонова 1998: 25. [297] Ярыгина 1994: 32. [298] Тапилина 1996: 5-6. [299] Тапилина 1996: 7. [300] Голенкова, Игитханян 2002: 41. [301] Аврамова, Овчарова 2000: 17, табл. 1 [302] Заславская 1997: 21. [303] Ахизер 1993: 17. [304] Тихонова 2001: 39. [305] Тихонова 1996: 25, 26. [306] Тихонова 1997: 11-12. [307] Тихонова 1997: 23. [308] Ашин 1996: 59. [309] Александрова 1999: 22. [310] Зудин 1999: 43. [311] Левада 1999: 28. [312] Тихонова 1999: 12. [313] Согрин 1995: 14-15. [314] Латова, Латов 2001: 39-40. [315] Ахизер 1991: 53; Ахизер 1991: 54-55; Согрин 1997: 14. [316] Ахизер 1991: 54-55. [317] Ахизер 1991: 56. [318] Ахизер 1991: 55. [319] Белов 1996: 53. [320] Комаровский 1994: 39. [321] Гордон 1997: 13. [322] Левада 1999: 28. [323] Зудин: 1999: 71; Согрин 1993: 45. [324] Комаровский 1994: 46. [325] Плискевич 1999: 39. [326] Гордон, Темкина 1993: 35. [327] Гордон, Темкина 1993: 35. [328] Гордон, Темкина 1993: 35-36. [329] Клейнер 1999: 15. [330] Кива 1997: 34-35. [331] Бестужев-Лада 1996: 123. [332] Исправников 1998: 42. [333] Исправников 1998: 41. [334] Исправников 1998: 42, 46. [335] Губогло 2002: 123. [336] Заславская 1995: 32. [337] Заславская 1995: 29-30. [338] Тилкиджиев 1998: 67; Нончев 2000: 20; 22-23. [339] Аврамова 1999: 8. [340] Моисеева 2003: 20; Кива 1997: 19. [341] Согрин 1993: 42. [342] Дерябина 1996: 19. [343] Евстигнеева, Евстигнеев: 2000: 17. [344] Петров 1996: 5. [345] Пак там. [346] Действительно, някои територии са загубени – Финландия, части или цялата Полша, но са спечелени нови и е създадена сателитната "световна социалистическа система".

ЛИТЕРАТУРА:

- Adams, I. 1989. *The logic of political belief*. New York: Harvester, Wheatsheaf.
- Aguirre, A. 1982. *Die Phänomenologie Husserls im Licht ihrer gegenwärtigen Interpretation und Kritik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Altheide, D. 1977. The sociology of Alfred Schütz. – In: *Existential sociology*. Cambridge: University Press.
- Amorim, M. 1996. La construction de l'objet en éducation et dans la recherche ~~phonique~~ poliphonique. – In: *Philosophie du langage esthétique et éducation*. Paris: L'Harmattan.
- Backes, U., E. Jesse. 1984. *Totalitarismus, Extremismus, Terrorismus*. Opladen: Lecke und Budrich.
- Ballestrem, K. 1999. Aporien der Totalirismus Theorie. – In: *Totalirismus im 20. Jahrhundert* (Hrsg. E. Jesse). Bonn: Bundeszentrale für politisce Bildung, 237-351.
- Baradat, L. 1991. *Political Ideologies. Their Origins and Impact*. London: Prentis Hall.
- Baumol, W. 1962. On the theory of the expansion of the firm. *American Economic Review*, 52: 1078-1087.
- Berger, P. 1991. *The capitalist revolution. Fifty propostions about prosperity, equality, and liberty*. Harper Collins Publishers.
- Bernstein, E. 1993. *The Preconditions of Socialism*. Cambridge: University Press.
- Birnbaum, D. 1998. *The hospitality of Presence Problems of Otherness in Husserl's Phenomenology*. Stockholm: Almqvist&Wichssell international.
- Bosshart, D. 1999. Die Französische Totalitarismuskussion. – In: *Totalirismus im 20. Jahrhundert* (Hrsg. E. Jesse). Bonn: Bundeszentrale für politisce Bildung, 252-260.
- Brauner, H. 1978. *Die Phänomenologie Edmund Husserls und die Bedeutung für sociologische Theorien*. Meisenheim am Glan: Anton Hain.
- Carr, D. 1994. Alfred Schütz and the Project of Phenomenological Social Theory. – In: *Phenomenology of the Cultural Disciplines*. Dordrecht/Boston/London: Kluer Academic Publishers.
- Conquest, R. 1991. *Stalin – breaker of nations*. New York: Viking Penguin.
- Craib, I. 1976. *Existentialism and socilogy. A study of Jean-Paul Sartre*. Cambridge: University press.
- Cyert, R., J. Morch. 1963. *A Behavioral Theory of the Firm*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice–Hall.
- Davies, R. 1989. *The Soviet economy in turmoil, 1929–1930*. London: Macmillan Press.
- De Tocqueville, A. 1874. *De la Démocratie en Amérique*. T. III. Paris: Michel Lévi Frures.
- Demsetz, H. 1974. "Two systems of belief about monopoly". In: *Industrial Concentration: the New Learning*. Boston, Little Brown.

- Deyanov, D. 1990. Transcendentalism and incommensurability of scientific traditions. *Critique & Humanism*, 0: 90-101.
- Diemer, A. 1956. *Edmund Husserl. Versuch einer systematischen Darstellung seiner Phänomenologie*. Meisenheim am Glan: Anton Hain.
- Eickelpasch, R., B. Lehmann. 1983. *Sociologie ohne Gesellschaft. Probleme einer phänomenologischen Grundlegung der Soziologie*. München: Wilhelm Fink.
- Fay, T. 1977. *Heidegger: The critique of Logic*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Felmy, K. 1990. *Orthodoxe Theologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Finke, R. 1989. *Principles of Mental Imagery*. Cambridge, Mass./ London: MIT Press..
- Fitzpatrick, S. 1999. *Everyday Stalinism*. New York. Oxford: University Press.
- Flaherty, P. 1988. The Socio-economis dynamics of Stalinism. – *Science&Society*, vol. 52, N 1.
- Ford, J. 1966. "Soviet cybernetics and international development". – In: *Social Impact of Cybernetics*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana: 161–192.
- Freud, S. 1969. *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*. Frankfurt AM.
- Furet, F. 1991. *The French Revolution, or Pure Democracy*. – *Rewriting the French revolution*. Oxford: Clarendon Press.
- Gadamer, H.-G. 1960. *Wahrheit und Methode*. Tübingen: J.C.B.Mohr.
- Getty, J. G. Rittespor. V. Zemskov. 1993. Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. – *The American Historical Review*. Vol. 98, N 4.
- Gibbs, R. 1984. Literal meaning and psychological theory. – *Cognitive Science*, 8, 275–304.
- Glaebner, G. 1995. *Kommunismus. Totalitarismus. Demokratie. Studien zu einer sökularen Auseinandersetzung*. Frasnkfurt am Main: Peter Lang.
- Gurr, T. 1971. *Why men Rebel*. Princeton: University Press.
- Habermas, J. 1990. Die nachholende Revolution und linker Revisionsbedarf. – In: Habermas, J. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Haith, M., J. Benson, R. Roberts, Jr., B.Pennigton. 1994. Introduction. – In: *The Development of future-oriented process*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1-7.
- Harrison, M. 1990. The Volume of Soviet Munitions Output, 1937-1945: A Reevaluation. – *The Journal of economic history*. Vol. L, No 3.
- Hayes, P. 1987. *Undustry and Ideology. IG Farben in the Nazi era*. Cambridge University Press. Cambridge, etc.
- Hedtke, U. *Stalin oder Kondratieff: Endspiel oder Innovation*. Dietz, Berlin.
- Heidegger, M. 1971. *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

- Heidegger, M. 1978. Vom Wesen und Begriff der Φύσις. Aristoteles, Physik B, 1. – In: (ders.) *Wegmarken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Huntington, S. 1997. *The Clash of Civilization and the Remarking of World Order*. New York: Simon&Schuster.
- Husserl, E. 1980. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Husserl, E. 1982. Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Hamburg: Felix Meiner.
- Husserl, E. 1984. *Die Konstitution der geistigen Welt*. Hamburg: Felix Meiner.
- Husserl, E. 1984. *Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie. Vorlesungen 1906/1907*. Dordrecht/Boston/Lancaster: Martinus Nijhoff.
- Husserl, E. 1986. *Die Idee der Phänomenologie. Fünf Vorlesungen*. Hamburg: Felix Meiner.
- Husserl, E. 1986. *Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaften*. Hamburg: Felix Meiner.
- Husserl, E. 1987. *Cartesianische Meditationen. Eine Einleitung in die Phänomenologie*. Hamburg: Felix Meiner.
- Husserl, E. 1985. *Texte zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893-1917)*. Hamburg: Felix Meiner.
- Ignatov, A. 1985. *Psychologie des Kommunismus*. München: Johannes Berchmans Verlag.
- Joravski, D. 1970. *The Lysenko Affair*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kielmansegg, P. 1999. Krise der Totalitarismustheorie. – In: *Totalirismus im 20. Jahrhundert* (Hrsg. E. Jesse). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 286-304.
- Leff, G. 1969. *The Tyranny of Concepts: a Critique of Marxism*. London, Merlin Press.
- MacIntyre, A. 1971. *Against the Self-Images of the Age*. Essays on ideology and philosophy. New York: Schocken books.
- Marx, K. und F. Engels. (1846). Die deutsche Ideologie. ... B. 3.
- Marx, K. 1867. Das Kapital. Marx, K und F. Engels. – In: *Werke*. Dietz Verlag, Berlin. B. 23.
- Marx, K. 1891. Kritik des Gothaer Programms. ... B. 19.
- Marx, K. 1957. Nachwort zur Zweiten Auflage. – In: K. Marx. *Das Kapital*. B. 1. Berlin: Dietz, 10-18.
- Marx, K. 1957a. Kritik der Gothaer Programms. – In: K. Marx und F. Engels. *Ausgewählte Schriften*, Berlin: Dietz, 7–36.
- Marx, K. 1958. [Thesen über Feuerbach]. – In: K. Marx, F. Engels. *Werke*. B. 3. Berlin: Dietz, 5-7.
- Marx, K. 1962. Allgemeine Statuten und Verwaltungen – Verordnungen der Internationalen Arbeiterassoziation. – In: K. Marx, F. Engels. *Werke*. B. 17. Berlin: Dietz, 440-455.

- Marx, K. und F. Engels. 1845. Die heilige Familie. ... B. 2.
- Marx, K., F. Engels. 1920. *Das kommunistische Manifest*. Berlin: Buchh. Vorwärts.
- McNeal, R. 1988. *Stalin. Man & Ruler*. New York: University Press.
- Medwedew, R. 1992. *Das Urteil der Geshichte. Stalin und Stalinismus*. B. 3. Berlin: Dietz Verlag.
- Meißner, B. 1987. Das sociale Gefüge der KPdSU am Ausgang der Breshnev-Ära. – *Osteuropa*, 7-8.
- Michalski, K. 1997. *Logic and Time. An Essay on Husserl's Theory of Meaning*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers.
- Mikulak, M. "Cybernetics and Marxism–Leninism". In: *Social Impact of Cybernetics*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana: 129–159.
- Mohanty, J. 1997. *Phenomenology. Between Essentialism and Transcendental Philosophy*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Paivio, A. 1990. *Mental Representations*. Oxford: University Press.
- Parsons, T. 1928. Capitalism in Recent German Litterature: Sombart and Weber. *The Jourhal of Political Economy*, 6.
- Parsons, T. 1929. Capitalism in Recent German Litterature: Sombart and Weber. *The Jourhal of Political Economy*, 1 (продължение).
- Perelman, M. 1996. *The End of Economics*. London, Routledge Publishing.
- Peters, R. 1972. Education and human development. – In: *Education and development of reason*. London/ Boston: Routledge& Kegan Paul.
- Platon. 1942. Der Staat. – In: *Sämtliche Werke*. Bd. II. Berlin: Lambert Schneider
- Quirk, J., R. Saposnik. 1968. *Introduction to General Equilibrium Theory and Welfare Economics*. New York, McGraw.
- Rancour–Laferriere, D. 1988. *The mind of Stalin. A psychoanalytic study*. Ann Arbor, Michigan. Ardis publisher.
- Reitner, A. 1970. *Kommunismus und Kybernetik*. Selbstverlag der Studiengesellschaft für Zeitprobleme. Duisdorf bei Bonn.
- Ritscl, A. 1991. "Die NS-Wirtschaftsideologie – Modernisierungsprogramm oder reaktionäre utopie?" *Nazionalsozialismus und Modernisierung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.
- Runciman, S. 1933. *Byzantine Civilization*. Edward Arnold, London.
- Runciman, S. 1977. *Byzantine Theocracy*. University Press, Cambridge.
- Schiffman, H. 1999. Language, Primordialism and Sentiment. – In: *Languages of Sentiments* (eds. G. Palmer, D. Occhi). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 25-38.
- Schumpeter, J. 1976. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York, Harper & Row, Publishers.
- Sombart, W. 1969. *Der moderne Kapitalismus*. B. 1. Duncker&Humbolt, Berlin.

- Sopoci, J. 1989. Formovanie kolektivizmu ako charakteristiky socialistickeho spolocenskeho vedomia. - *Sociologia*, 6: 609-620.
- Sorokin, P. 1967. *The Sociology of Revolution*. New York: Howard Fertig.
- Stern, J. 2000. *Metaphor in Context*. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Ströker, E. 1993. *Husserl's transcendental Phenomenology*. Stanford, California: University Press.
- Szamuely, L. 1974. *First models of the socialist economic system*. Akademiai kiado, Budapest.
- Toynbee, A. 1960. *A Study of History*. University Press, Oxford.
- Toynbee, A. 1977. *A Study of History*. University Press, Oxford.
- Ulmen, G. 1991. *Politischer Mehrwert. Eine Studie über Max Weber und Carl Schmitt*. 186. Weinheim: VCH, Acta Humaniora.
- Verdery, K. 1996. *What was socialism, and what comes next?* Princeton, New Jersey: University Press.
- Von Beime, K. 1998. Totalitarismus – zur Renaissance eines Begriffes nach dem Ende der kommunistischen Regime. – In: *Totalitarismus Theorien nach dem Ende des Kommunismus*. Köln: Bohlau Verlag.
- Weber, M. 1924. *Wirtschaftsgeschichte*. Duncker&Humbolt, Мнchen and Leipzig.
- Weber, M. 1956 (1980). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Bd. 1. Tübingen: Mohr.
- Weber, M. 1978. *Economy and Society*. T. 1-2. Berkeley/Los Angeles/London: University of California press.
- Weber, M. 1985. *From Max Weber. Essays in Sociology*. London/Boston/Melbourne/Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Weber, M. 1989. Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft. – In: Weber, M. *Rationalisierung und entrauberte Welt*. Leipzig: Philip Reclam jun.
- Wippermann, W. 1997. *Totalismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von der Anfängen bis heute*. Darmstadt: Primus.
- Wittfogel, K. 1957. *Oriental Despotism. A comparative study of total power*. Yale Univ. Press, New Haven.
- Wundt, W. 1917. *Völkerpsychologie*. B. VII. T. I. Leipzig: Alfred Kröner.
- Аверин, А. 1990. Проблемы малочисленных народов Севера. – *Социологические исследования*, 5, 105-107.
- Аверинцев, С. 1993. Византия и Рус: два типа духовност. – *Ах, Мария*, 5: 829-844.
- Аверьянов, А. 2000. Традиция и традиционализм в научной и общественной мысли России (60-90-е годы XX века). – *Общественные науки и современность*, 1.
- Аврамова, Е. 1999. Социальная мобильность в условиях российского кризиса. – *Общественные науки и современность*, 1.

- Аврамова, Е. 2008. Средний класс эпохи Пугина. – *Общественные науки и современность*, 1, 28-36.
- Аврамова, Е., И. Гурков, Г. Булычкина. 1995. Приватизация как социально-экономический феномен. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Аврамова, Е., Л. Овчарова. 2000. Российский средний класс: год после августа. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Аксютин, Ю. 1998. Новое о XX съезде КПСС. – *Отечественная история*, 2.
- Александрова, О. 1999. Идеиный фон становления российского среднего класса. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Алексеев, В., В. Алексеева. 2003. Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции. – *Отечественная история*, 5.
- Алексеевко, Н. 1990. Аренда: препятствие на взлете. – *Социологические исследования*, 4, 53-56.
- Ангелова, Р., М. Лалджи. Междукультурни различия в социалното възприятие. – *Социологически проблеми*, 1: 68-81.
- Андреев, А. 2000. Социальное ядро нации (Средние слои в современном российском обществе). – *Общественные науки и современность*, 3.
- Андреев, Л. 2001. Христианство и власть в России и на западе: компаративный анализ. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Андреев, Л. 2003. Процесс дехристианизации в России и возникновение квазирелигиозности в XX веке. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Анелина, Е. 1992. Понятие "цивилизация" вчера и сегодня. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Анисимов, Е. 1997. *Государственные преобразования и самодержавия Петра Великого*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин
- Антонович, И. 1990. Социализм на исходе XX века. – *Социологические исследования*, 7, 3-11.
- Анурин, В. 1990. Справедливость и общественные формы потребления. – *Социологические исследования*, 12, 66-72.
- Апостолов, А. 1994. Историзм и социално творчество: Поперова интерпретация на проблема. – *Философия*, 5: 15-20.
- Апостолов, А. 1997. Утопично или постепенно социално инженерство. – *Философия*, 6: 7-9.
- Араловец, Н. 1995. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии. – *Отечественная история*, 5, 135-146.
- Арон, Р. 1995. 18 лекции за индустриалното общество. Любомъдрие, София.

- Артемов, В. 1990. Динамика образа жизни сельского населения. – *Социологические исследования*, 4, 65-74.
- Арутюнян, Ю. 2002. О социальной структуре общества постсоветской России. – *Социологические исследования*, 9.
- Арутюнян, Ю., Л. Дробишева. 1992. Русские в распадающемся союзе. – *Отечественная история*, 3, 3-15.
- Атанасов, А., С. Тодорова, В. Златанова. 1995. Рисковите групи в процеса на прехода към пазарна икономика. – *Социологически проблеми*, 4: 133-148.
- Атанасова, С. 1996. Проблемът за произхода на геометрията и проблемът за историята в "Произходът на геометрията" на Е. Хусерл. – *Социологически проблеми*, 3: 80-95.
- Афанасьев, Ю. 1996. Феномен советской историографии. – *Отечественная история*, 5.
- Ахиезер, А. 1994. Самобытность России как научная проблема. – *Отечественная история*, 4-5.
- Ахиезер, А. 1996. Жизнеспособность российского общества. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Ахиезер, А. 1999. Мифология насилия в советской период (возможность рецидива). – *Общественные науки и современность*, 2.
- Ахиезер, А. 2000. Диалектика урбанизации и миграции в России. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Ашин, Г. 1995. Смена элит. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Ашин, Г. 1996. Элитизм и демократия. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Бабашкин, В. 1995. Крестьянский менталитет: наследия России царской в России коммунистической. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Бабашкин, В. 1998. Крестьянская революция в России и концепции аграрного развития. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Бабосов, Е. 1991. Переход к рынку в зеркале общественного мнения. – *Социологические исследования*, 4, 25-34.
- Бажанов, Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. – В: *Тайны истории*. Москва: "Терра – Terra".
- Байрау, Д. 1994. Интеллигенция и власть: советский опыт. – *Отечественная история*, 2.
- Байрау, Д. 2008. Пропаганда как механизм самобилизации. – *Отечественная история*, 1, 91-99.
- Байчинска, К. 1996. Ценностният преход в светлината на колективизма/ индивидуализма. – *Социологически проблеми*, 1: 34-53.
- Байът, А. 1994. Завист. Грехът на родове и нации. – *Съвременник*, 3: 29-40.

- Баталов, Э. 1992. Перестройка и судьба России. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Баталов, Э. 1994. Советская политическая культура (к исследования распадающейся парадигмы). – *Общественные науки и современность*, 6.
- Баталов, Э. 1995. Советская политическая культура (к исследования распадающейся парадигмы). – *Общественные науки и современность*, 3.
- Безнин, М., Т. Димони. 2002. Повинности Российских колхозников в 1930-1960 г. – *Отечественная история*, 2, 96-111.
- Беленький, В. 1991. Потенциальные ремигранты России. – *Социологические исследования*, 4, 53-57.
- Белинский, В. 1955. Сочинения Державина. – *Полное собрание сочинений*. Т.6. Москва: Издательство АН СССР.
- Белов, Г. 1996. Эволюция нормативной политической системы современного российского общества. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Беляева, Л. 1999. Средната класа в Русия: фантом или реалност? – *Социологически проблеми*, 1-2, 155-163.
- Бергер, П. 1990. Социалистический миф. – *Социологические исследования*, 7, 133-141.
- Бердяев, Н. 1951. *Царство духа и царство кесаря*. Париж: YMCA-Press.
- Бердяев, Н. 1990. *Истоки и смысл русского коммунизма*. Москва: Наука.
- Бердяев, Н. 1990а. Русская революция и мир коммунистический. – *Социологические исследования*, 10, 89-103.
- Бердяев, Н. 1990б. *Судьба России*. М.: Мысль.
- Бердяев, Н. 1994. *Смисълът на историята. Опит за философия на човешката съдба*. С., "Христо Ботев".
- Березовая, Л. 1998. Нетипичная личность в историческом пространстве, или Еффект "белой вороны". – *Общественные науки и современность*, 6.
- Берзин, Б., С. Панова. 1990. Прописка: «за» и «против». – *Социологические исследования*, 11.
- Бессонова, О. 1994. Раздаточная экономика как российская традиция. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Бессонова, О. 1998. Раздаточная экономика в ретроспективе. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Бестужев-Лада, И. 1990. "Эффект футурофобии" в обыденном и бюрократическом сознании. – *Социологические исследования*, 11, 72-81.
- Бестужев-Лада, И. 1996. Выморочность населения России: миф или реальность. – *Отечественная история*, 4, 11-128.
- Богомилова, Н. 1994. *Копнеж по абсолютното*. С.
- Боеций. 1993. *Утешението на философията*. С.: "Любомъдрие".

- Бозрикова, Л., Л. Докторова, П. Лебедев. 1990. На вершине управленческой пирамиды. – *Социологические исследования*, 1, 34-41.
- Борев, Ю. 1990. *Из живота на Сталин*. С.: Издателска къща "Пејо К. Яворов".
- Борисов, В. 1994. Социална мобилност в Советской России. – *Социологические исследования*, 4.
- Борсуков, Н. 1996. XX съезд в ретроспективе Хрущева. – *Отечественная история*, 6, 169-177.
- Бояджиева, П., И. Чальков, К. Петкова. 1994. *Науката – живот извън лабораторията*. Из-во на БАН, София.
- Бритвин, В. 1990. Забастовки на предприятиях с позиций трудящихся. – *Социологические исследования*, 6, 42-48.
- Брукуус, Б. 1995. Советское и крестьянское хозяйство. – Брукуус, Б. *Советская Россия и социализм*. Санкт-Петербург: Звезда.
- Бугой, Н. 1992. 20–40-е годы: депортация населения с территории европейской России. – *Отечественная история*, 4.
- Бугой, Н. 1993. 20-50-е годы: переселения и депортации еврейского населения в СССР. – *Отечественная история*, 4.
- Бузгалин, А., А. Колганов. 1997. Либерализация versus модернизация. *Вопросы экономики*, 8: 38-56.
- Булгаков, С. 1990. Христианство и социализм. – *Социологические исследования*, 4, 111-131.
- Булгаков, С. 1992. Философия хозяйства. В: *Сочинения в двух томах*. Т. 1. Москва, Издательство "Наука".
- Булгаков, С. 1993. Народное хозяйство и религиозная личность. В: *Сочинения в двух томах*. Т. 2. Москва, Издательство "Наука": 343-367.
- Булгаков, С. 1994. Православието. Вярa и култура. София.
- Бунджулов, А. 1995. Ленин, "Държавата и революцията": архетипи на комунистическия дискурс. – *Социологически проблеми*, 3: 27-39.
- Бунджулов, А. 1995а. *Хетеротопии*. Критика и хуманизъм, София.
- Бутенко, А. 1987. *Социално познание и мир повседневности*. Москва.: Наука.
- Бухарин, Н. 1924. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок. – В: *Пути развития: дискуссии 20-х годов*. Лениздат, Ленинград.
- Бъргър, П. 2004. Десекуларизацията на света: глобален преглед. – В: *Десекуларизацията на света*. С.: "Критика и хуманизъм", 9-33.
- Бюроков, Н., В. Сергеев. 1995. Демократия и соборность: представительная власть в традиционном российской и советской политической культуре. – *Общественные науки и современность*, 6.

- Бюроков, Н., В. Сергеев. 1998. Между дуализмом и соборностью (Проблема и механизмы социальной интеграции в современном обществе). – *Общественные науки и современность*, 4.
- Валентей, С. 1993. На пути к мировой цивилизации. *Вопросы экономики*, 11: 53-63.
- Вебер, М. 1990. "Основные социологические понятия". *Избранные произведения*, "Прогрес", Москва.
- Вебер, М. 1992. *Социология на господството. Социология на религията*. С.: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Вебер, М. 1993. Протестантската етика и духът на капитализма. Хермес-7, София.
- Виткин, М. 1972. Восток в философско-исторической концепции К. Маркса и Ф. Энгельса. Наука, Москва.
- Вишневский, А. 1996. Федерализм и модернизация. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Вишневский, А. 2000. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Вишневский, А. 2005. Это ключ другого замка. – *Общественные науки и современность*, № 2, 150-155.
- Догонващото развитие*. В. Търново: "Фабер", 73-84.
- Власть и реформы. От самодержавной к советской России*. Санкт Петербург: Дмитрий Буланин
- Возьмитель, А. 1990. На изломе. – *Социологические исследования*, 2, 34-41.
- Волков, Ю. 1991. Рабочее движение в условиях перехода к экономике смешанного типа. – *Социологические исследования*, 12, 75-78.
- Волкогонов, Д. 1990. *Триумф и трагедия. Политически портрет на Й. В. Сталин*. С.: Военно издателство.
- Волкогонов, Д. 1996. *Седемте вождове*. С.: Труд.
- Вълчев, Д. 1996. *Държавна власт и народен суверенитет*. С.: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Габидулин, И. 1991. Рабочий класс и мифы уходящего времени. – *Социологические исследования*, 11, 17-20.
- Гайдар, Е. 1997. "Детские болезни" постсоциализма. *Вопросы экономики*, 8: 4-25.
- Гайдар, Е. 2006. Авторитарные режимы: причины нестабильности. – *Общественные науки и современность*, 5, 50-62.
- Гайдукова, Н. 1991. Жилищная проблема: поиск выхода. – *Социологические исследования*, 4, 83-91.
- Гальц, Г. 2000. Культура и экономика. – *Общественные науки и современность*, 1.

- Гапонова, А., Л. Татиевская. 1992. Кадровая политика административно-командной системы в конце 30-х годов. – В: *Формирование административно-командной системы*. Москва: "Наука".
- Гарело, Ж. 1994. *Заблудите на социализма*. С.: Хрикер.
- Гельман, В. 1997. "Transition" по-русски: концепции переходного периода и политическая трансформация в России (1989–1996). – *Общественные науки и современность*, 4.
- Гельман, В. 1999. "Учредительные выборы" в контексте российской трансформации. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Генов, Н. 1991. Преходът към демокрация: тенденции и парадокси на социалното рационализиране. *Социологически проблеми*, 1.
- Георгиев, Б. 1989. Кастата и азиатският начин на производство. *Социологически проблеми*, 3.
- Георгиева, М. 1999. *Феноменология на индивидуалното*. С.: ЛИК.
- Герасимов, И. 1994. Российская ментальность и модернизация. – *Общественные науки и современность*, 4, 63-73.
- Герджиков, С. 1994. Политическите нагласи в България през 1993. - *Социологически проблеми*, 2: 24-30.
- Гимпельсон, В., В. Магун. 1990. В ожидание перемен (рабочие о ситуации на промышленных предприятиях). - *Социологические исследования*, 1, 4-20.
- Гимпельсон, Е. 2000. "Орабочивание" советского государственного аппарата: иллюзии и реальность. – *Отечественная история*, 5.
- Гинзбург, В. 1975. *Теоретическая физика и астрофизика*. Москва: "Наука".
- Голенкова, З., Е. Игитханян. 2002. Наемные работники. Некоторые черты формирующегося класса. – *Социологические исследования*, 9.
- Гольденберг, И. 1991. Класовая сущность "симбиоза" (теневая экономика в административно-командной системе). – *Социологические исследования*, 1, 39-50.
- Горанов, П. 1986. *Извоюване на независимостта на България*. В. Търново.
- Гордон, Л, А. Темкина. 1993. Рабочие движение в постсоциалистической России. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Гордон, Л. 1991. Рабочее движение в послесоциалистической перспективе. – *Социологические исследования*, 11, 3-17.
- Гордон, Л. 1997. Социально-экономические права человека: содержание, особенности, значение для России. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Гордон, Л. 1998. Субъективные ошибки или объективные обстоятельства. – *Общественные науки и современность*, 6.

- Гордон, Л., Я. Капелюш. 1990. От монолитности к плюрализму. – *Социологические исследования*, 3, 13-19.
- Горюнова, С. 2006. Средние слои и „средний класс“ в современном российском обществе. – *Общественные науки и современность*, 4, 58-67.
- Горяновский, А. 1990. Украсть можно все (результаты включенного наблюдения). – *Социологические исследования*, 2, 56-64.
- Грибачев, Д. 1998. *Провалът на социализма през XX в.* Пловдив: Университетско издателство.
- Григорьева, Т. 1994. Идея судьбы на востоке. – В: *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва: "Наука", 98-109.
- Грищенко, Ж., В. Поликарпов. 1990. Самоопределение молодежи в условиях перестройки: опыт социальной типологии. – *Социологические исследования*, 7, 94-96.
- Громова, Р. 1997. Социальная стратификация в самооценке россиян. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Губогло, М. 2002. К изучению проблемы адаптации населения в условиях общественных преобразований в постсоветской России. – *Отечественная история*, 6, 110-129.
- Гусев, В. 1994. Консервативные идеологии. – *Социологические исследования*, 11.
- Гълъбов, Н. 1988. Икономическо равновесие при социализма. *Икономически изследвания*, 3: 45-61.
- Гэлбрейт, Д, С. Меньшиков. 1988. *Капитализм, социализм, сосуществование*. Москва, "Прогресс".
- Давыдов, А. 2000. Проблема медиация в европейской культуре: Запад и Россия. Статья 1. Представление о богочеловеке как форма медиации и проблема культуры. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Давыдов, А. 2004. К вопросу об определении понятия “общество”. – *Социологические исследования*, № 2, 12-24.
- Давыдова, Н. 1997. Региональная специфика сознания россиян. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Данилов, В. 1977. *Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство*. Москва: "Наука".
- Данилов, В. 1979. *Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения*. Москва: "Наука".
- Даскалов, Р. 1992. *Введение в социологията на Макс Вебер*. С.: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Даскалов, Х. 1992. Мистерията на човешкия дух. *Литературен форум*, 116 (1992, 38).

- Дафинов, З. 1994. Промени в народопсихологията на българина в периода 1944-1989. – *Един завет*, 3: 10-13.
- Демидов, А. 1990. Москвичи о выборах. – *Социологические исследования*, 10, 123-128.
- Дерябина, М. 1996. Приватизация и становление производительного капитала. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Деянов, Д. 1995. Новият залог на критическата теория. – *Социологически проблеми*, 3: 5-15.
- Дзарасов, С. 1990. Демократический социализм: экономическая сущность и перспективы. *Вопросы экономики*, 2.
- Димитров, Г. 1990. Лебедовият плач на държавния марксизъм. – *Социологически проблеми*, 6: 51-57.
- Димитров, Г. 1995. Българската социология – основания за оптимизъм. *Социологически проблеми*, 4: 106-119.
- Димитров, Г. 1995а. *България в орбитите на модернизацията*. София: Университетско из-во.
- Димитров, Г. 1995б. Модернизацията – основание за съществуване на социологията. – *Социологически проблеми*, 2: 21-35.
- Димитров, И. 1995. *Епоха 1885*. София: "Тилиа".
- Димитров, М. 1988. Промени във формата на промишленото предприятие в НРБ. – *Икономически изследвания*, 3: 105-123.
- Димитрова, Н. 1998. Съборност и колективизъм – типове взаимоотношения между универсално и партикуларно в руската социална философия (XX в.). – *Философия*, 4, 43-45.
- Дискин, И. 1995. Реформы и элиты: институциональный аспект. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Дискин, И. Е. Аврамова. 1997. Адаптация населения и элит (институциональные предпосылки). – *Общественные науки и современность*, 1.
- Дмитриев, А., Ю. Залысин. 2000. *Насилие. Социо-политический анализ*. Москва: РОССПЭН.
- Дмитриев, М. 2000. Финансовый кризис и социальная защита. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Дмитриенко, В. 1994. Советская модель социализма. – В: *Россия в XX веке. Историки мира спорят*. Москва: "Наука".
- Дряхлов, Н. 1992. Традиции и модернизация в современной России. – *Социологические исследования*, 10.
- Дэвис, К., В. Харемза. 1990. Модели нарушения равновесия и дефицита в централизованно-планируемых экономических системах. – *Социологические исследования*, 1, 20-33.
- Дэвис, Р. 1994. Власть и экономика: общие проблемы взаимодействия и первый опыт. НЭП. Приобретения и потери. Наука, Москва.

- Дэвис, Р., Хлевнюк, Ю. 1997. "Развернутое наступление социализма по всему фронту" – В: *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Т.1. Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- Евстигнеева, Л., Р. Евстигнеев. 1999. Внутренний рынок: макроэкономический аспект. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Евстигнеева, Л., Р. Евстигнеев. 2000. Россия и экономическая глобализация. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Еланцева, О. 1994. БАМ: первое десятилетие. – *Отечественная история*, 6.
- Елисеева, И., Е. Капралова, П. Шелищ. 1990. Еще раз о подписке (опыт статистико-социологического исследования). – *Социологические исследования*, 6, 97-102.
- Елисеева, Н. 2001. Советское прошлое: начало переоценки. – *Отечественная история*, 2, 93-105.
- Ерасов, Б. 1995. Одномерная логика российских модернизаторов. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Ерасов, Б. 1995. Цивилизация: слово – термин – смысл. – *Цивилизации и культуры – Россия и восток: цивилизационные отношения*. Вып. 2. Москва, 3-30.
- Ермолин, Е. 1996. *Материализация призрака*. Ярославль: ЯГПУ.
- Ерыгин А. 1993. *Восток – Запад – Россия*. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского Университета.
- Жиромская, В. 1992. Кадры решает все. Административно-управленческий аппарат в 20-30-е годы по данным общих и спецпереписей. – В: *Формирование административно-командной системы*. Москва. "Наука".
- Жиромская, В., И. Киселев, Ю. Поляков. 1996. *Полвека под грифом "секретно". Всесоюзная перепись населения 1937 года*. Москва: "Наука".
- Заостровцев, А. 2008. Конституционная экономика, общественный договор и российское общество. – *Общественные науки и современность*, 1, 56-68.
- Зарубина, Н. 1995. Самобытный вариант модернизации. – *Социологические исследования*, 3.
- Зарубина, Н. 2001. Православный предприниматель в зеркале русской культуры. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Заславская, Т. 1995. Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Заславская, Т. 1997. Социальная структура современного российского общества. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Заславская, Т. 2003. О движущих силах трансформации Российского общества. – *Общество и экономика*, 6.
- Заславская, Т. Р. Рывкина. 1991. *Социология экономической жизни*. Новосибирск: Наука.

- Заславский, В. 1991. Россия на пути к рынку: государственно-зависимые работники и популизм. – *Политические исследования*, 5.
- Захарова, О. 1991. Демографическая ситуация в СССР в 80-е годы. – *Социологические исследования*, 4, 43-52.
- Звездин, З., С. Кульчицкий. 1986. *Проблема индустриализации в системе экономической политики переходного периода. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму*. Москва: Наука.
- Зеленин, И. 1996. Первая советская программа массового освоения целинных земель (конец 20-х – 30-е годы). – *Отечественная история*, 2, 55-70.
- Зеленин, И. 2000. Аграрная политика Н.С.Хрущева и сельское хозяйство страны. – *Отечественная история*, 1.
- Зеленин, И. 2004. Кульминация "большого террора" в деревне. Зигзаги аграрной политики (1937–1938 гг.). – *Отечественная история*, 1, 175-180.
- Земсков, В. 1990. Спецпоселенцы (по документах НКВД – МВД). – *Социологические исследования*, 11, 3-17.
- Земсков, В. 1991. ГУЛАГ (историко-социологический очерк). – *Социологические исследования*, 6, 10-27.
- Земсков, В. 1991a. "Кулацкая ссылка" в 30-е годы. – *Социологические исследования*, 10, 3-21.
- Земсков, В. 1991b. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных. – *Социологические исследования*, 1, 5-26.
- Земсков, В. 1991c. Об учете спецконтингента НКВД во всесоюзных переписях населения 1937 и 1939 гг. – *Социологические исследования*, 2, 74-75.
- Земсков, В. 1991d. Рождение "Второй эмиграции" (1994-1952). – *Социологические исследования*, 4, 3–24.
- Земсков, В. 1992. Судьба "кулацкой ссылки" в послевоенное время. – *Социологические исследования*, 8.
- Земсков, В. 1997. Заключение в 1930-е годы: социально-демографические проблемы. – *Отечественная история*, 4.
- Земцов, Б. 1994. "Откуда есть пошла... российская цивилизация". – *Общественные науки и современность*, 4.
- Зима, В. 2003. Генрих Ягода и необъявленная война с советской деревней. – *Отечественная история*, 4, 177-183.
- Зимел, Г. 2001. Големият град и духовният живот. – *Социологически проблеми*, 1-2: 130-140.
- Зиновьев, А. 1993. О Сталине и сталинизме. – *Философски алтернативи*, 6.

- Златков, Ц. 1994. Междугенерационната социална мобилност и промените на социално-груповата структура. – *Социологически проблеми*, 4: 78-89.
- Зоц, В., А. Капто. 1991. Труд – главная точка отсчета. – *Социологические исследования*, 4, 34-42.
- Зубкова, Е. 1995. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства. – *Отечественная история*, 4.
- Зубкова, Е. 1998. Мир мнений советского человека 1945 – 1948. По материалам ЦК ВКП (б). – *Отечественная история*, 3, 4.
- Зудин, А. 1999. Олигархия как политическая проблема российского посткоммунизма. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Зудин, А. 1999а. Культура советского общества: логика политической трансформации. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Зудин, А. 2007. Традиционализация и ускорение политических инноваций: к постановке проблемы. – *Общественные науки и современность*, 4, 67-79.
- Иванова, Г. 1997. ГУЛАГ: государство в государстве. – В: *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Т. 2. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 209-272.
- Ивашов, Л. 1992. *Маршал Язов (Роковой август 91-ого)*. Москва: "Мужество".
- Игитханян, Е., И. Петрушина, Ф. Филиппов. 1990. Индустриальный отряд трудящихся. – *Социологические исследования*, 3, 3-12.
- Илларионов, И. 1992. Бывшие союзные республики в мировой системе экономических координат. *Вопросы экономики*, 4-6: 122-143.
- Ингерфлом, К. 1993. *Несостоявшийся Гражданин. Русские корни ленинизма*. Москва: "Ипол"
- Ионов, И. 1992. Россия и современная цивилизация. – *Отечественная история*, 4, 62-73.
- Ионов, И. 1994. Кризис исторического сознания в России и пути его преодоления. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Ионов, И. 1997. Теория цивилизаций и эволюция научного знания. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Ионов, И. 1999. Парадоксы российской цивилизации. (По следам одной научной дискуссии.) – *Общественные науки и современность*, 5.
- Ионов, И. 1999. Теория цивилизаций на рубеже XXI века. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Иоффе, Г. 2002. Финал советской историографии (как мы не написали последнюю "Историю КПСС") – *Отечественная история*, 4, 151-168.

- Исаев, И. 1994. Евразийство: идеология государственности. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Исправников, В. 1998. "Теневая" экономика и перспективы образования среднего класса. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Итвел, Р. 2003. Возрождение харизмы? Теория и проблемы операционализации понятий. – *Социологические исследования*, 3.
- Йонкова, К. 1996. Идеята на Вилхелм Вундт за народопсихологията. – *Научни трудове на ВВООУ "В. Левски"*, 43: 314-321.
- Кабанов, В. 1996. *Кооперация, революция, социализъм*. М.: Наука.
- Казанский, В. 1995. Советское пространство: конструкция, деструкция, трансформация. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Кан, А. 2003. Постсоветские исследования о политических репрессиях в России и СССР. – *Отечественная история*, 1.
- Карачурина, Л. 2006. Миграционная компонента рынка труда крупных российских городов. – *Общественные науки и современность*, 6, 38-47.
- Карклинс, Р. 1990. Организация власти в советских исправительно-трудовых колониях. – *Социологические исследования*, 6, 105-120.
- Карталов, А. 1993. *Завистта*. Пловдив: Макрос 2000.
- Кацарски, И. 1994. *Тоталитарният социализъм*. С.: Св. Климент Охридски.
- Качаковский, И. 1995. Будущее либеральной демократии в России. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Качановский, Ю. 1971. *Робовладение, феодализм или азиатский способ производства*. Наука, Москва.
- Кива, А. 1997. После социализма: некоторые закономерности переходного периода. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Кива, А. 1997а. Социалистическая ориентация: аномалия или естественная фаза мирового развития. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Кива, А. 1999. Криминальная революция: вымысел или реальность. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Кива, А. 2000. Российская олигархия: общее и особенное. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Кива, А. 2002. Был ли возможен российский Дэн Сяопин? – *Общественные науки и современность*, 3.
- Кивинен, М. 1999. Руската средна класа – умираща или раждаща се? – *Социологически проблеми*, 1-2, 137-153.

- Кирдина, С. 2003. Социокультурный и институциональный подходы как основа позитивной социологии в России. – *Социологические исследования*, 2002.
- Кирилов, С. 1996. Национално срещу универсално в съдържанието на местната българска преса. – *Социологически проблеми*, 1: 130-142.
- Клейнер, Г. 1999. Экономика России и кризис взаимных ожиданий. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Клупт, М. 2005. Теория демографического развития: институциональная перспектива. – *Общественные науки и современность*, № 2, 139-149.
- Ключевский, В. 1989. Т. IV. Специальные курсы. Москва. Цит. по: Капица, С., С. Курдюмов, Кобищанов, Ю. 1992. Теория большой феодальной формации. – *Вопросы философии*, 4-5.
- Кобрин, В., А. Юрганов. 1991. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси. (К постановке проблемы). – *История СССР*, 4, 54-64.
- Коваль, Т. 1994. Этика труда православия. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Коев, К. 1991. Анонимни типове и публичност. – *Критика и хуманизъм*, 3: 81-89.
- Коев, К. 1991а. *Метаморфозите на чужденеца*. Наука и изкуство, София.
- Коев, К. 1996. Видимостта: феноменологични контексти. С.: Критика и хуманизъм.
- Козлов, В. 1990. Почему рабочие ограничивают заработку? – *Социологические исследования*, 2, 50-56.
- Козлов, В. 1997. Политические волнения в Грузии после XX съезда КПСС. – *Отечественная история*, 3.
- Козлов, В. 2003. Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев 1953-1982 г. – *Отечественная история*, 4.
- Козлов, В. 2003а. Российский посткоммунистический синдром: разрушенное прошлое и кризис советской идентичности. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Козлова, Н. 1990. Упрощение – знак эпохи? – *Социологические исследования*, 7, 11-21.
- Козлова, О. 1993. Развитие идеологий и социальные конфликты. – *Социологические исследования*, 4.
- Кокен, Ф.-К. 1996. Самодержавные источники сталинизма. – В: *Россия в XX веке. Судьбы исторической науки*. Москва: "Наука".
- Колев, Г. 1988. Стопанската сметка на съвременния етап от развитие на социалистическото общество. – *Икономически изследвания*, 3: 25-43.
- Кольцов, В., В. Мансуров. 1991. Политические идеологии периода перестройки. – *Социологические исследования*, 10, 22-35.
- Комаровский, В. 1990. Типология избирателей. – *Социологические исследования*, 15, 42-47.

- Комаровский, В. 1991. Размышления социолога в связи с референдумом. – *Социологические исследования*, 6, 3-9.
- Комаровский, В. 1994. Переходное сознание переходного периода. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Кондратьев, Н. 1927. Критические заметки о плане народного хозяйства. – (Същ. авт.) 1989. *Проблемы экономической динамики*. Экономика, Москва.
- Кондратьев, Н. 1926. Проблема предвидения. – (Същ. авт.) 1993. *Избранные сочинения*. Экономика, Москва.
- Кондратьев, Н. 1927а. План и предвидение. – (Същ. авт.) 1989. *Проблемы экономической динамики*. Экономика, Москва.
- Конев, И. 1994. Slavia ortodoxa, Slavia romana и духовната взаимност на славяните пред изпитанията на Просвещението и Възраждането. – *Балканистичен форум*, 2: 5-14.
- Конник, И. 1968. *Закономерности взаимосвязи товарного и денежного обращения при социализм*. Москва: Мысль.
- Коржихина, Г. 1992. Основные черты административно-командной системы управления. – В: *Формирование командной системы*. Москва: "Наука".
- Корнаи, Я. 1996. *Социалистическата система*. София: УИ "Проф. Марин Дринов"..
- Корниенко, В. 1969. Экономические отношения при социализме в обществе и предприятии. – В: *Предприятие в системе экономических отношений социализма*. Москва: "Мир", 3-27
- Костов, Г. 1992. Причины за краха на "реалния социализъм". - *Социологически проблеми*, 3.
- Костюк, В. 2007. Социальная эволюция на больших временных интервалах. – *Общественные науки и современность*, 1, 157-166.
- Котов, В. 1992. Этнодемографическая ситуация в РСФСР в 60-80-е годы. – *Отечественная история*, 5.
- Крачунова, Д. 1998. Митологизацията на вождя в тоталитарното общество (Ленин, Мусолини, Сталин и Хитлер). – *История*, 6.
- Кремен, В. 1990. Коллективность и индивидуальность: цивилизационный срез проблемы. – *Социологические исследования*, 8, 13-22.
- Кривицкий, В. 1997. Я был агентом Сталина. – В: *Тайны истории*. Москва: "Терра – Terra".
- Крыштановская, О. 1995. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Крыштановская, О. 2003. Бывшие тенденции нисходящей мобильности российской элиты. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Крыштановская, О. 2003. Формирование региональной элиты: принципы и механизмы. – *Социологические исследования*, 11.

- Крюкова, С. 1991. Опыт становления рынка в период НЭП-а. *Вопросы экономики*, 2.
- Кубась, Г. 1990. Рабочие комитеты Кузбаса. – *Социологические исследования*, 6, 49-53.
- Кублицкая, Е. 1990. Традиционная и нетрадиционная религиозность: опыт социологического изучения. – *Социологические исследования*, 5, 95-103.
- Кудров, В. 1999. Советская модель экономики: тяжелое наследство. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Кузьмин, М. 1992. Культурность населения Советской России как фактор выбора политической модели. – В: *Формирование административно-командной системы*. Москва: "Наука".
- КукOLEV, И. 1996. Формирование бизнес-элиты. – *Общественные науки и современность*, 2.
- КукOLEV, И. 1997. Трансформация политических элит в России. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Кулигин, П. 1990. Рынок в социалистической экономике. *Вопросы экономики*, 1.
- Кунин, В. 1990. Конверсия: социальный аспект пролемы. – *Социологические исследования*, 5, 112-116.
- Куприянов, А. 1996. Историческая антропология в России: проблемы становления. – *Отечественная история*, 4.
- Куртоа, С. и др. 1997. *Черната книга на комунизма*. С.: Прозорец.
- Курылев, А. 1988. Трудовая этика современных российских реэмигрантов: ценности труда и навыки самоорганизации. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Кустарев, А. 2000. Предисловие. – *Политическая наука, 1: "Комунизм и националсоциализм: сравнительный анализ"*, 5-7
- Кюн, И. 1999. МВФ и экономическое окончание "холодной войны". – *Общественные науки и современность*, 5.
- Лапкин, В., В. Пантин. 1989. Что такое сталинизм? – В: *Осмыслить культ Сталина*. Москва: Прогресс.
- Латова, Н., Ю. Латов. 2001. Российская экономическая ментальност на мировом фоне. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Левада, Ю. 1999. Десять лет перемен в сознании человека. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Левада, Ю. и коллектив. 1993. *Советский простой человек. Опыт социального портрета на рубеже 90-х*. Москва.
- Левин, М. 2000. (1) Бюрократия и сталинское государство. (2) О Сталине. – В: *Комунизм и национал-социализм: сравнительный анализ*. Москва: Политическая наука.
- Лельчук, В., Е. Пивовар. 1993. Менталитет советского общества и "холодная война". – *Отечественная история*, 6.

- Ленин, В. 1917. Грозияща катастрофа и как с ней бороться. – *Полное собрание сочинений*. Т. 34. Государственное издательство политической литературы, Москва.
- Ленин, В. 1917а. набросок программы экономических мероприятий. ... Т. 34.
- Ленин, В. 1918. Проект декрета о потребительных коммунах. ... Т. 35.
- Ленин, В. 1919. О свободной торговле хлебом. ... Т. 39.
- Ленин, В. 1919а. Проект программы РКП (б). ... Т. 38.
- Ленин, В. 1920. Заметки об электрификации. ... Т. 42.
- Ленин, В. 1921. Еще раз о профсоюзах, о текущем моменте и об ошибках т.т. Троцкого и Бухарина. ... Т. 42.
- Ленин, В. 1921а. О продналоге. ... Т. 43.
- Ленин, В. 1982. Държавата и революцията. – В: *Събрани съчинения*. Т. 33. Партиздат, София.
- Ленин, В. 1990. *Материализмът и емпирокритицизмът*. С.: Партиздат.
- Леонтьев, Д. 1999. *Психология смысла*. Москва: Смысл.
- Лепехин, В. 1998. Стратификация в современной России и новый средний классы – *Общественные науки и современность*, 4.
- Лепехин, В. 1999. От административно-политической диктатуры к финансовой олигархии. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Либман, А. 2007. „Вторая трансформация” в постсоветских странах. – *Общественные науки и современность*, 3, 5-17.
- Лившиц, А. 1993. Рыночная экономика: путь России. Вопросы экономики, 2.
- Липкин, А. 1995. "Духовное ядро" като системообразуващ фактор цивилизации: Европа и Россия. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Липский, А. 1990. Коммунисты о перестройке в партии. – *Социологические исследования*, 8, 119-129.
- Логинов, В. 1992. Причины кризиса советской экономики: воспроизводственный аспект. – *Вопросы экономики*, 4-6: 4-25.
- Лунеев, В. 1999. Политическая преступность в России: прошлое и настоящее. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Лурье, С. 1994. Российская империя как этнокультурный феномен. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Лурье, С. 1996. Российская и британская империя: культурологический подход. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Лурье, С. 1997. От древнего Рима до России XX века: преемственность имперской традиции. – *Общественные науки и современность*, 4.

- Лурье, С. 1998. Восприятие народом осваиваемой территории. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Магун, С. 1996. Трудовые ценности русского общества. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Майер, Р. 1993. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм. – *Отечественная история*, 3.
- Макколей, М. 1994. Хрущев и его политика. Какие выводы можно сделать из Хрущевской эпохи (1953-1964). – В: *Россия в XX веке. Историки мира спорят*. Москва: "Наука".
- Максимова, М. 1988. Социалистическо възпроизводство в условията на интензификация (обхват, структура и характер). – *Икономически изследвания*, 2: 35-56.
- Малин, М. 1997. Из-под глыб, но что? Очерк истории западной советологии. – *Отечественная история*, 5.
- Мальцева, Л., О. Пуляева. 1990. Что привело к забастовке. – *Социологические исследования*, 6, 38-42.
- Манаев, О. 1990. Несогласная аудитория (изменение критериев эффективности средств массовой информации в процессе демократизации общества). – *Социологические исследования*, 6, 26-37.
- Маркин, А. 1972. Причины и сущность относительной экономической обособленности социалистических предприятий. – В: *Предприятие в системе народного хозяйства*. Москва, Издательство "Экономика": 18-24.
- Маркс, К и Ф. Энгелс. 1905. *Комунистически манифестъ*. Книгоиздателство "Знание", София.
- Маркс, К. 1950. Наемен труд и капитал. – В: *Избрани произведения в два тома*. Т. 1. Издателство на БКП, София.
- Маркс, К. 1950а. Тезиси за Фойербах. – В: *Избрани произведения в два тома*. Т. 2. Издателство на БКП, София.
- Маркс, К. 1983. Икономическо-философски ръкописи от 1844 година. – В: К. Маркс, Ф. Энгелс. *Съчинения*. Т. 7. С.: И-во на БКП, 41-161.
- Маркс, К. 1988. Послеслов към второто издание [на "Капиталът"] – В: (същ авт.) *Капиталът*. Т.1. С.: Партиздат.
- Маркс, К. 1988. *Послеслов към второто издание на "Капиталът"*. В: К. Маркс. *Капиталът*. Т. 1. Партиздат, София.
- Марцева, Л. 1990. Распределение труда в СССР. – *Социологические исследования*, 8, 3-12.
- Маслов, Н. 1991. Об утверждении идеологии сталинизма. – В: *История и сталинизм*. Москва: Издательство политической литературы.

- Матвеева, Н. 2004. Методология социального познания в русской религиозной философии. – *Социологические исследования*, 1.
- Медведев, Ж. 1993. *Взлет и падения Лысенко*. "Книга", Москва.
- Медведев, Н. 1990. *О Сталине и сталинизме*. Москва: "Прогресс".
- Медведев, Р. 2003. Почему распался Советский союз? – *Отечественная история*, 5.
- Мельников, Ю. 1997. Цикличность в истории России. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Мельтюхов, М. 1997. Репрессии в Красной армии: итоги новейших исследований. – *Отечественная история*, 5.
- Мельчук, И. 1974. *Опыт теории лингвистических моделей "смысл – текст"*. Москва: Наука.
- Мельянцева, В. 2003. Россия за три века: экономический рост в мировом контексте. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Мендел, Д. 1992. Забастовка шахтеров: впечатления, комментарии, анализ. – *Социологические исследования*, 6, 54-65.
- Мережковский, Д. 1992. Революция и религия. – В: *Россия и Европа. Опыт соборного анализа*. Москва: Наследие.
- Мерль, Р. 1996. Взгляд с Запада на Советскую историографию коллективизации сельского хозяйства. – В: *Россия в XX веке. Судьбы исторической науки*. Москва: "Наука".
- Мерль, С. 1998. Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе. – *Отечественная история*, 1.
- Мерль, Ш. 1995. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? – *Отечественная история*, 1.
- Мерль, Ш. 1996. Взгляд с Запада на Советскую историографию коллективизации сельского хозяйства. – В: *Россия в XX веке. Судьбы исторической науки*. Москва: "Наука".
- Мерцалов, А., Л. Мерцалова. 1994. *Сталинизм и война*. Москва: "Родник".
- Механик, А. 1999. Финансовая олигархия или бюрократия? Мифы и реалии российской политической власти. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Мигев, В. 1995. *Коллективизацията на българското село (1948-1958)*. С.: Университетско издателство Стопанство.
- Мигранян, А. 1997. *Россия в поисках идентичности*. Москва: Международные отношения.
- Милов, Л. 1995. Природо-климатический фактор и менталитет русского крестьянства. – *Общественные науки и современность*, 36.
- Милов, Л. 1998. *Великоруский пахарь и особенности российского исторического процесса*. Москва: "Российская политическа энциклопедия"

- Минков, Ю. 1999. Социално-властовите отношения – концептуализации и типологизации. – *Философски алтернативи*, 2.
- Минков, Ю. 2003. Социализмът – идентификация и автентичност. – *Ново време*, 3.
- Михалчев, Д. 1930. *Има ли еднаквост и еднакви неща в света?* С., 1930 (брошура от 8 страници под титула “Отделен отпечатък от сп. “Философски преглед” год. II, кн. 5).
- Мицкевич, Э. 1990. Средства массовой информации в период перестройки. – *Социологические исследования*, 11, 140-146.
- Моисеева, Н. 2003. Глобализация и "русский вопрос". – *Социологические исследования*, 6.
- Мордвинцева, Л. 1997. *Современные проблемы философии образования*. Москва: ИНИОН РАН.
- Морин, Ю. 1990. Социальная справедливость и оплата по труду. – *Социологические исследования*, 3, 61-64.
- Морозова, Г. 1996. Эмиграция – реальная угроза будущему страны. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Мотрошилова, Н. 1984. Значение теории времени Канта для понимания всеобщих структур человеческого сознания. – В: *"Критика чистого разума" и современность*. Рига: "Зинатия", 87-100.
- Мурашко, Г. Создания соцлагера. – В: *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Т.2. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 7-52.
- Мэтюз, М. 1992. Становление системы привилегий в Советском государстве. – *Вопросы философии*, 1.
- Мюллер, К. А. Пикель. 2002. Смена парадигм посткоммунистической трансформации. – *Социологические исследования*, 9.
- Насибулин, Р. 1990. Миграция из города в деревню. – *Социологические исследования*, 3, 75-78.
- Наумов, Н. 2003. Проблемы индустриализации СССР в советской историографии. – *Вестник Московского университета*. Серия 8. История, 3.
- Наумов, Н., Х. Малешков, С. Чупарова, К. Борисова. 1992. Демографска прогноза до 2010 г. Унив. из-во "Стопанство", София.
- Недева, И. 1995. (Интервю.) Проф. Томаш Шпидлик за славянската металност. – *Демократически преглед*, 1: 251-254.
- Неделчева, Т. 1991. *Град и власт*. С.
- Неймер, Ю. Слюсарева, Т. 1991. Действующие лица пьесы под названием "перестройка". – *Социологические исследования*, 3, 45-54.

- Неклесса, А. 1999. Рах Есопомисана: геэкономическя система мироустройства. – *Экономическая наука современной России*, 1 (5), 71-89.
- Неклесса, А. 2005. Конец цивилизации или зигзаг истории. – <http://www.archipelag.ru/authors/neklessa/?library=1841> .
- Неклесса, А. 2008. Вектор судьбы России – ее культурно-исторический проект. [Политический Класс. №39, март 2008](http://www.perspectivy.info/rus/rus_civ/vektor_sudby_rossii_ee_kulturno_istoricheskiiy_proekt_2008-3-12-3-54.htm) (http://www.perspectivy.info/rus/rus_civ/vektor_sudby_rossii_ee_kulturno_istoricheskiiy_proekt_2008-3-12-3-54.htm).
- Немировский, В. 1990. Эхо афганской войны. – *Социологические исследования*, 10, 55-66.
- Неретина, С. 1994. Понятие судьбы в пространстве высшего блага. – В: *Понятие судьбы в контексте разных культур*. Москва: "Наука", 5-14.
- Несветайлов, Г. 1990. Больная наука в больном обществе. – *Социологические исследования*, 11, 43-55.
- Нестик, Т. 1998. Бюрократия в зарубежных исследованиях. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Нестик, Т. 2003. Социальное конструирование времени. – *Социологические исследования*, № 8, 12-21.
- Неугодов, В. 1990. Старение рабочей силы и его влияние на занятость. – *Социологические исследования*, 4, 48-53.
- Никитин, В. 1990. Достоевский: православие и "русская идея". – *Социологические исследования*, 3, 125-131.
- Никифоров, В. 1975. Восток и всемирная история. Москва: Наука.
- Никифоров, Л. 1992. Социально-экономический строй Россией: от прошлого к будущему. - *Вопросы экономики*, 4-6: 38-60.
- Николова, В. 1994. *Православната цивилизация*. Лаковпрес, София.
- Никологорский, Д. 1997. Изменение форм собственности и структуры промышленных предприятий. - *Вопросы экономики*, 9: 23-25.
- Новикова, Л., И. Сиземская. 1993. Идеиные истоки русского либерализма. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Новикова, Л., И. Сиземская. 1995. Идеи мессианизма в русской философии истории. - *Общественные науки и современность*, 6.
- Новые направления в социологической теории*. 1978. Москва.: Прогрес.
- Нончев, И. 2000. *Средната класа и социалните трансформации в България*. София: "Ваньо Недков".
- Нуреев, Р. 1990. Азиатский способ производства и социализм. – *Вопросы экономики*, 3.

- Нуреев, Р., Ю Латов. 2006. Что такое path dependence и как ее изучают российские экономисты. – *Общественные науки и современность*, 2, 118-129.
- Оболонский, А. 1992. Перекрестки российской истории: упущенные шансы. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Оболонский, А. 1996. Постсоветское чиновничество: квазибюрократический правящий класс. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Оболонский, А. 1997. На службе государевой: к истории российского чиновничества. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Оболонский, А. 1998. Реформа российской государственной службы: концепция и стратегия. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Одесский, М., Д. Фельдман. 1992. Политика террора (А. Пушкин, Ф. Достоевский, А. Белый, Б Савинков). – *Общественные науки и современность*, 2.
- Одесский, М., Д. Фельдман. 1994. Революция как идеологема (к истории формирования). – *Общественные науки и современность*, 2.
- Одесский, М., Д. Фельдман. 1995. Террор как идеологема (к истории развития). – *Общественные науки и современность*, 1.
- Озмитин, В. 1994. Раскрестьянивание и окрестьянивание по-русски. – *Социологические исследования*, 3.
- Ольсевич, Ю. 1997. Послевоенная эволюция "политэкономии социализма" – вариант объяснения. – *Вопросы экономики*, 1: 129-144.
- Орлова, Г. 1999. Бюрократическая реальность. – *Общественные науки и современность*, 6
- Орлова, Л. 1990. Вышедшие (исключенные) из партии: эспресс-информация. – *Социологические исследования*, 6, 103-104.
- Осокина, Е. 1993. *Иерархия потребления*. Москва: Издательство МГОУ.
- Осокина, Е. 1997. Цена "большого скачка". Кризисы снабжения и потребления в годы первых пятилеток. – В: *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*. Т. 1. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 205-243.
- Осоргин, М. 1990. Как нас уехали (Юбилейное). – *Социологические исследования*, 3, 118-124.
- Павлова, И. 1998. Современные западные историки о Сталинской России 30-х годов (Критика "ревизионистского" подхода). – *Отечественная история*, 5.
- Паин, Э. 1990. Возвращение (о репатриация депортированных народов). – *Социологические исследования*, 12, 59-66.
- Паин, Э. 2008. Исторический „бег по кругу” (попытка объяснения причин циклических срывов модернизационных процессов России). – *Общественные науки и современность*, 4, 5-20.

- Панарин, А. 1993. Западники и евразийцы. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Панфилова, Т. 1993. Формационный и "цивилизационный" подходи: возможности и ограниченость. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Пастухов, В. 2006. Затерянный мир. Русское общество и госдарство в межкультурном пространстве. – *Общественные науки и современность*, 2, 5-28.
- Патрушев, В. 1990. Региональные различия в использования бюджета времени городского населения СССР. – *Социологические исследования*, 2, 65-74.
- Пенев, С. 1995. Антихуманизъмът на възпитанието чрез колектива. – *Педагогика*, 1: 33-39.
- Пенчев, В. 1995. Думата, нейното значение и нейната близост. – *Философски алтернативи*, 6, 105-113.
- Пенчев, В. 1996. *Битие и наука*. ИК "Д. Яков", София.
- Пенчев, В. 1996а. *Коментар към Мамардашвили*. С.: "ЛИК".
- Пенчев, В. 1997. Социология на науката и епистемологията; мрежи и същности. – *Социологически проблеми*, 1-2.
- Пенчев, В. 1998. Краят на модернизацията: Универсален дискурс или глобална икономика. – *Социологически проблеми*, 3-4.
- Пенчев, В. 1999. Защо социализъмът премахна частната собственост, но не стоково-паричните отношения. – *Социологически проблеми*, 3-4.
- Пенчев, В. 1999а. Хьолдерлин и Хайдегер (няколко уводни думи към Хайдегеровия възглед за историята). – *Философски форум*, 2, 143-156.
- Пенчев, В. 2000. Мислене и стихотворене. – *Философски алтернативи*, 1, 11-18.
- Пенчев, В. 2004. Φύσις в работите на Хайдегер за Хьолдерлин. – *Философия*, 3, 14-18.
- Петров, И. 1996. Новый либерализм для России: уроки западных дискуссий. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Петрова, Р. 1985. За социалистическата общонародна собственост и подхода при нейната характеристика. – *Икономически изследвания*, 1: 48-66.
- Пивоваров, Ю. 1994. *Политическая культура дореформенной России*. Москва: ИНИОРАН.
- Пивоваров, Ю. 1996. Мировая урбанизация и Россия на пороге XXI века. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Пивоваров, Ю. 2001. Урбанизация России в XX веке: представления и реальность. – *Общественные науки современность*, 6.
- Писарькова, Л. 1996. От Петра I до Николая I: политика правительството в области формирования бюрократии. – *Отечественная история*, 4.

- Питц, Э. 1977. Исторические структуры (К вопросу о так называемом кризисе методологических основ исторической науки). – В: *Философия и методология истории*. Москва: "Прогресс", 168-196.
- Пихоя, Р. 2002. Конституционно-политический кризис в России 1993 г.: хроника событий и комментарии историка. – *Отечественная история*, 1, 175-180.
- Платон. 1981. *Държавата* (прев. А. Милев). С.: Наука и изкуство.
- Плискевич, Н. 1998. Утопизм и прагматизм российского реформаторства (к 10-летию Закона о государственном предприятии). – *Общественные науки и современность*, 1.
- Плискевич, Н. 1999. Российская приватизация: революция или эволюционный переход? – *Общественные науки и современность*, 4.
- Покровская, М. 1990. Социальная справедливость в потребления и ее стереотипы. – *Социологические исследования*, 3, 46-53.
- Поляков, Ю. Жиромская, В., Киселев, В. 1990. Полвека молчания (всесоюзная перепись населения 1937 г. – *Социологические исследования*, 6, 3-25; 7, 50-70; 8, 30-52.
- Попов, В. 2000. Хлеб как объект государственной политики в СССР в 1940-е годы. – *Отечественная история*, 2.
- Попов, В. 2001. Сталин и Советская экономика в послевоенные годы. – *Отечественная история*, 3.
- Попър, К. 1993. Отвореното общество и неговите врагове. Т.1. Магията на Платон. С.: Златорогъ.
- Правительство Российской Федерации. 1992. Программа углубления экономических реформ. – *Вопросы экономики*, 8.
- Преображенский, Е. 1923. *Основной закон социалистического накопления. Пути развития: дискуссии 20-х годов*. Лениниздат, Ленинград.
- Пригожин, А. 1996. Патологии политического лидерства в России. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Пригожин, А. 2006. Российский этос: обогащение или лечение? – *Общественные науки и современность*, 2, 29-40.
- Проданов, В. 1993. Критерии за ляво. – *Ново време*, 2: 75-90.
- Проданов, В. 2000. Виновни ли са перестройчиците за историческата катастрофа на своите общества. – *Ново време*, 1-2: 45-66.
- Проданов, В. 2002. Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеологема. – *Ново време*, 11: 96-127.
- Проданов, В. 2003. *Насилието в модерната епоха*. С.: "Захарий Стоянов".

- Промахина, И. 1975. Количественные методы исследования в работах представителей “Новой экономической истории” (США). – В: 801. *Математические методы исследования по социально-экономической истории*. Москва: “Наука”, 283-319.
- Пушкарева, Г. 1997. Государственная бюрократия как объект исследования. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Радаев, В., О. Шкаратан. 1991. Власть и собственность. – *Социологические исследования*, 1, 50-61.
- Радаев, В. 1999. Российский бизнес: структура транзакционных издержек. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Радзински, Е. 1998. *Сталин*. С.: ИК "Прозорец".
- Размеров, В. 1958. *Экономическая подготовка гитлеровской агрессии (1933-1935г.)*. Издательство ИМО, Москва.
- Рейман, М. 1996. Заметки по проблеме сталинизма в историографии. – *Россия XIX-XX вв. Взгляд зарубежных историков*. Москва: "Наука".
- Романовский, Н. 2000. Люди Сталина: Этюды к коллективному протрету. – *Отечественная история*, 4.
- Рукавишников, В. 1990. Пик напряженности под знаком белого коня. – *Социологические исследования*, 10, 12-25.
- Рукавишников, В., Л. Холман, П. Эстер, Т. Рукавишникова. 1995. Россия между прошлым и будущим. Сравнение показателей политической культуры населения 22 стран Европы и Северной Америки. – *Социологические исследования*, 5.
- Рукавишникова, Т., А. Сапожников, Л. Хазова. Московский покупатель. – *Социологические исследования*, 7, 97-101.
- Русначенко, А. 1993. Стачка шахтеров ан Украине в июле 1989 г. – *Отечественная история*, 1, 66-77.
- Руткевич, Е. 1993. *Феноменологическая философия*. М.: Наука.
- Руткевич, М. 1991. Обострение национальных отношений в СССР (размышления по поводу предварительных итогов переписи населения 1989 г.). – *Социологические исследования*, 1, 27-39.
- Рыбаковский, Л., В. Тарасова. 1990. Миграционные процессы в СССР: новые явления. – *Социологические исследования*, 7, 32-42.
- Рывкина, Р. 2006. Эгалитаризм массового сознания населения России как показатель конфликтности на обществах. – *Общественные науки и современность*, 5, 75-82.
- Рытов, С. 1976. *Введение в статистическая радиофизика*. Част 1. Москва: “Наука”.

- Рябова, Т. 1999. Российские либералы послереволюционного периода о духовных ориентирах развития страны. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Салыгин, Е. 1996. Теократически тенденции современной государственности. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Сапов, В. 1990. Высылка 1922 года: попытка осмысления. – *Социологические исследования*, 3, 112-114.
- Свасьян, К. 1987. *Феноменологическое познание*. Ереван: Издательство Армянской ССР.
- Седов, Л. 1989. И жрец, и жнец. К вопросу о корнях культа Вождя. – В: *Осмыслить культ Сталина*. Москва: Прогресс.
- Семенникова, Л. 1996. Цивилизационные парадигмы в истории России. Статья 1. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Семенникова, Л. 1996а. Цивилизационные парадигмы в истории России. Статья 2. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Сидоров, В., Г. Смирнов. 1990. Товарный дефицит и его криминогенные последствия. – *Социологические исследования*, 7, 101-106.
- Симон, Г. 1996. Мертвый хватает живого. Основы политической культуры России. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Симонов, Н. 1993. Термидор, брюмер или фруктидор. Эволюция сталинского режима власти. – *Отечественная история*, 4.
- Славный, Б. 1991. Проблема власти: новое измерение. – *Политические исследования*, 5.
- Смидович, С. 1990. Самоубийства в зеркале статистики. – *Социологические исследования*, 4, 74-79.
- Смирнов, В. 2002. Экономические причины краха социализма в СССР. – *Отечественная история*, 6, 91-110.
- Смирнов, В. 2003. Об уровне эксплуатации человека в разных типах экономики. – *Общество и экономика*, 3.
- Смирнова, Т. 2000. "Бывшие". Штрихи к социальной политике советской власти. – *Отечественная история*, 2.
- Согрин, В. 1992. М. Горбачов: личность и история. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Согрин, В. 1992. Перестройка: итоги и уроки. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Согрин, В. 1993. Интеллигенция и реформы. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Согрин, В. 1995. 1985 – 1995: реалии и утопии новой России. – *Отечественная история*, 2.
- Согрин, В. 1996. Конфликт и консенсус в российской политике. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Согрин, В. 1997. Либерализм в России: перипетии и перспективы. – *Общественные науки и современность*, 1.

- Согрин, В. 1998. Теоретические подходы к российской истории конца XX века. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Согрин, В. 1999. О новейших трудах по истории XX века. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Согрин, В. 2002. Стивен Коэн и перипетии посткоммунистической России. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Соколов, Б. 1990. Работа и заработок: азы социальной справедливости. – *Социологические исследования*, 2, 74-80.
- Соколова, Г. 1990. Стали ли мы жить лучше? – *Социологические исследования*, 12, 73-75.
- Сорокин, П., Р. Мертон. 2004. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа. – *Социологические исследования*, № 6, 112-119 (*American Journal of Sociology*, Chicago, 1937, v. 42, № 5, 615-629).
- Сталин, Й. 1926. *О хозяйственном положении и политике партии*. Сочинения. Т. 8. Государственное издательство политической литературы, Москва.
- Сталин, Й. 1927. О снижении отпускных и розничных цен. ... Т. 9.
- Сталин, Й. 1928. Об индустриализации и хлебном проблеме. ... Т. 11.
- Сталин, Й. 1930. Политический отчет центрального комитета XVI съезду ВКП (б) 27 июня 1930 г. ... Т. 13.
- Сталин, Й. 1931. Новая обстановка - новые задачи хозяйственного строительства. ... Т. 13.
- Сталин, Й. 1952. *Экономические проблемы социализма в СССР*. Государственное издательство политической литературы, Москва.
- Сталин, Й. О правом уклоне в ВКП (б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК ВКП (б) в апреле 1929. ... Т. 12.
- Струве, П. 1997. Социализм. – П. Струве. *Patriotica. Политика, культура, религия, социализм*. Москва: Республика
- Сусоколов, А. 1991. Переселенцы (этносоциальные проблемы превентивной миграции). – *Социологические исследования*, 10, 110-115.
- Тамбовцев, В. 1999. Институциональные изменения в российской экономике. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Таниучи, Ю. 1996. К истории коллективизации сельского хозяйства в СССР: государство и община. – В: *Россия в XX веке. Судьбы исторической науки*. Москва: "Наука".
- Тилкиджиев, Н. 1998. Средната класа като универсален социално-структурен елемент на обществото?! – *Социологически проблеми*, 1-2, 57-71.
- Тихонова, Н. 1996. Мировозренческие ценности и политический процесс в России. – *Общественные науки и современность*, 4.

- Тихонова, Н. 1997. Динамика социальной стратификации в постсоветском обществе. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Тихонова, Н. 1998. На пути к новой стратификации российского общества. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Тихонова, Н. 1999. Самоидентификация россиян и ее динамика. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Тихонова, Н. 2000. Социальная структура российского общества: итоги восьми лет реформ. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Тихонова, Н. 2001. Личность, общность, власть в российской социокультурной модели. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Тихонова, Н. 2006. Россияне на современной этапе социокультурной модернизации. – *Общественные науки и современность*, 1, 33-44.
- Тихонова, Н. 2008. Социокультурная модернизация в России (опыт эмпирического анализа). – *Общественные науки и современность*, 2, 5-23; 3, 5-20.
- Топилина, В. 1996. Богатые в постсоциалистической России. – *Общественные науки и современность*, 6.
- Трианидис, Х. 1996. Състоянието на съвременните изследвания върху индивидуализма и колективизма. – *Социологически проблеми*, 1: 5-17.
- Троцкий, Л. 1990. Особенности развития России. – *Социологические исследования*, 5, 72-80.
- Троцкий, Л. 1990а. *Сталин*. Т. 2. Москва: "Терра – Terra".
- Трошкин, Е. 1990. Интеллигенция и власть. – *Социологические исследования*, 3, 131-140.
- Трубецкой, Е. 1992. Старый и новый национальный мессианиззм. – В: *Русская идея*. Москва: "Республика".
- Туманов, С., Гаспарашвили, А., Митева, Л. 2003. Политическое харизматическое лидерство в России: мифы и реалии. – *Социологические исследования*, 3.
- Уайт, С. 2003. Еще раз о посткоммунистической транзиции. – *Социологические исследования*, 11.
- Успенский, Б. 1998. *Царь и патриарх. Харизма власти в России*. (Византийская модель в ее русское переосмысление). Москва: Школа "Языки русской культуры".
- Уткин, А. 2000. *Россия и Запад: История цивилизаций*. Москва: Гароприки.
- Федотов, Г. 1992. *Судьба и грехи России*. Санкт-Петербург: "София".
- Федотова, В., Ш. Красс. 2006. Православие, Вебер и новый русский капитализм. – *Общественные науки и современность*, 2, 41-51.
- Феоктистов, Г. 2000. Империя как тип структурного деления мира. – *Общественные науки и современность*, 2.

- Флиер, А. 1993. Цивилизация и субцивилизации России. – *Общественные науки и современность*, 6
- Флиер, А. 1995. Культурогенез в истории культуры. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Фотев, Г. 1979. *Социологическите теории на Е. Дюркем, В. Парето, М. Вебер*. Наука и изкуство, София.
- Фотев, Г. 1992. Преструктуриране на социалния свят в посттоталитарното общество. – *Социологически проблеми*, 4.
- Франк, С.1992. *Духовные основы общества*. М.: Республика.
- Френк, Н. 2003. Политическая харизма: версии и проблемы. – *Социологические исследования*, 12.
- Хайек, Ф. 1997. *Фаталната самонадеяност*. С.: Отворено общество.
- Хантингтон, С. 1994. Столкновение цивилизаций? – *Политические исследования*, 1.
- Хантингтон, С. 1995. Столкновение цивилизации и что она может означать для России. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Харитон, Б. 1990. К истории нашей высылки. – *Социологические исследования*, 3, 114-118.
- Хвингия, О. 1986. Марксистко-ленинская теория стоимости и проблема детерминированности противоречия товарного производства. Мецниереба, Тбилиси.
- Хемпдън-Търнър, Ч; А. Тромпенарс. 1993. Седемте култури на капитализма. Тедина, Варна.
- Хобс, Т. 1970. *Левитан*. С.: Наука и изкуство.
- Христов, Х.1993. Духовната оскъдица е по-страшна. – *Български журналист*, 3: 6-9.
- Христова, С. 1994. Към въпроса за стопанския морал на православието. – *Философски алтернативи*, 1998, 3-4.
- Христова, С. 2003. Модернизацията – морална легитимация. – *Философия*, 2, 3-11.
- Хрущов, Н. 1991. *За култа към личността и последиците от него*. Доклад на първия секретар на ЦК на КПСС пред XX конгрес на партията. С.: АРТ-Кентавър.
- Хусерл, Е. 1983. Феноменологията. – *Философска мисъл*, 1, 51-59.
- Хусерл, Е. 1983. Феноменологията. – *Философска мисъл*, 1: 51-59.
- Хусерл, Е. 2003. *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология*. С.: Критика и хуманизъм.
- Хусерл, Е. 2004. *Философията като строга наука*. С.: ИК "Св. Иван Рилски".
- Хънтингтън, С. 1999. *Сблъсъкът на цивилизациите и новият световен ред*. Обсидиан, София.
- Цельковская, Е. 1972. "Об объективных границах хозяйственной самостоятельности социалистических предприятий в сфере товарного обращения". – В: *Предприятие в системе народного хозяйства*. Москва, Издательство "Экономика": 38-43.

- ЦК ВКП (б). 1930. Постановление 5 января 1930. – В: *КПСС в резолюциях и решениях*. Часть II. Государственное издательство политической литературы, Москва, 1953.
- Чальков, И. 1992. *Малчуганът*. Критика и хуманизъм, София.
- Чальков, И. 1995. Контрол, повече контрол... - *Социологически проблеми*, 2: 69-85.
- Чальков, И. 1997. Иновациите в пазарната и непазарната икономика: теоретичният модел на Йозеф Шумпетер. - *Социологически проблеми*, 2.
- Черняев, Н. 1901. Руское самодержавие. – В: Н. Черняев. *Мистика, идеалы и поэзия русского самодержавия*. М.: "Москва", 1998: 28-83.
- Чертихин, В. 1996. Этнический характер и исторические судьбы России. – *Общественные науки и современность*, 4.
- Чешков, М. 1997. Дореволюционная Россия и Советский Союз: анализ преемственности и разрыва. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Шайкевич, А. 1992. Пространство народных депутатов. – *Отечественная история*, 1, 4-40.
- Шаленко, В. 1990. Производственные забастовки как объект социологического анализа. – *Социологические исследования*, 7, 107-111.
- Шанин, Т. 2003. Обычное право в крестьянском сообществе. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Шаповалов, В. 1994. Откуда придет "дух капитализма" (о духовно-культурных предпосылках рациональных рыночных отношений). – *Социологические исследования*, 5.
- Шаповалов, В. 1995. Неустранимость наследия. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Шаповалов, В. 1995а. Россиеведение (программа). – *Общественные науки и современность*, 2.
- Шаповалов, В. 1998. Как понять Россию? – *Общественные науки и современность*, 1.
- Шафаревич, И. 1991. Социализм. – В: И. Шафаревич. *Путь из-под глыб*. М.: Современник, 3-40.
- Шафаревич, И. 1991а. Социализм как явление мировой истории. – В: И. Шафаревич. *Есть ли у России будущее?* М.: Советский писатель, 5-388.
- Шацкий, Е. 1990. *Утопия и традиция*. Москва: Прогресс.
- Шемякин, Я. 2000. Отличительные особенности "пограничных" цивилизации (Латинская Америка и Россия в сравнительно-историческом освещении). – *Общественные науки и современность*, 3.
- Шемякин, Я., О. Шемякина. 2006. Старообрядчество и процесс формообразование в российской цивилизации. – *Общественные науки и современность*, 2, 98-108.
- Шейнис, В. 2006. XX съезд КПСС: история современность. – *Общественные науки и современность*, 4, 112-121.
- Шехет, Н. 1993. Социализм: видимость и реальность. - *Вопросы экономики*, 11.

- Шишкин, В. 1996. Власть в послеоктябрьской России: от революции к реформам. – В: *Власть и реформы. От самодержавной к советской России*. С.-Петербург: "Дмитрий Буланин"
- Шишкин, В. 1998. Русская политическая традиция и трансформация большевистской идеологии развития России от революционного "западничества" к "самобытности". – В: *Россия в XIX–XX вв.* С.-Петербург: "Дмитрий Буланин".
- Шкаратан, О. 2003. Русская культура труда и управления. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Шкаратан, О., С. Инясевский. 2007. Новый средний класс на Западе (Полвека дискуссий, полвека перемен). – *Общественные науки и современность*, 4, 49-66.
- Шкаратан, О., С. Инясевский. 2008. Новый средний класс и информационные работники на российском рынке труда. – *Общественные науки и современность*, 1, 5-27.
- Шпидлик, Т. 1995. Стъцето в славянската духовност. – *Демократически преглед*, 1: 243-250.
- Шпидлик, Т. 1995а. Славянската духовност и православната религиозност в кино на Андрей Тарковски. – *Кино*, 1: 47-52.
- Штекли, А. 1993. *Утопии и социализъм*. М.: Наука.
- Шубин, А. 1997. Социальная структура СССР в канун перестройки. – *Отечественная история*, 4.
- Шубин, А. 1997а. Теория исторических периодов, или На сколько лет Россия отстает от Америки. – *Общественные науки и современность*, 5.
- Шютц, А. 1999. Равенството и смисловата структура на социалния свят. – В: А. Щютц. *Чужденецът*. С.: ЛИК.
- Щербина, В. 1991. Новая революция – старый опыт. – *Социологические исследования*, 6, 38-48.
- Щрьокер, Е. 1999. *Приноси към философията на Хусерл*. С.: Критика и хуманизъм.
- Эктон, Э. 1997. Новый взгляд на русскую революцию. – *Отечественная история*, 5.
- Эльбакян, Е. 2003. Российская интеллигенция как социокультурный феномен. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Юрганов, А. 1997. Опричина и страшный суд. – *Отечественная история*, 3.
- Яблоков, Е. 1992. Лицо времени за стеклами вечности. Историсофия Михаила Булгакова. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Якобсон, Л., Н. Макашева. 1996. Распределительные коалиции в постсоциалистической России. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Яковенко, И. 1994. Православие и исторические судьбы России. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Яковенко, И. 1999. Свежий взгляд на история. (Размышления культуролога о книге В. Хороса "Русская история в сравнительнов освещении") – *Общественные науки и современность*, 1.

- Яковенко, И. 2000. Эсхатологическая компонента российской ментальности. – *Общественные науки и современность*, 3.
- Яковенко, И. 2007. Манихейская компонента русской культуры: истоки и обусловленность. – *Общественные науки и современность*, 3, 55-68.
- Яковлев, А. 2000. *Омут памяти*. Москва: Мир
- Якуничкин, В. 1991. Противоречия забастовочного движения в Западном Донбасе (весна 1991 г.) – *Социологические исследования*, 12, 87-89.
- Яркова, Е. 2002. Утилитаризм как стимул самоорганизации культуры и общества. – *Общественные науки и современность*, 2.
- Ярыгина, Т. 1994. Бедность в богатой России. – *Общественные науки и современность*, 1.
- Ясин, Е. 2003. Модернизация экономики и система ценностей. – *Вопросы экономики*, 4.
- Яшкевич, В. 1989. Социалистического предприятие – условие на дейност и социални функции. – *Социологически преглед*, 5: 59-79.

Васил Пенчев

ИСТОРИЯТА НА СССР
Догонващо развитие и/или
историческа приемственост?

Редактор: М. Михайлов

Коректор: М. Михайлов

Печат: Bulged

Формат: А5

Печатни коли: 12,25

ISBN 978-954-92145-4-3

